

ÚRSKURÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

Mál nr. 8/2003

**Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvallarhreppi,
nú í Skaftárhreppi**

10. desember 2004

EFNISYFIRLIT

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD	821
2. MÁLSMEÐFERÐ	821
2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar	821
2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar	822
2.3. Lýstar kröfur og kynning	822
2.4. Afmörkun máls nr. 8/2003	823
2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð	824
3. KRÖFUGERÐ	824
3.1. Kröfur íslenska ríkisins	824
3.2. Kröfur eigenda Skaftárdals I-III	825
3.3. Kröfur eigenda Skálar	825
3.4. Kröfur eigenda Holts I-II	826
3.5. Kröfur eigenda Heiðarsels I-II	826
3.6. Kröfur eigenda Eintúnaháls	827
3.7. Kröfur eigenda Mörtungu I-II	827
3.8. Kröfur eigenda Prestsbakka og Prestsbakkakots	827
3.9. Kröfur eigenda Hörgsdals I-II	828
3.10. Kröfur eigenda jarða í Hörgslandsþorpi	828
3.11. Kröfur eigenda Þverár/Brattlands	828
3.12. Kröfur Skaftárhrepps f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í hreppnum	829
4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN	829
4.1. Almennt	829
4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar	829
4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru	830
4.4. Vettvangsferð	831
4.5. Skýrslutökur	833
5. SAGA JARÐA OG AFRÉTTAR	833
5.1. Landnám	833
5.2. Skaftárdalur I-III	835
5.3. Skál	836
5.4. Holt I-II	840
5.5. Heiðarsel I-II	843
5.6. Eintúnaháls	844
5.7. Mörtunga I-II	846
5.8. Prestsbakkajarðir	848
5.9. Hörgsdalur I-II	850
5.10. Hörgslandsþorp	852
5.11. Þverá/Brattland	856
5.12. Síðumannaafréttur	860

6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR	867
6.1. Inngangur	867
6.2. Landnám	867
6.3. Skaftárdalur I-III	868
6.4. Skál	870
6.5. Holt I-II	876
6.6. Heiðarsel I-II	880
6.7. Eintúnaháls	882
6.8. Mörtunga I-II	885
6.9. Prestsbakkajarðir	889
6.10. Hörgsdalur I-II	892
6.11. Hörgslandsþorp	896
6.12. Þverá/Brattland	899
6.13. Síðumannaafréttur	902
6.14. Vatnajökull og önnur landsvæði á Síðu, í Landbroti, á Brunasandi og í fyrrum Leiðvallarhreppi	908
6.15. Um málskostnað	908
7. ÚRSKURÐARORÐ	909
VIÐAUKI	911
I. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)	
FYLGISKJÖL	913
I. Kort	
II. Aðilaskrá	
III. Skjalaskrá	

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD

Ár 2004, fimmtudaginn 9. desember, er í óbyggðanefnd, sem starfar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998, sbr. lög nr. 65/2000, tekið fyrir málið

**nr. 8/2003, Síða, Landbrot og Brunasandur
ásamt fyrrum Leiðvallahreppi,
nú í Skaftárhreppi,
hvort og þá hvaða land teljist til þjóðlendna,
hver séu mörk þjóðlendu við eignarland,
hvaða hluti þjóðlendu sé nýttur sem afréttur
og hver séu eignarréttindi innan þjóðlendu,**

og í því kveðinn upp svohljóðandi

ÚRSKURÐUR

Úrskurð þennan kveða upp Kristján Torfason, formaður óbyggðanefndar, og nefndarmennirnir Karl Axelsson og Halldór Jónsson.

Aðilar málsins eru:¹

Fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins vegna þjóðlendna.

(Ólafur Sigurgeirsson hrl.)

Eigendur jarðanna Skaftárdals I-III, Holts I-II, Heiðarsels, Mörtungu I-II, Geirlands, Prestsbakka, Prestsbakkakots, Hörgsdals I-II og jarða í Hörgslandsþorpi.

(Ólafur Björnsson hrl.)

Eigendur jarðanna Eintúnaháls og Þverár/Brattlands og sveitarfélagið Skaftárhreppur f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í hreppnum vegna Síðumannaafréttar.

(Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfr.)

Eigendur jarðarinnar Skálar.

(Jóhann Halldórsson hrl.)

2. MÁLSMEÐFERÐ

2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar

Þann 1. júlí 1998 tóku gildi lög um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Lögin kveða á um að starfa skuli óbyggðanefnd sem hafi með höndum eftirfarandi hlutverk, skv. 7. gr.:

- Að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- Að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- Að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

¹ Sjá nánar í fylgiskjali nr. II (aðilaskrá).

Af ákvæði 7. gr. leiðir að gildistaka þjóðlendulaga, nr. 58/1998, og úrskurðir óbyggðanefndar, fela ekki í sér afstöðu til réttinda einstakra aðila yfir eignarlandi eða hver séu mörk milli eignarlanda og leiða ekki til neinna breytinga þar á.

Þann 2. september 1998 skipaði forsætisráðherra Kristján Torfason dómstjóra, formann óbyggðanefndar, og aðra nefndarmenn Karl Axelsson hæstaréttarlögmann, varaformann, og Allan V. Magnússon héraðsdómara. Varamenn voru skipuð Halldór Jónsson héraðsdómslögmaður, Ragnheiður Bragadóttir héraðsdómari og Þorgeir Örlygsson prófessor. Þorgeiri Örlygssyni var veitt lausn að eigin ósk frá og með 1. janúar 2003 og Benedikt Bogason héraðsdómari þá skipaður varamaður í hans stað.

2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar

Með bréfi, dagsettu 12. október 2000, tilkynnti óbyggðanefnd fjármálaráðherra þá ákvörðun sína að taka til meðferðar landsvæðið vestan sveitarfélagsins Hornafjarðar og austan Þjórsár, sbr. 8. gr. og 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Svæði þetta, sem er hið þriðja sem kemur til meðferðar hjá óbyggðanefnd, var nánar tiltekið afmarkað til austurs af vesturmörkum jarðarinnar Núpsstaðar í Fljótshverfi (Skaftárhreppi), að sunnan af hafi, til norðurs í samræmi við tillögu starfshóps um stjórnsýslumörk á miðhálandinu frá 1996 og á Vatnajökli af línu þeirri sem samvinnunefnd um svæðisskipulag miðhálandis Íslands hefur notað við vinnu sína, sbr. afmörkum svæðisins á meðfylgjandi korti. Fjármálaráðherra var veittur frestur til 1. apríl 2001 til að lýsa kröfum um þjóðlendur á þessu svæði, sbr. 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, væri um slíkar kröfur að ræða. Fyrirsvarsmönnum sveitarfélaga á svæðinu, þ.e. Ásahrepps, Holta- og Landsveitar, Rangárvallahrepps, Djúpárhrepps, Vestur-Landeyjahrepps, Austur-Landeyjahrepps, Fljótshlíðarhrepps, Hvolhrepps, Vestur-Eyjafjallahrepps, Austur-Eyjafjallahrepps, Mýrdalshrepps og Skaftárhrepps, auk Bændasamtaka Íslands, var tilkynnt um ákvörðun óbyggðanefndar. Frestur fjármálaráðherra var síðar framlengdur til 27. apríl 2001 og með því orðið við rökstuddri beiðni ráðuneytisins.

2.3. Lýstar kröfur og kynning

Kröfúlýsingar fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu bárust 27. apríl 2001. Óbyggðanefnd birti tilkynningu um meðferð á framangreindu svæði og útdrátt úr kröfum ríkisins, ásamt uppdrátti, í Lögbirtingablaðinu 1. júní 2001, Morgunblaðinu 3. júní og fleiri blöðum síðar í sama mánuði, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Skorað var á þá sem teldu til eignarréttinda á því landsvæði sem félli innan kröfussvæðis ríkisins að lýsa kröfum sínum fyrir óbyggðanefnd í síðasta lagi 1. desember 2001. Þá var tekið fram að málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðaðist ekki við kröfur aðila heldur bæri nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Til þess gæti því komið að tekin yrðu til athugunar svæði utan við kröfúlýsingu fjármálaráðherra.

Óbyggðanefnd lét þinglýsa yfirlýsingu um málsmeðferð nefndarinnar og kröfugerð fjármálaráðherra á þær fasteignir sem kröfugerðin snertir og sem skráðar eru í þinglýsingabókum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Kröfur fjármálaráðherra voru gerðar aðgengilegar almenningi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, auk viðkomandi sveitarfélaga og heimasíðu óbyggðanefndar. Þá var málið kynnt fyrirvarsmonnum aðliggjandi sveitarfélaga og sýslumönnum í þeim umdæmum, auk fjölmiðla.

Frestur annarra til að lýsa kröfum á kröfussvæði ríkisins var framlengdur í þeim tilvikum að leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti, fyrst til 15. janúar 2002 og síðar til 15. febrúar. Þar sem allar boðaðar kröfúlýsingar höfðu ekki skilað sér innan þessa tíma var að auki veittur lokafrestur til 9. maí. Síðustu viðbætur og lagfæringar á kröfúlýsingum bárust óbyggðanefnd 11. september 2002.

Gefið var út yfirlit yfir allar lýstar kröfur og þær færðar inn á uppdrátt. Lögboðin kynning fór

fram með því að yfirlit og uppdráttur lágu frammi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, dagana 1.-31. október 2002, sbr. 12. gr. laga nr. 58/1998. Athugasemdafrestur var til 7. nóvember 2002. Vakin var athygli á kynningunni í fjölmiðlum. Jafnframt fengu hlutaðeigandi sveitarstjórnir yfirlit og uppdrátt óbyggðanefndar til upplýsingar.

Engar athugasemdir bárust fyrir lok athugasemdafrests en eftir þann tíma hafa aðilar gert nokkrar breytingar á kröfum sínum og jafnframt hafa komið fram nýjar kröfur. Óbyggðanefnd hefur vakið athygli málsaðila á augljósu misræmi eða villum í málalýsningum og haft frumkvæði að því að kanna hvort aðilar sem kunna að telja til eignarréttinda á kröfuvæði íslenska ríkisins vilji lýsa kröfum sínum, sbr. 2. mgr. 13. gr. laga nr. 58/1998.

Fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins lagði fram kröfulýsingar um þjóðlendur á svæðinu í ellefu hlutum og sjö kröfulýsingar vegna ríkisjarða. Á móti bárust 34 kröfulýsingar ýmissa aðila, auk krafna Landsvirkjunar. Gerðar voru kröfur vegna 159 tilgreindra jarða, jarðahluta eða annarra landsvæða, stundum sameiginlega.

2.4. Afmörkun máls nr. 8/2003

Í janúar 2003 var lögmonnum aðila tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í eftirfarandi níu málum og var hreppamörkum þar fylgt í meginatriðum:

Mál nr. 1/2003, Ásahreppur og fyrrum Djúpárhreppur, nú í Rangárþingi ytra, ásamt Holtamannafrétti.

Mál nr. 2/2003, Holta- og Landsveit ásamt Landmannafrétti í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 3/2003, fyrrum Rangárvallahreppur, nú í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 4/2003, fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjahreppar, nú í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 6/2003, Mýrdalshreppur.

Mál nr. 7/2003, Álftaver og Skaftártunga í Skaftárhreppi.

Mál nr. 8/2003, Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvallarhreppi, nú í Skaftárhreppi.

Mál nr. 9/2003, Fljótshverfi í Skaftárhreppi.

Það svæði sem til meðferðar er í máli nr. 8/2003, Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvallarhreppi, nú í Skaftárhreppi (Vestur-Skaftafellssýslu), afmarkast til vesturs af mörkum fyrrum Kirkjubæjarhrepps og Leiðvallarhrepps, nú í sveitarfélaginu Skaftárhreppi gagnvart fyrrum Skaftártunguhreppi og Álftavershreppi, nú einnig í sveitarfélaginu Skaftárhreppi. Til austurs afmarkast svæðið af mörkum Síðumannafréttar í fyrrum Kirkjubæjarhreppi og jarðanna Brattlands og Þverár sem og Hrunatorfu í fyrrum Hörgslandshreppi gagnvart jörðunum Dalshöfða og Seljalandi einnig í fyrrum Hörgslandshreppi, nú allar í sveitarfélaginu Skaftárhreppi. Þá er hér til meðferðar landsvæði á Vatnajökli sem afmarkast af línu sem dregin er úr upptökum Skaftár við jaðar Vatnajökuls í Bárðarbungu (2009 m). Þaðan er svo dregin lína til suðausturs í Svíahnúk eystri í Grímsfjalli (1732 m) og þaðan til suðvesturs, að upptökum Hverfisfljóts við jaðar Síðujökuls. Til suðurs afmarkast svæðið af hafinu.

Á því svæði, sem hér hefur verið lýst, hafa í meginatriðum komið fram kröfur fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendu á tilteknu svæði annars vegar og kröfur tiltekinna aðila um beinan eignarrétt að sama landsvæði, að undanskildu því svæði á Vatnajökli sem hér er til meðferðar, hins vegar. Kröfum aðila er nánar lýst í kafla 3. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, sjá nánar í kafla 4.2.

Af hálfu eigenda Geirlands var við aðalmeðferð málsins gerð krafa um beinan eignarrétt að landi jarðarinnar innan tilgreindra merkja. Þjóðlendukröfulína íslenska ríkisins snertir ekki land

innan umræddra merkja og var sú krafa því dregin til baka við endurupptöku málsins. Geirland kemur því ekki til sérstakrar umfjöllunar í úrskurði þessum umfram það sem sjálfstæð rannsóknarskylda óbyggðanefndar, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 98/1998, leiðir af sér.

2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð

Mál nr. 8/2003 var fyrst tekið fyrir á fundi óbyggðanefndar og forsvarsmanna málsaðila 25. apríl 2003. Lögð voru fram skjöl málsins ásamt skjalaskrá og upplýst um ýmis atriði varðandi gagnaoöflun nefndarinnar. Jafnframt var óskað eftir því að lögmenn skiluðu umboðum hið fyrsta og gerð grein fyrir mikilvægi þess að lögmenn og óbyggðanefnd vinni saman að því að þeir sem hagsmuna eigi að gæta gerist aðilar að málinu. Enn fremur var sérstaklega vakin athygli á ákvæði 17. gr. þjóðlendlulaga um samnýtingu á sérfræðiaðstoð o.fl. Þá var því beint til lögmanna að kanna hvort ljúka mætti málinu að einhverju eða öllu leyti með sátt, sbr. 15. gr. þjóðlendlulaga. Loks var íslenska ríkinu veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerð.

Við fyrirtöku málsins 23. maí 2003 var lögð fram greinargerð af hálfu íslenska ríkisins og fleiri gögn. Öðrum málsaðilum var veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerðum. Við fyrirtöku málsins 27. júní s.á. var greinargerð flestra annarra lögð fram, ásamt fleiri gögnum. Fram kom að eigendum Skálar hefði af sérstökum ástæðum verið veittur frestur til að skila greinargerð til 4. júlí og að hún yrði send lögmönnum annarra málsaðila jafnskjött og hún bærst en formlega lögð fram við næstu fyrir töku. Þá kom fram að fyrirsjáanlegt væri að taka þyrfti málið fyrir aftur áður en að aðalmeðferð kæmi og að um tímasetningu þeirrar fyrirtöku yrði tilkynnt síðar.

Málið var svo tekið fyrir í fjórða skipti 30. september 2003. Við það tækifæri var farið yfir dagskrá aðalmeðferðar og fyrirkomulag vettvangsferðar. Þá kom fram að í tilefni af athugasemdum nefndarinnar um að jarðirnar Skaftárdalur I-III, Heiðarsel og Geirland kynnu að eiga hagsmuna að gæta í málinu yrðu lagðar fram kröfulýsingar vegna þeirra við aðalmeðferð málsins.

Aðalmeðferð fór fram dagana 8.-10. október 2003 og skiptist í forflutning, vettvangsferð, skýrslutökur og munnlegan málflutning. Að því loknu var málið tekið til úrskurðar. Fundað var í salarkynnum Hótel Kirkjubæjarklausturs. Um vettvangsferð og skýrslutökur er fjallað nánar í köflum 4.4.-4.5.

Þann 8. nóvember 2004 var málið endurupptekið. Lögmenn fengu þar tækifæri til að tjá sig um fyrstu dóma Hæstaréttar í þjóðlendumálum, sem kveðnir voru upp 21. október 2004 í málunum nr. 47/2004 og 48/2004. Að auki voru lögð fram viðbótargögn sem áður höfðu verið kynnt lögmönnum. Engar athugasemdir komu fram.

Málið var tekið fyrir í síðasta skipti 10. desember 2004 og lögð fram ný gögn. Þau höfðu áður verið kynnt lögmönnum og tækifæri gefið til athugasemda. Engar athugasemdir komu fram. Var málið síðan tekið til úrskurðar að nýju.

3. KRÖFUGERÐ¹

3.1. Kröfur íslenska ríkisins

Af hálfu fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins var upphaflega gerð sú krafa að eftirfarandi lína yrði viðurkennd sem þjóðlendumörk á Síðu: „Fyrsti punktur í kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Skaftárhreppi er í skurðpunkti við Hverfisfljót, þar sem sjónhendingarlína milli toppsins á Miðfelli og Hnútu sker Fljótið og er hann kallaður A. Frá punkti A er dregin lína í toppinn á Hnútu (punktur B), frá Hnútu er dregin sjónhendingarlína í Kaldbak í 685 m hæð (punktur C), en sá punktur er fyrir ofan efsta hluta gils sem Miðtungnaá rennur eftir. Síðan er farið niður eftir

1 Sjá einnig fylgiskjöl nr. I (kort) og II (aðilaskrá).

gilinu alla leið að Geirlandsá (punktur D), þaðan upp eftir Geirlandsá í Fagrafoss (punktur E), svo upp Geirlandsá að ármótum þar sem Innri Geirlandsá beygir í norðaustur (punktur F), þaðan vestur fyrir Lauffellið (punktur G) og þaðan beint í upptök Kálfár í landnorðri (punktur H), þaðan eftir Kálfá þar til bein norðurstefna línu, sem dregin er úr punkti í hæstu öxlinni á milli Fjaðurárbotna og Stjórnarbotna norður eftir Geirlandshrauni, sker Kálfá (punktur I), síðan bein lína í toppinn á Leiðólfsfelli 564 m (punktur J) og síðan í landamerkjapunkt Skaftárdals í Skaftá (punktur K).“

Við endurupptöku málsins var framangreindri kröfu breytt á þá leið að fyrsti punktur í kröfugerð fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins á Síðu verði þar sem stefnulína úr toppi Hnútu í Kaldbak í 685 m hæð sker austurmörk jarðarinnar Brattlands.

Loks var eftirfarandi varakrafa gerð af hálfu fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins við aðalmeðferð málsins: „Fyrsti punktur í kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Skaftárhreppi er í skurðpunkti við Hverfisfljót, þar sem sjónhendingarlína milli toppsins á Miðfelli og Hnútu sker Fljótið og er hann kallaður A. Frá punkti A er dregin lína í toppinn á Hnútu (punktur B), frá Hnútu er dregin sjónhendingarlína í Kaldbak í 685 m hæð (punktur C), en sá punktur er fyrir ofan efsta hluta gils, sem Miðtungnaá rennur eftir. Síðan er farið niður eftir gili alla leið að Geirlandsá (punktur D), þaðan upp eftir Geirlandsá í Fagrafoss (punktur E), svo upp Geirlandsá að ármótum þar sem Innri Geirlandsá beygir í norðaustur (punktur F), þaðan meðfram Geirlandsá og vestur fyrir Lauffellið (punktur G) og þaðan beint í upptök Kálfár í landnorðri (punktur H), þaðan eftir Kálfá þar til bein norðurstefna línu, sem dregin er úr punkti í hæstu öxlinni á milli Fjaðurárbotna og Stjórnarbotna norður eftir Geirlandshrauni, sker Kálfá (punktur I), þaðan eftir Kálfá þar til kröfulína Heiðarsels sker hana, síðan bein lína í toppinn á Leiðólfsfelli 564 m (punktur J) og frá þeim punkti þar til kröfulína ríkisins sker afréttarkröfulínu Skaftárhrepps, fylgja síðan þeirri línu að punkti 10 og síðan í landamerkjapunkt Skaftárdals í Skaftá (punktur K).“

3.2. Kröfur eigenda Skaftárdals I-III

Af hálfu eigenda Skaftárdals I-III er þess krafist að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur jarðanna eigi beinan eignarrétt að öllu landi þeirra og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna séu þessi: „Úr vörðu vestan til á Miðselsfellinu beina línu í fossinn fyrir norðan Mýrartorfu, og svo beina línu úr Mýrartorfufossinum að Búlandsmarki, og svo beina línu úr vörðunni á Miðselsfellinu í Eystri-Leirumýrarhólinn og í þann Vestri, og beina línu úr vestri Leirumýrarhól í toppinn á Leiðólfsfelli og norður að Eldhrauni, og svo beina línu til vesturs út að miðvatni, að Búlandslandi, og svo ræður Miðvatnið framúr, fyrir vestan heljarkamb, en fyrir austan Búlandshóla og í Markhólma austan til í Miðvatninu og svo línu úr nefndum Markhólma til suðurs að Árlandi. Samkvæmt máldaga Búlandskirkju á hún ítak í landareigninni, svo nefnt Leynivíðarhraun. Innbyrðis milli jarðanna er land óskipt.“

Við aðalmeðferð málsins kom fram að litið væri svo að í kröfugerð fælist einnig krafa um venjubundin not innan þjóðlendu fari svo að hluti af því svæði sem gerð hefur verið krafa um beinan eignarrétt að samkvæmt framangreindu teljist til þjóðlendu.

Við aðalmeðferð var jafnframt sett fram varakrafa um það að ef fallist yrði á kröfugerð eigenda Skálar væri gerð krafa um það að land Skaftárdals I-III næði jafnlangt til norðurs.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu úr hendi gagnaðila samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar og framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.3. Kröfur eigenda Skálar

Af hálfu eigenda Skálar voru upphaflega gerðar eftirfarandi kröfur: „Aðallega að mörkin teljist frá punkti A með hnit 63.52.900 N og 18.29.119 W, sem staðsettur er í miðju hrauninu norður og út-norður frá toppinum á Leiðólfsfelli, beina línu í punkt B með hnit 63.54.564 N og 18.23.498 W,

sem staðsettur er í norður frá farvegi Hellisár, samkvæmt línu sem dregin verður úr punkti A í punkt D sem staðsettur er í miðjum farvegi Hellisár þar sem hún rann fyrir Skaftárelda.

Til vara að mörkin teljist frá punkti A með hnit 63.52.900 N og 18.29.119 W, sem staðsettur er í miðju hrauninu norður og útnorður frá toppinum á Leiðólfsfelli, beina línu í punkt C með hnit 63.54.419 N og 18.23.037 W, sem staðsettur er í norður frá farvegi Hellisár, samkvæmt línu sem dregin verður úr punkti A í punkt E sem staðsettur er í farvegi Hellisár þar sem hún beygir undan hrauninu sem rann yfir farveg hennar í Skaftáreldum.“

Þá er gerð krafa um að óbyggðanefnd viðurkenni eftirtalin óbein eignarréttindi landeiganda í þjóðlendu á Síðumannaafretti:

1. Upprekstrar og beitarrétt á öllum afréttinum í réttu hlutfalli við landstærð Skálar.
2. Veidirétt í öllum stöðuvötnum og vatnsföllum á Síðumannaafretti.

Loks er þess óskað að óbyggðanefnd ákvarði lögmanni eigenda Skálar sanngjarna þóknun er taki mið af framlagðri tímaskýrslu sem sýni hvaða vinna hefur verið lögð í málið, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

Við aðalmeðferð málsins var framangreind varakrafa dregin tilbaka.

3.4. Kröfur eigenda Holts I-II

Af hálfu eigenda Holts I-II er þess krafist að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur jarðanna eigi beinan eignarrétt að öllu landi þeirra og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna séu þessi: „Landamerki milli Holts og Skálar fyrir vesturkanti Holtsins er úr markhellu við Hraunarmela bein lína í vörðu fram af miðju Holtslóni og úr sömu vörðu yfir mitt lónið í Holtsá vestan undir Staðarholtstanganum og úr því ræður Holtsá að Hamarsnefi, og frá Hamarsnefi lína mitt á milli hánorðurs og útnorðurs til afréttar. Landamerki milli afréttar og Holtsins að norðan úr Hrauninu norðan við Leiðólfsfell (í eða á, óskýrt eða útstrikun) Lauffetshorn fyrir suður og austurkanti Holtsins úr fyrrnefndri markhellu, nýja hraunbrúnninn að útmælingu lækjarbakkarins. Fyrir austurkanti Holtsins og Heiðar samkvæmt ómunatíð brúkun úr Fjaðurá norður að efstu upptökum og þaðan lína á milli hánorðurs útnorðurs til afréttar. Milli jarðanna er land óskipt.“

Við aðalmeðferð málsins kom fram að lítið væri svo að í kröfugerð fælist einnig krafa um venjubundin not innan þjóðlendu fari svo að hluti af því svæði sem gerð hefur verið krafa um beinan eignarrétt að samkvæmt framangreindu teljist til þjóðlendu.

Við aðalmeðferð var jafnframt sett fram varakrafa um það að ef fallist yrði á kröfugerð eigenda Skálar væri gerð krafa um það að land Holts I-II næði jafnlangt til norðurs.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu úr hendi gagnaðila samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar og framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.5. Kröfur eigenda Heiðarsels I-II

Af hálfu eigenda Heiðarsels I-II er þess krafist að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur jarðanna eigi beinan eignarrétt að öllu landi þeirra og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna, ásamt jörðinni Heiði, séu þessi: „Að austan úr Gráhhól á Svíra við Skaftá beina línu í þúfu á Flanghálsi, þaðan lína í Rastargil, úr Rastargili línu í vörðu á Stjórnarbotnaðxlina háu, þaðan beina línu í Kálfá. Að vestan lína úr Kálfá mitt á milli hásuðurs og landsuðurs í efstu upptök Fjarðarár, þaðan ræður Fjarðará að brunahrauninu, þaðan bein lína í vörðu á hraunbrúnninni að Dalbæjarlandi. Millum Heiðar og Heiðarsels ræður Streitugil að marklínu að austan, og jörðin Heiði á fría sumarbeit fyrir geldfenað á nyrsta parti Heiðarselslands. Innbyrðis milli Heiðarselsjarðanna er beitarland óskipt.“

Við aðalmeðferð málsins kom fram að litið væri svo að í kröfugerð fælist einnig krafa um venjubundin not innan þjóðlendu fari svo að hluti af því svæði sem gerð hefur verið krafa um beinan eignarrétt að samkvæmt framangreindu teljist til þjóðlendu.

Við aðalmeðferð var jafnframt sett fram varakrafa um það að ef fallist yrði á kröfugerð eigenda Skálar væri gerð krafa um það að land Heiðarsels I-II næði jafnlangt til norðurs.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu úr hendi gagnaðila samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar og framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.6. Kröfur eigenda Eintúnaháls

Af hálfu eiganda jarðarinnar Eintúnaháls er gerð eftirfarandi krafa: „Að kröfum ríkisins verði alfaríð hafnað og að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur Eintúnaháls, eigi fullkominn og beinan eignarrétt að öllu landinu, skv. landamerkjaskrá. Verði hins vegar talið að einhver svæði innan jarðarinnar teljist þjóðlenda, er þess krafist að viðurkenndur verði fullkominn afnotaréttur þinglýstra eigenda Eintúnaháls, að þeim svæðum. Viðurkenndur verði fullkominn eignarréttur að landi jarðarinnar allt að afréttarmörkum, innan merkja sem dregin eru svo: Að austan Ræður sjónhend-ing úr ánni Stjórn við Hurðabök (punktur 5) í Lauffell vestanvert, þar til sú lína nær að Geirlandsá (punktur 6), þaðan ræður Geirlandsá til upptaka í Innra-Gili (punktur 7), þaðan ræður lína til norðurs til upptaka Kálfár. Að vestan: Ræður lína frá Háðxl (571 m y.s. punktur 10) um Markhnúk að Kálfá (punktur 9). Að norðan: Kálfá frá upptökum (punktur 8) að vesturmörkum jarðarinnar (punktur 9).“

Þá er þess krafist að gagnaðili verði úrskurðaður til að greiða allan málskostnað skv. framlögðum málskostnaðarreikningi og/eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum skv. framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.7. Kröfur eigenda Mörtungu I-II

Af hálfu eigenda Mörtungu I-II er þess krafist að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur jarðanna eigi beinan eignarrétt að öllu landi þeirra og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna séu þessi: „Á milli Mörtungu og Prestbakka: ræður Þverá norður til afrétta. Á milli Mörtungu og Geirlands: ræður Geirlandsá þangað til Geirlandslandareign endar. Síðan ræður landamerkjum milli Mörtungu og Eintúnaháls, Geirlandsá norður til Lauffells og svo lækur, er rennur niður í Geirlandsá fyrir vestan Lauffell allt norður að upptökum hans, síðan beina línu þaðan (frá upptökum lækjarins) og norður til Hellisár. Milli jarðanna er land óskipt.“

Við aðalmeðferð málsins kom fram að litið væri svo að í kröfugerð fælist einnig krafa um venjubundin not innan þjóðlendu fari svo að hluti af því svæði sem gerð hefur verið krafa um beinan eignarrétt að samkvæmt framangreindu teljist til þjóðlendu.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu úr hendi gagnaðila samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar og framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.8. Kröfur eigenda Prestsbakka og Prestsbakkakots

Af hálfu eigenda Prestsbakka og Prestsbakkakots er þess krafist að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur jarðanna eigi beinan eignarrétt að öllu landi þeirra og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna séu þessi: „Að austan er markað milli Prestsbakka og Hörgdals úr Tvíþúfu í Hraunfelli beina línu í austuröxlina á Há-Kaldbak, þaðan til afréttar. Suður á bóginn úr Tvíþúfu og bein vestur lína í vörðuna á Hábrekki fyrir austan Prestsbakkakot í efri endann á Merkilág, svo beina línu í þvermarkið á söndunum fyrir framan Breiðbalakvísl. Að vestan ræður Þverá og Geirlandsá. Þegar Geirlandsá sleppur er marklínan úr mynni hennar og beint á þvermarkið á söndunum fyrir innan Breiðbalakvísl. Jörðin á afrétt fyrir geldfé á afrétt Síðumanna. Milli jarðanna er land óskipt.“

Við aðalmeðferð málsins kom fram að litið væri svo að í kröfugerð fælist einnig krafa um venjubundin not innan þjóðlendu fari svo að hluti af því svæði sem gerð hefur verið krafa um beinan eignarrétt að samkvæmt framangreindu teljist til þjóðlendu.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu úr hendi gagnaðila samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar og framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.9. Kröfur eigenda Hörgsdals I-II

Af hálfu eigenda Hörgsdals I-II er þess krafist að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur jarðanna eigi beinan eignarrétt að öllu landi þeirra og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna séu þessi: „Milli Hörgsdals og Hörgslandstorfunnar: Úr vörðunni neðst á Merkigerði í Merkilág beint í mitt Hörgsárgljúfur fremst, svo ræður Hörgsárgljúfur norður þangað sem Innri Hörgsá kemur að vestan; á brúninni norðan við þar sem Hörgsárgljúfur endar er varða hlaðin; úr henni er markið í Hallsteinsvörðu austast. Úr Hallsteinsvörðu beint í vestur að Prestsbakkalandi er markið milli heimalands og afréttar. Milli Hörgsdals og Prestsbakka: Úr Tvíþúfu beina línu austast í brúnina á hæsta hnjúknum á Kaldbak. Þaðan beina línu til afréttar.“

Við aðalmeðferð málsins kom fram að litið væri svo að í kröfugerð fælist einnig krafa um venjubundin not innan þjóðlendu fari svo að hluti af því svæði sem gerð hefur verið krafa um beinan eignarrétt að samkvæmt framangreindu teljist til þjóðlendu.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu úr hendi gagnaðila samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar og framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.10. Kröfur eigenda jarða í Hörgslandsþorpi

Af hálfu eigenda jarða í Hörgslandsþorpi er þess krafist að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur jarðanna eigi beinan eignarrétt að öllu landi þeirra og að viðurkennt verði að heildarlandamerki jarðanna séu þessi: „Að vestan milli Hörgsdals og Hörgslandstorfunnar: Úr Hallsteinsvörðu, sem er endamark að norðan í gljúfrið vestur af Stakki, úr því ræður Hörgsá, sem ræður þar til gljúfrið endar, svo úr mynni Hörgsárgljúfurs í vörðu á Merkigarðsenda, þaðan beina línu í vörðu austan við húshornið á Upp... úr þeirri vörðu beina línu að rekamáli þannig, að nefnd varða beri í Skógfoss. Þeir ábúendur í Landbroti, sem hér eiga land að, hafa rétt til eigin ábúðartíma að nota graslendi það, sem liggur að túni þessari utan Skaftár. Fjara tilheyrir jörðinni. Vesturmörk: Stika við flæðarmál, er beri mitt á milli Killa og Hlöðubrekka. Austurmörk: Stika við flæðarmál í aðra stiku ofar, er beri í Harðavallarfall og það aftur beri í hæstu öxlina á Kaldbak að austan. Jörðin á upprekstur á Síðumannaafrétt að réttri tiltölu við aðra Síðumenn.“

Við aðalmeðferð málsins kom fram að litið væri svo að í kröfugerð fælist einnig krafa um venjubundin not innan þjóðlendu fari svo að hluti af því svæði sem gerð hefur verið krafa um beinan eignarrétt að samkvæmt framangreindu teljist til þjóðlendu.

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu úr hendi gagnaðila samkvæmt úrskurði óbyggðanefndar og framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.11. Kröfur eigenda Þverár/Brattlands

Af hálfu eigenda Þverár ásamt Brattlandi er gerð eftirfarandi krafa: „Að kröfum ríkisins verði alfaríð hafnað og að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur Þverár/Brattlands, eigi fullkominn og beinan eignarrétt að öllu landinu, skv. landamerkjaskrá. Verði hins vegar talið að einhver svæði innan jarðarinnar teljist þjóðlenda, er þess krafist að viðurkenndur verði fullkominn afnotaréttur þinglýstra eigenda Þverár/Brattlands, að þeim svæðum. Viðurkenndur verði fullkominn eignarréttur að landi jarðarinnar allt að afréttarmörkum, innan merkja sem dregin eru svo: Að austan: Ræður sjónhending úr Digrakletti /Háakletti á milli Bæjarskerja og Grenhálsa allt að afréttarmörkum (punktur 2). Að vestan: Ræður bein lína úr Krókaskeri (punktur 4) um Ufsatanga í vörðu á Hóla-

skeri (punktur 3). Að norðan: Ræður afréttarlína (milli punkta 2 og 3), en hún miðast við sjónhendingu úr Hallsteinsvörðu í gil norðarlega í Hnútu.“

Þá er þess krafist að gagnaðili verði úrskurðaður til að greiða allan málskostnað skv. framlögðum málskostnaðarreikningi og/eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum skv. framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.12. Kröfur Skaftárhrepps f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í hreppnum

Af hálfu skaftárhrepps f.h. þinglýstra eigenda lögbýla á Síðu, Brunasandi og í Landbroti vegna Síðumannaafréttar er gerð eftirfarandi krafa: „Að kröfum ríkisins verði alfarið hafnað og að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur lögbýla á Síðu, Brunasandi og í Landbroti eigi fullkominn og beinan eignarrétt að öllum Síðumannaafrétt, skv. landamerkjaskráum sínum og venju, til hefðbundinna merkja afréttarins. Jafnframt að það land sem hugsanlega kann að koma undan jökli falli við landamerki, til afréttarins með fullkomnum eignarrétti. Verði hins vegar talið að einhver svæði innan afréttarins teljist þjóðlenda, er þess krafist að viðurkenndur verði fullkominn afnotaréttur þinglýstra eigenda lögbýla á Síðu, Brunasandi og í Landbroti, að þeim svæðum. Að viðurkennt verði að merki afréttarins gagnvart heimalöndum einstakra jarða séu þau sem hér er lýst: Fyrir landi Skaftárdals liggja mörkin frá punkti, sem er við suðurbrún Eldhrauns norðvestur af hæsta toppi Leiðólfsfells, beint í vestur til Skaftár, í Miðvatn, skammt sunnan við þann stað, þar sem Landvatnið greinist til austurs frá Miðvatninu. Frá nefndum punkti við suðurbrún Eldhrauns liggja mörkin með stefnu á þann stað sem Kálfá og Hellisá koma saman, og að Hellisá, sem ræður að landi Holts. Fyrir landi Holts ræður Hellisá og síðan Kálfá. Áfram liggja mörkin eftir Kálfá í efstu upp-tök hennar úr norðaustri. Þaðan liggja mörkin beint í norður og eru jafnframt vesturmörk Mörtungu. Frá þeim punkti, þar sem vesturmörk Mörtunga koma að Hellisá liggja mörkin til austurs að Hallsteinsvörðu. Úr Hallsteinsvörðu liggja mörkin í stórt gil norðarlega í Hnútu þar til kemur að landamerkjum Brattalands og Dalshöfða og þaðan beina línu norðan undir Hnútu stystu leið að Hverfisfljóti. Þaðan ræður Hverfisfljót til Vatnajökuls. Síðan ræður jökulbrún til norðurs að upp-tökum Skaftár og hún loks niður á við þar til komið er að fyrrgreindum mörkum gagnvart Skaftárdal. Við jökla verði miðað við jökulbrún á hverjum tíma.“

Til vara gerir Skaftárhreppur sömu kröfur f.h. sjálfs síns og að ofan greinir, að undanskildum þeim óumdeilda rétti sem lögbýli í hreppnum eiga skv. lögum, venju og hefð til lífrænna auðlinda (beitar og veiði), innan afréttarins.

Þá er þess krafist að gagnaðili verði úrskurðaður til að greiða allan málskostnað skv. framlögðum málskostnaðarreikningi og/eða að málskostnaður verði greiddur úr ríkissjóði skv. 17. gr. laga nr. 58/1998, með síðari breytingum skv. framlögðum málskostnaðarreikningi.

4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN

4.1. Almenn

Í málinu hafa verið lögð fram skjöl nr. 1-21 ásamt undirskjöllum eða samtals 355 skjöl, auk 10 hliðsjónargagna. Sjá nánar í fylgiskjali nr. III (skjalaskrá).

Gagna var ýmist aflað af málsaðilum eða óbyggðanefnd, á grundvelli rannsóknarskyldu nefndarinnar. Gerð var leit að frumgögnum sem varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi á svæðinu, farið á vettvang og jafnframt teknar skýrslur af málsaðilum. Verður nú gerð nánari grein fyrir hverju þessara atriða.

4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar

Óbyggðanefnd ber að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotarétt-

indi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll., nr. 58/1998, sbr. l. nr. 65/2000. Úrlausn óbyggðanefndar einskorðast þannig ekki við þær kröfur og gögn sem aðilar leggja fram heldur ber nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fái um einstök álitafni.

Á vegum óbyggðanefndar fór fram kerfisbundin leit að frumgögnum, prentuðum sem óprentuðum, sem líkur voru taldar á að varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem hér er til meðferðar. Verkið var unnið á hlutlausan og fræðilegan hátt.

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist á milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar samkvæmt samkomulagi þessara aðila og nánari tilgreiningu í kafla 4.3. Jafnframt var haft samstarf við handritadeild Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og fleiri aðila. Gagnaöflun óbyggðanefndar grundvallast á „Yfirliti um frumgögn sem könnuð eru vegna rannsóknarskyldu óbyggðanefndar“. Við samningu þess hefur óbyggðanefnd notið ráðgjafar Gunnars Friðriks Guðmundssonar sagnfræðings og starfsmanna Þjóðskjalasafns Íslands, Bjarkar Ingimundardóttur og Jóns Torfasonar. Yfirlit þetta hefur verið kynnt lögmönnum og engar athugasemdir komið fram.

Leitað var eftir gömlum og nýjum nöfnum þeirra jarða sem kröfulýsing ríkisins tekur til, auk af rétta og almenninga. Jafnframt var að því hugað hvort utan kröfusvæðis ríkisins væru landsvæði sem þörfuðust sérstakrar rannsóknar enda nær rannsóknarskylda óbyggðanefndar til alls þess svæðis sem tekið hefur verið til meðferðar, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll.

Fyrirsvarsmönnum aðila í máli þessu var gerð grein fyrir því að þeir hefðu óskoraðan rétt til að fá upplýsingar um tilhögun gagnaöflunar á vegum óbyggðanefndar og afrit allra gagna. Jafnframt hafði óbyggðanefnd frumkvæði að því að upplýsa lögmenn um þessi atriði. Þeir gátu jafnframt bent starfsmönnum Þjóðskjalasafns eða óbyggðanefndar á gögn sem ástæða væri til að kanna. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar dregur hins vegar ekki úr skyldu málsaðila til að afla og leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir byggja rétt sinn á, sbr. 4. mgr. 10. gr. þjóðll. Lögmönnum/málsaðilum ber þannig að leggja sjálfstætt mat á gögn og gagnaöflun.

Þau frumgögn, sem í leitirnar komu og talið var að þýðingu hefðu, voru lögð fram jafnóðum við fyrirtökur í málinu. Um nánari framkvæmd gagnaöflunar vísast til yfirlits í kafla 4.3., sjá nánar í greinargerðum Þjóðskjalasafns Íslands, handritadeildar Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og óbyggðanefndar um þetta efni, skjöl nr. 2, 3 og 4. Um afraksturinn vísast til skjalaskrár, sjá fylgiskjal nr. III, þar sem skjöl Þjóðskjalasafns og óbyggðanefndar (þ.e. undir yfirmúmerum 2 og 4) eru flokkuð eftir efni og uppruna.

4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist, eins og áður greinir, milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar. Í meginatriðum er skiptingin þannig að Þjóðskjalasafn leitar heimilda í óprentuðum frumgögnum en óbyggðanefnd í þeim prentuðu. Þessari skiptingu er nánar lýst í greinargerðum um gagnaöflun. Greinargerð Þjóðskjalasafnsins um gagnaöflun er nr. 2 í skjalaskrá en greinargerð óbyggðanefndar nr. 4.

Í flokki óprentaðra frumgagna leituðu sérfræðingar Þjóðskjalasafnsins eftir landamerkjabréfum og jarðabréfum frá svæðinu. Óbyggðanefnd aflaði hins vegar ljósrita af jarðabréfum í prentuðum heimildum og var við þá leit farið yfir Íslenskt fornbréfasafn (stuðst við efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl., „Heimildaskráning jarða“), 13. b. Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1990) og Jarðabréf frá 16. og 17. öld (1993).

Af hálfu Þjóðskjalasafns var leitað heimilda í afsals- og veðmálabókum í safninu en óbyggðanefnd aflaði upplýsinga úr afsals- og veðmálabókum hjá sýslumanninum í Vík. Óbyggðanefnd kannaði einnig landskiptabækur við sýslumannsembættið. Þjóðskjalasafn aflaði ljósrita af óprentuðum jarðamötum, þ.e. jarðamati 1804, 1849-1850 og fasteignamati 1916-1918 en óbyggðanefnd

aflaði ljósrita úr eftirtöldum prentuðum jarða- og fasteignamötum: Jarðatali á Íslandi í útgáfu J. Johnsen (1847), Nýrri jarðabók (1861), Fasteignabók 1921, Fasteignabók 1932, Fasteignabók 1938 og Fasteignabók 1957.

Sérfræðingar Þjóðskjalasafns fóru yfir gerðabækur sýslumanna og sáttanefnda, þ.e. dóma- og þingabækur og sáttabækur en óbyggðanefnd aflaði prentaðra dóma og lagði fram. Annars vegar var um að ræða dóma Landsyfírréttar og hins vegar dóma Hæstaréttar.

Af hálfu Þjóðskjalasafns voru athuguð kirknaskjöl, vísitásiubækur prófaste, brauðamöt, kirkjustólar og skýrslur presta um tekjur, útgjöld og ástand prestssetra. Sérfræðingar Þjóðskjalasafnsins fóru einnig yfir vísitásiubækur biskupa og skrifuðu það efni upp sem talið var einhverju skipta fyrir málið.

Í Þjóðskjalasafni voru athuguð skjalasöfn stiftamtmanns, amtmanns og landshöfðingja. Óbyggðanefnd sá hins vegar um leit í þeim skjölum sömu embættismanna sem gefin hafa verið út og var þá farið yfir tiltekna efnisflokka í Lovsamling for Island.

Hvað varðar bréfasöfn og bréfabækur biskupa í flokki óprentaðra frumgagna fór forstöðumaður handritadeildar Landsbókasafns-Háskólabókasafns yfir afrit af bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar sem þar er varðveitt. Niðurstaða þeirrar athugunar er nr. 3 í skjalaskrá.

Af hálfu óbyggðanefndar var aflað yfirlita um fornleifar á svæðinu. Óbyggðanefnd aflar einnig örnefnaskráa frá Örnefnastofnun Íslands o.fl. og leggur fram ef ástæða þykir til og var lögð fram örnefnaskrá fyrir Síðumannaafrétt. Óbyggðanefnd aflaði og lagði fram ljósrit af fjallskilareglugerðum sem í gildi hafa verið á viðkomandi landsvæði og birtar eru í B-deild Stjórnartíðinda.

Auk þeirra prentuðu rita, sem áður hafa verið nefnd, var af hálfu óbyggðanefndar farið yfir Íslenskt fornbréfasafn í leit að máldögum, jarðabréfum og öðrum skjölum sem varða einstakar jarðir og stuðst við áður nefnt efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl. við þá yfirferð. Óbyggðanefnd lagði fram ljósrit úr Landnámabók í útgáfu Hins íslenska fornritafélags um landnám á viðkomandi svæði. Bréfabók Guðbrands Þorlákssonar biskups var yfirfarin skv. nafnaskrá en ekkert fannst sem ástæða þótti til að leggja fram. Ekki hefur verið talin ástæða til að yfirfara aðrar útgefnar bréfabækur biskupa enda allar frá Hólabiskupum og varða ekki málefni Skálholtsbiskupsdæmis sérstaklega. Af hálfu óbyggðanefndar var farið yfir nafnaskrá Alþingisbóka Íslands og leitað þar heimilda. Stuðst var við Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1.-12. bindi) sem almennt uppsláttarrit en ekki eru lögð fram ljósrit úr bókinni. Að auki lagði óbyggðanefnd fram ljósrit úr Manntali á Íslandi 1703.

Hvað varðar önnur óprentuð frumgögn en hér hafa verið tilgreind könnuðu sérfræðingar Þjóðskjalasafns af sérstöku tilefni skjöl í annarri skrifstofu Stjórnarráðs Íslands (atvinnu- og samgöngumál) um sölu þjóðjarða í Kirkjubæjar- og Þykkvabæjar klaustursumboði, sbr. áður nefndar greinargerðir Þjóðskjalasafns og óbyggðanefndar og skjalaskrá.

4.4. Vettvangsferð

Að morgni miðvikudagsins 8. október var haldið af stað í vettvangsferð frá Hótel Kirkjubæjarklaustri.

Auk óbyggðanefndar, starfsmanna nefndarinnar og lögmanna málsaðila voru Elín Erlingsdóttir landfræðingur, Ólafur Helgason bóndi í Hraunkoti, Sólrún Ólafsdóttir, formaður fjallskilaneftdar Landbrots- og miðafréttar, Árni Jón Eliasson, oddviti Skaftárhrepps, og Júlíus Oddsson, bóndi í Mörk, með í för. Hinir tveir síðastnefndu óku á eftir farkosti óbyggðanefndar á eigin bifreið.

Ekið var í vesturátt eftir þjóðvegi nr. 1 undir leiðsögn Ólafs Helgasonar. Fyrirhugað var að aka svokallaðan Línuveg vestur að Leiðólfsfelli. Borgir og stapar eru einkennandi í landslaginu. Beygt var út af þjóðvegi nr. 1 og inn á svokallaðan Lakaveg. Við tók hæðótt landslag sem heimamenn kölluðu Ása. Á vinstri hönd rann Fjaðurá og fram undan mátti sjá Heiðarsel sem nú er farið í eyði. Ekið var fram hjá Streitugili sem er á mörkum Heiðar og Heiðarsels. Þegar þangað var komið tók

Sólrún Ólafsdóttir við leiðsögn. Fram undan mátti sjá Svínadali og á vinstri hönd Túnheiði, heiðarland Heiðarsels, sem nýtt er til beitar af eigendum þeirrar jarðar. Beygt var út af Lakavegi inn á Línuveg. Á hægri hönd sást Eintúnaháls. Fram undan mátti svo sjá afréttargirðingu frá árinu 1959 sem liggur frá Geirlandsá að Fjaðurá. Til vesturs mátti sjá einn af hinum svonefndu Rauðhólum. Stöðvað var og þeir Árni Jón og Júlíus yfirgáfu eigin bifreið og stigu upp í farkost óbyggðanefndar.

Ekið var áfram og fram hjá Hellnamýrakrök. Fram undan mátti sjá Flatasker. Ekið var yfir Holtsá sem rennur niður Holtsdal. Stöðvað var þegar sást í Hamarsnef og skyggst um. Holtsá seytlað að hluta úr mýrinni sem liggur neðan við Hamarsnef. Fram undan sást í vesturendann á fjallinu Geirlandshrauni og í baksýn sáust fjöllin á Álftavers- og Skaftártunguafréttum. Þau voru snævipakin og falleg á að líta. Ekið var áfram yfir Dalsá sem var fremur vatnslítill. Fram undan mátti sjá Leiðólfsfell og Selfellsmýrar. Handan við Leiðólfsfell blöstu Tungufjöll við, snævipakin, sem og Sveinstindur og Ufsatindur. Ekið var yfir Miðlandsá. Þá mátti sjá Leirumýrarhóla sem eru landamerkjapunktur milli Skaftárdals og Skálar. Stöðvað var við Hellisá og Leiðólfsfell skoðað. Ekið var áfram, yfir Hellisá og upp á hrygginn Skafl. Þar var stöðvað og skyggst um. Fram undan mátti sjá Afstapagljúfur.

Haldið var áfram og stöðvað næst við línustæðið framan við Leiðólfsfell. Þar var stigið út og skyggst um. Fram undan mátti sjá Nauthólma og Skaftá. Vel mátti sjá hvernig Skaftá rennur. Fram kom sá skilningur heimamanna að miðvatn Skaftár vísi til meginárinnar. Enn fremur var þar gott útsýni yfir Skaftáreldahraunið. Haldið var af stað á ný og ekið upp á Sæmundarsker. Þar var stigið út og gengið síðasta spölinn upp á skerið. Þaðan var afar gott útsýni og vel sást yfir afréttinn. Sjá mátti fjöllin Geirlandshraun, Sveinstind, Uxatinda, Gretti, Laka og Varmafell. Þar fyrir handan sást inn með jökli og allt inn í Hágöngur og Geirvörtur. Norðan við Geirlandshraun mátti sjá Lauffell og austan við það Kaldbak snævipakin. Haldið var af stað á ný og ekið austur með Leiðólfsfelli. Þá var haldið sömu leið til baka og ekið sem leið lá niður línuveginn og inn á Lakaleið. Stöðvað var við afréttarhús á Eintúnahálsi. Þar kvöddu þeir Árni Jón Elíasson og Ólafur Helgason og í hópinn bættust Jón Þorbergsson, bóndi á Prestsbakkakoti, og Ólafur Oddsson, bóndi í Mörtungu.

Þá var haldið af stað á ný og ekið inn með ánni Stjórn í landi Eintúnaháls og Geirlands. Stöðvað var á Hurðarbökum og skyggst um. Ekið var áfram og yfir Geirlandsá. Á hægri hönd mátti sjá Lambatungur og á þá vinstri Lauffell. Ekið var áfram sem leið lá norður Lakaveg um kröfuland Mörtungu. Á vinstri hönd mátti sjá Kaldbak snævipakin. Ekið var að Hellisá til að skoða kröfulínu vegna Síðumannaafréttar. Þar sást jafnframt Öldusker. Þá var haldið til baka og skilið við þá Júlíus og Ólaf Oddssyni við afréttarhúsið á Eintúnahálsi.

Haldið var áfram suður Lakaveg í átt að línuvegi en fyrirhugað var að aka norður land Þverár og Brattlands og að afréttarmörkum þar norðan við. Á leið þangað var stöðvað örstutt við Hótel Kirkjubæjarklaustur þar sem Jóhann Halldórsson hrl. og Sólrún Ólafsdóttir kvöddu. Einnig var stöðvað við veginn og horft norður á austuröxlina á Há-Kaldbak og austustu brúnina á hæsta hnúknum á Kaldbak en misræmi er á milli landamerkjabréfa Prestsbakkajarða annars vegar og Hörgsdals hins vegar hvað þetta varðar. Haldið var áfram, beygt út af þjóðvegi nr. 1 og ekið að Þverá. Þar var stöðvað og í förina slógust þeir Sigurður Kristinsson, Hörghlandi, Steingrímur Lárusson, Hörghlandskoti, Ragnar Jónsson, Dalshöfða, Jóhann Þorleifsson, formaður Veidifélags Síðumannaafréttar, Davíð Pétursson, formaður fjallskilaneftdar Austurafréttar og Baldur Þ. Bjarnason, Múlakoti.

Haldið var áfram för. Sjá mátti bæði Digraklett (Háaklett) og Grenhóls. Jafnframt mátti sjá Dalsfjall á hægrihönd og Hnútu fram undan. Áfram var ekið og benti Davíð Pétursson á rústir Brattlands. Á vinstri hönd mátti sjá fjöllin Hest og Stakk og þar innan við Meingil. Stöðvað var og sú varða sem eigendur jarða í Hörghlandsþorpi telja vera vörðu á Ufsatanga skoðuð. Á vinstri hönd mátti sjá Ufsa, Kaldbak þar fyrir handan og Stakk fyrir sunnan. Næst var stöðvað við þá vörðu sem eigendur Brattlands/Þverár halda fram að sé varða á Ufsatanga. Þaðan sást Hallsteinsvarða vel. Þá var afstaðan á milli umræddrar vörðu og Hnútu skoðuð.

Haldið var af stað á ný og ekið aðeins inn á afréttinn. Beint fram undan voru Miklafell, Hamarinn og Rauðhóll. Til vesturs mátti sjá ýmis gil þ.á m. Illagil og Miklagil. Keyrt var í gegnum hlið inn að Miklafelli. Þaðan mátti sjá Rauðanúpsbotna, Illagil og Hallsteinsvörðu vel sem og Kaldbak og Kaldbakshorn og Hörgsá þar á milli. Þá var haldið til baka að Hótel Kirkjubæjarklaustri þar sem vettvangsferð lauk að kvöldi.

4.5. Skýrslutökur

Við aðalmeðferð málsins voru teknar skýrslur af Árna Jóni Eliassyni, oddvita Skaftárhrepps; Sólrúnu Ólafsdóttur, formanni fjallskilaneftndar Landbrots- og miðafréttar; Ólafi Helgasyni, Hraunkoti; Júlíus Oddssyni, Mörk; Jóhanni Þorleifssyni, formanni Veiðifélags Síðumannaafréttar; Davíð Péturssyni, formanni fjallskilaneftndar Austurafréttar; Sigurði Kristinssyni, fjallkóngi á Austurafrétti; Steingrими Lárussyni, Hörgslandi I; Baldri Þ. Bjarnasyni, Múlakoti; Ólafi Oddssyni, Mörtingu; Jóni Jónssyni, Prestsbakka; Jóni Þorbergssyni, Prestsbakkakoti; Gústaf Pálssyni, Hörgsdal I-II og Elínu Erlingsdóttur, landfræðingi. Að einstökum efnisatriðum í skýrslum aðila er víkið í úrskurði þessum, eftir því sem tilefni er til, en uppskriftir á þeim eru meðal gagna málsins.

5. SAGA JARÐA OG AFRÉTTAR

Hér verður í fyrstu greint frá elstu ritheimildum um landnám á því svæði sem til meðferðar er og síðan rakin í stórum dráttum saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar á þeim jörðum sem tilgreindar eru í málinu. Að lokum verður á sama hátt gerð grein fyrir sögu Síðumannaafréttar frá öndverðu til þessa dags.

5.1. Landnám

Í Landnámabók eru nefndir a.m.k. fjórir landnámsmenn á því svæði sem síðar var nefnt Síða. Austast á svæðinu nam land maður að nafni Eyvindur karpi. Um hann segir svo í Sturlubók Landnámu:

Eyvindr karpi¹ nam land milli Almannafljóts ok Geirlandsár ok bjó at Forsi fyrir vestan Móðólfsgrúp. Hans synir váru þeir Móðólfr, faðir þeira Hrólfs ok Ketils ok Ástriðar manvitsbrekku; annar var Qnundr, faðir Þraslaugar, móður Tyrfings ok Halldórs, fœður Tyrfings, fœður Teits.²

Fyrir vestan Eyvind nam Ketill hinn fíflski land. Í Sturlubók Landnámu segir á þessa leið:

Maðr hét Ketill enn fíflski, son Jorunnar manvitsbrekku, dóttur Ketils flatnefs; hann fór af Suðreyjum til Íslands; <hann> var kristinn; hann nam land milli Geirlandsár ok Fjarðarár³ fyrir ofan Nýkoma. Ketill bjó í Kirkjubæ; þar hfœðu áðr setit papar, ok eigi máttu þar heiðnir menn búa.⁴

Því næst segir frá Bøðmóði landnámsmanni:

Bøðmóðr hét maðr, er land nam milli Drífandi ok Fjarðarár ok upp til Bøðmóðshorns; hann bjó í Bøðmóðstungu.⁵

1 karfi í Þórðarbók.

2 Landnámabók. Íslensk fornrit. 1. b. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík 1986. S. 322 (Sturlubók). Frásögn Hauksbókar er efnislega samhljóða. Þar er þessi viðbót: „Áðr Almannafljót hlypi var þat kallat Raptalækr“ (*Tóptalækr* í Þórðarbók) (Landnámabók 1986, s. 323, sbr. 5. nmgr.). Sbr. Haraldur Matthiasson, 1982: *Landið og Landnáma*. 2. b. Reykjavík. S. 383.

3 Í Hauksbók stendur *Fjaðrár* en *Fjarðarár* í Þórðarbók (Landnámabók 1986, s. 324, 1. nmgr.).

4 Landnámabók 1986, s. 322 og 324.

5 Landnámabók 1986, s. 324 (Sturlubók og Hauksbók).

Vestast á svæðinu nam Leiðólfur kappi land eins og skýrt er frá í Sturlubók:

Leiðólfir kappi hét maðr; hann nam land fyrir austan Skaptá til Drífandi ok bjó at Á fyrir austan Skaptá út frá Skál, en annat bú átti hann á Leiðólfsstöðum undir Leiðólfsfelli, ok var þar þá mart byggð.¹

Að auki er nefndur Eysteinn hinn digri sem fór af Sunnmæri til Íslands og nam land „fyrir austan Geirlandsá til móts við Ketil enn fíflska og bjó í Geirlandi“. Síðan segir:

Eysteinn son Hrana Hildissonar parraks² fór ór Nóregi til Íslands; hann kaupir lönd at Eysteini digra, þau er hann hafði numit, ok kvað vera meðallönd³; hann bjó at Skarði.⁴

Hér virðist málum blandað. Eysteinn digri er sagður hafa numið land fyrir austan Geirlandsá en þar nam einnig Eyvindur karpi og Geirland, þar sem Eysteinn bjó, er vestan Geirlandsár.⁵ Guðrún Larsen hefur þó bent á að Geirlandsá kunni að hafa runnið vestar áður fyrr og þar með sé líka hugsanlegt að Eysteinn digri hafi numið hluta þess svæðis sem nú heitir Landbrot og Meðalland og selt Eysteini Hranasyni Meðalland.⁶

Ef hugað er nánar að landamerkjum þeim sem hér er lýst virðast þau í flestum tilvikum vera glögg. Einar Ólafur Sveinsson taldi engan vafa á að Almannafljót, sem myndaði austurmörk landnáms Eyvindar karpa, væri sama og Hverfisfljót.⁷ Haraldur Matthíasson var sömu skoðunar. Af Almannafljóti hefði nafnið Fljótshverfi verið myndað og fljótið síðan við það kennt og kallað Hverfisfljót.⁸ Móðólfsgrúpur heitir nú Fossnúpur, að sögn Haralds, og stóð landnámsbærinn Foss sunnan undir honum vestanverðum.⁹

Landnámsmörk Ketils fíflska mega einnig heita ótvíræð. Óljóst er hvað Nýkomi þýðir. Venjan var sú að skýra það sem heiti á landsvæði því sem nú nefnist Landbrot.¹⁰ Einari Ól. Sveinssyni þótti líklegra að átt væri við árkvísl sem runnið hefði austur með Síðunni en vaxið mjög við jarðelda.¹¹ Haraldur Matthíasson tók undir þetta og kvað landnám Ketils þá hafa náð „niður að Skaftá, eins og hún rennur nú austur með Síðunni“.¹²

Ekki er vítað hvar Drífandi var sem nefndur er í landnámslýsingu Böðmóðs en bent hefur verið á að í Skálarfjalli er foss allmikill með því nafni og gæti sama nafn hafa verið á læk sem þar rann.¹³ Með þessum fyrirvara verður að líta svo á að landnámsmörk Leiðólfs kappa séu einnig nokkurn veginn ljós.

Landnámslýsingarnar eru allar þeim annmörkum háðar að í þeim er ekki tiltekið hversu langt

1 *Landnámabók* 1986, s. 326. Frásögn Hauksbókar er efnislega samhljóða. Í kafla 5.12. er fjallað um hugsanlega byggð við Leiðólfsfell.

2 Þetta mun í fornu máli hafa merkt „vandræði“ eða „öngþveiti“ (sbr. *Landnámabók* 1986, s. 325, 6. nmgr.).

3 Hér gæti verið átt við „meðalstór lönd“ (sbr. *Landnámabók* 1986, s. 325, 6. nmgr.). Haraldur Matthíasson (1982 (2), s. 391) taldi þó líklegra að vísað væri til Meðallands.

4 *Landnámabók* 1986, s. 324.

5 Sbr. Einar Ól. Sveinsson, 1948: *Landnám í Skaftafellssþingi*. (Skaftfellinga rit. 2. b.) Reykjavík. S. 94-96.

6 Guðrún Larsen, 1979: „Um aldur Eldgjárhrauna.“ *Náttúrufræðingurinn* 49 (1). S. 20-21. Sbr. Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 389.

7 Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 89.

8 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 383.

9 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 383.

10 Jón Sigurðsson mun fyrstur hafa sett þessa hugmynd fram (sbr. Guðrún Larsen 1979, s. 20. *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 198, 5. nmgr.).

11 Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 91-92. Sbr. *Landnámabók* 1986, s. 324, 1. nmgr. Þorvaldur Thoroddsen taldi jarðeldana hafa orðið í Eldgjá (sbr. Guðrún Larsen 1979, s. 3.).

12 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 387.

13 Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 93-94.

til fjalla landnámin náðu. Verður því ekkert um það fullyrt hvort þau hafi fylgt ám og fljótum að upptökum eða miðast við önnur óskilgreind kennileiti.

5.2. Skaftárdalur I-III

Skaftárdalur virðist ekki koma fyrir í heimildum frá miðöldum en í máldaga Þykkvabæjarklausturs frá 1340 er nefnd jörðin Skaftárnes og er líklegt að þar sé átt við Skaftárdal.¹ Í jarðabók 1686 er Skaftárdalur, eins og jörðin er þar nefnd, skráð sem konungseign, áður í eigu Þykkvabæjarklausturs, og 20 hundruð að dýrleika. En samkvæmt jarðabók 1695 var Skaftárdalur 6 hundruð að fornu mati.²

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns fyrir Skaftafellssýslur er glötuð en samkvæmt manntali 1703 bjó þá á jörðinni ein fjölskylda með tíu manns í heimili (þar af tveir niðursetningar).³ Í jarðamati 1804 er jörðin sem fyrr metin á 6 hundruð. Tekið er fram að hún eigi skóg til eigin nota og einnig „ubetydel. Afret“ en ekki er þess getið hvar sá afréttur var.⁴ Dýrleiki jarðarinnar hélst óbreyttur þar til nýtt jarðamat fór fram um miðja 19. öld og er Skaftárdalur skráður 12,9 hundruð í Nýrri jarðabók 1861.⁵ Konungseignin Skaftárdalur var seld ábúanda jarðarinnar með afsali sem sýslumaðurinn í Skaftafellssýslum, Magnús Stephensen, gaf út 2. september 1837.⁶ Í jarðamati 1849 eru hagar Skaftárdals sagðir „einhverir hinir betstu, en í medallagi á vetrum“. Þar er upplýst að þriðjungur af landi Hæls hafi áður verið lagður undir jörð þessa og hafi hann að líkindum verið seldur með Skaftárdal.⁷ Þegar fasteignamat var gert 1916 hafði Skaftárdalur skipst í tvær jafnstórar jarðir og var tvíbýli á öðrum helmingnum. Báðar jarðirnar áttu „víðlent og kjarngott“ beitiland.⁸

Elsta landamerkjalyýsing Skaftárdals, sem kunnugt er um, er frá 1859 og virðist hafa verið gerð í sambandi við landamerkjaprætu milli eigenda jarðanna Skaftárdals, Skálar og Holts. Reynt var ítrekað að komast að samkomulagi, m.a. með áreið á landamerki jarðanna, og þar kom að sættir tókust fyrir atbeina sýslumanns í byrjun desember 1860:

Urðu þeir á það sáttir, að hjereptir skyldi stefnulínan frá Leyrumýrarhóli eystri í toppinn á Leiðólfsfelli, sem eptir leiðarsteini vill vera frá miðsvæði milli suðrs og landsuðrs til miðsvæðis milli norðrs og útnorðrs, ráða mörkum milli Skálar að vestan og Skaptárdals að austan.⁹

Landamerkjabréf Skaftárdals var gert 1886 en er ódagsett. Það er á þessa leið:

Landamerkjalyýsing Skaptárdalsins innan Vestur-Skaftafellssýslu árið 1886.

Úr vörðu vestan til á Miðselfellinu beina línu í fossinn fyrir norðan Mýrartorfuna, og svo beina línu úr Mýrartorfufossinum að Búlandsmarki, og svo beina línu úr vörðunni á Miðselfellinu í Eystri-Leirumýrarhólinn, og í þann Vestri, og beina línu úr Vestri-Leirumýrarhól í toppinn á Leiðólfsfelli og norður að eldhrauni, og svo beina línu til vesturs út að Miðvatni að Búlandslandi, og svo ræður Miðvatnið fram úr, fyrir vestan Heljarkamb, en fyrir austan Búlandshóla og í Markhólma austan til í Miðvatninu og svo línu úr nefndum Markhólma til suðrs að Árlandi.

1 „Af skaptarnese cc“ (þ.e. greidd voru 2 hundruð af Skaftárnesi) (*Íslenskt fornbréfasafn* 2, s. 739, sbr. 4. nmgr. þar).

2 Björn Lárússon, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 335.

3 Skjal nr. 4 (35).

4 Skjal nr. 2 (34). Í neðanmálgrein í *Jarðatali Johnsens* 1847 er vísað í skoðunargjörð 1769 en þar sé nefnd eyðijörðin Hæll, undir Þykkvabæjarklaustri, „hvar bæði Skaptárdals bóndinn og Ár bóndinn þá höfðu fjárbeit, en klausturhaldarinn yrkti skóginn“ (skjal nr. 4 (24), s. 8, 22. nmgr.).

5 Skjal nr. 4 (25).

6 Skjal nr. 2 (29).

7 Skjal nr. 2 (35).

8 Skjal nr. 2 (36).

9 Skjal nr. 2 (45). Sbr. skjöl nr. 2 (44, 61, 72). Sbr. einnig kafla 5.3. (Skál) og 5.4. (Holt).

Samkvæmt máldaga Búlandskirkju, á hún ítak í landareigninni, svo nefnt Leynivíðarhraun.

Framanskrifað landamerkjaskjal, er af mjer, eiganda Skaptárdalsins, samið eptir því sem jeg veit fyllst og rjettast.

Magnús Magnússon.

Framanskrifaða landamerkjalýsingu antökum við eigendur og ábúendur kringum liggjandi jarða.

Runólfur Jónsson í Holti á Síðu

Þorleifur Guðmundsson á Á

Vigfús Runólfsson á Búlandi

Sæmundur Jónsson á Borgarfelli (hreppstjóri)

Kjartan Ólafsson á Skál

Ólafur Pálsson eigandi Skálar og umráðamaður Árinnar¹

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 19. júní 1886 og ritað í landamerkjabók.

Í desember 1997 lagði sýslumaðurinn í Vestur-Skaftafellssýslu fram sáttatillögu í ágreiningsmáli um legu afréttarlínu norðan Skálar og Holts á Síðu (sbr. kafla 5.3.). Sáttatillagan var að nokkru leyti byggð á landamerkjalýsingu Skaftárdals og fengu eigendur jarðarinnar tillöguna til umsagnar. Í yfirlýsingu, sem Oddsteinn Kristjánsson (áður ábúandi í Skaftárdal III) og Böðvar Kristjánsson (Skaftárdal II) undirrituðu 9. janúar 1998, segja þeir orðrétt:

Vegna fyrirspurnar um norðurmörk jarðarinnar Skaftárdals og afréttar staðfestum við hér með að allan þann tíma, sem við áttum heima á Skaftárdal var aldrei talinn leika vafi um þessi mörk, þ.e. frá Miðvatni Skaftár, skammt sunnan við þann stað þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu í beina línu austur um Áningsfit í hraunbrúnina norðan Leiðólfsfells.²

Eins og áður er getið skiptist Skaftárdalur í tvær jarðir samkvæmt fasteignamati 1916. Skaftárdalur II fór í eyði 1931 en árið 1955 var reist þar nýbýli og um svipað leyti nýbýlið Skaftárdalur III. Þá voru þrjú jafnstór lögbýli á Skaftárdal. Á Skaftárdal III var búið til ársins 1973.

Heimildir benda ekki til annars en að búseta hafi verið samfelld á Skaftárdal frá því að jarðarinnar er fyrst getið í heimildum og að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi hún verið framseld og veðsett á venjubundinn hátt.³

5.3. Skál

Skál er nefnd í Landnámu þegar sagt er frá landnámi Leiðólfs kappa. Hann nam land fyrir austan Skaftá til Drifandi og bjó að Á „fyrir austan Skaptá út frá Skál“.⁴ Í máldaga frá um 1150 er krist-

¹ Skjal nr. 2 (2).

² Skjal nr. 5 (10). Oddviti hreppsins og formaður fjallskilaneftindar töldu nauðsynlegt að lagfæra sáttatillöguna í ljósi þessarar yfirlýsingar (sbr. skjal nr. 5 (11)).

³ Sbr. skjöl nr. 2 (100), 15 (7-19). *Sunnlenskar byggðir*. 6. b. Skaftárþing. Búnaðarsamband Suðurlands 1985. S. 186-187.

⁴ *Landnámabók* 1986, s. 326 (Sturlubók). „út frá Skál“ mun þýða vestur skv sunnlenskri málvenju (sbr. *Landnámabók* 1986, s. 327, 4. nmgr.).

búinu í Dalbæ eignað m.a. „fím hrossa klyfiar uidar j skalar land annat huert sumar“.¹ Eigi síðar en um 1200 var risin kirkja í Skál eftir því sem lesa má í kirknaskrá Páls biskups Jónssonar frá þeim tíma.² Elsti máldagi kirkjunnar í Skál er talinn vera frá um 1343. Þar var þá Nikulásarkirkja sem átti „prestsskyld j heima landi“.³ Hún hefur því átt nægilega mikið til að framfleyta einum presti. Aðrar eignir í föstu eru ekki nefndar. Frá Skál skyldi sungið annan hvern helgan dag í Holti og tók prestur tvær merkur fyrir.⁴ Í máldaga frá 1523 kemur fram að hlutur kirkjunnar í heimalandi var 10 hundruð.⁵ Í máldaga Gísla biskups Jónssonar frá um 1570 er aftur tekið upp orðalagið að kirkjan eigi „prestsskyld“ í heimalandi. Þar er dýrleiki jarðarinnar sagður 90 hundruð („Jtem gardurinn .xc.“).⁶ Skál virðist hafa verið auðug að skóglendi eins og fyrrnefndur máldagi kristbúsins í Dalbæ bendir til og einnig gjafabréf Katrínar Óladóttur frá 6. maí 1473. Þar lýsir hún yfir því að hún, með samþykki eiginmanns síns og tveggja sona, gefi Kirkjubæjarklaustri við á þrjátíu hesta í Skálar-jörðu. Skyldi gjöf þessi gilda „æfinliga“.⁷

Í vísitásium biskupa á 17. öld hefur nokkuð bæst við fasteign kirkjunnar í Skál. Þannig segir í vísitásiu Brynjólfs biskups Sveinssonar 19. september 1641:

Kyrkíðann j Skál á Syðu a so [m]ikid j Heimalandi sem Maaldagar votta, Holm j La[nd]brote xij [hundrud] Landskyld Viiij Ærg[illde]. Hun á swardf[ast] land nordur j Hóla og Hóla alla so sem Vitnis Burder votta, so mikid j Fioru sem j Heimalandz Eign, nema byvystist odru výse vndann komid.⁸

Einnig liggja fyrir heimildir um að bændahluti Skálar hafi á þessum tíma gengið kaupum og sölum og framselst við erfðir.⁹

Í jarðabók 1686 er Skál metin á 46 hundruð og 160 álnir en 90 hundruð árið 1695 í samræmi við fornt mat.¹⁰ Í jarðamati 1804 er skýrt frá því að Skál hafi áður („forhen“) verið 90 hundruð að dýrleika en nú sé hún 10 hundruð.¹¹ Skýringin er líklega sú að í Skaftáreldum 1783 urðu þarna mikil landspjöll og fóru bæði bæjarhús og kirkja undir hraunflóðið svo að reisa varð nýjan bæ uppi í Skálarfjalli.¹² Þrátt fyrir þetta er dýrleikinn óbreyttur, 90 hundruð, í Jarðatali Johnsens 1847 en vitnað í sýslumann og jarðabók 1806 um að jörðin sé aðeins 12 hundruð.¹³ Þessi rýrnun dýrleikans verður einnig ljósari þegar farið er yfir jarðamatið 1849 en þar segir m.a.:

Túnið er heldur lítið, en sérlega gott, föðrar 2 kýr; eingiar sárlitlar en góðar nærri bæ, en nægar með feikilegum kostnaði vegna vegaleingdar, hagar einhvörjir hinir bestu bæði góðlendir og kiarnmiklir. Jörðin álitst að géta framfleytt 2 kúm og 400 fiár. ...Jörðin er sérlega ervið og hættusöm fyrir menn og sképnur.¹⁴

Í Nýrri jarðabók 1861 er Skál einungis metin á 15,3 hundruð.¹⁵

1 Skjal nr. 4 (1). Útgefandi fyrsta bindis Fornbréfasafnsins (Jón Sigurðsson) taldi að hér væri átt við Dalbæ eystri og að máldagi kristbúsins væri að stofni til eldri, líklega frá um 1070 (*Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 194-197).

2 Skjal nr. 4 (21).

3 Skjal nr. 4 (4).

4 Sbr. skjöl nr. 4 (4, 9) (máldagar frá um 1343 og 1367).

5 Skjal nr. 4 (18).

6 Skjal nr. 4 (22).

7 Skjal nr. 4 (16).

8 Skjal nr. 2 (39). Sbr. einnig skjöl nr. 2 (37) (vísitasia 1677) og 2 (38) (vísitasia 1749).

9 Sbr. skjöl nr. 4 (40, 41, 43-45).

10 Björn Lárusson 1967, s. 335.

11 Skjal nr. 2 (34).

12 Sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 184.

13 Skjal nr. 4 (24).

14 Skjal nr. 2 (35).

15 Skjal nr. 4 (25).

Elsta landamerkjalyýsing Skálar mun vera frá 1849 en 19. september það ár reið sýslumaður á landamerki Skálar og Holts til að útkljá deilur milli eiganda og ábúanda Holts og ábúanda Skálar. Hlutaðeigandi urðu sáttir á að framvegis skyldu eftirfylgjandi landamerki gilda um jarðirnar tvær:

Löndum til heiða milli Skálar og Holts ræður Holtslón og síðan Holtsá, framan frá eldhrauni og alt norður þangað sem hún tekur á sig olboga austanundir Kanafjöllum að framan, þar sem foss einn lítill fellur á bergi ofanaf fjöllum í ána – en stór steinn ein stakur og mosavaxinn að ofan er á aurnum neðanundir fossinum, – en úr þeim fossi ræður landamerkjum þráðbein stefna á norður útnorður, /: þ.e. miðja vega milli útnorðurs og norðurs að réttvísandi áttum:/ og norður í Geirlandshraun.

Á það urðu þeir ennfremur sáttir Jón í Holti og Steingrímur í Skál að fela þeim það Oddi Jónssyni í Þykkvabæ og Sigurði Jónssyni á Eintúnahálsi, að ákveða nákvæmar og einskorða við auðkenni og með vörðum, stefnu þá sem nú var á sættzt¹ að ætti að vera á landamerkjum frá Holtsá og norðurundir Geirlandshraun.²

Þrátt fyrir þessa sátt hélst ágreiningur áfram um landamerki jarðanna Skálar, Holts og Skaftárdals.³ Í byrjun desember 1860 tókst sýslumanni að koma á sáttum í þrætumálinu. Milli Skálar og Skaftárdals skyldu mörkin vera þessi:

Urðu þeir á það sáttir, að hjereptir skyldi stefnulínan frá Leyrumýrarhóli eystri í toppinn á Leiðólfsfelli, sem eftir leiðarsteini vill vera frá miðsvæði milli suðrs og landsuðrs til miðsvæðis milli norðr og útnorðrs, ráða mörkum milli Skálar að vestan og Skaftárdals að austan.

Milli Skálar og Holts var þessi sætt gerð:

Varð það að sætt milli eigenda jarðarinnar Skálar og ekkju Guðlaugar Sveinsdóttir vegna Holts sem eiganda jarðarinnar að stefna sú, sem við áreið frá 5 ágúst f.á. var tekin frá Markhelli í Lækjum í vestrbrúnina á Staðarhólsnefi í Holtsdal og í þúfu á Bunuskeri, sem eftir leiðarsteini vildi verða fjórðungur frá landskuðri [svo] til suðurs til fjórðungs frá utnorðri til norðrs, skyldi framvegis ráða mörkum frá Markhelli í Lækjum uppað svonefndu Holtslóni, stöðuvatni fremst í Holtsdal og frá Holtslóni svokolluð Holtsá að upptökum sínum uppi Geirlandshrauni að framan og loksins í beinni stefnu þaðan til afrijettar í sömu stefnulínu sem Leiðólfsfell við vestr mörk Skálar standa er frá eystri Leyrumýrarhóli: frá miðsvæði milli suðrs og landsuðrs til miðsvæðis milli norðrs og útnorðrs eins og leiðarsteinninn benti til við nefnda áreiðargjörð.⁴

Landamerkjabréf Skálar var gert 1886 en um dagsetningu er ekki getið. Það er á þessa leið:

Landamerkjalyýsing Skálarinnar innan Vestur-Skaptafellssýslu ár 1886:

Austurmark úr Markhelli við Hraunamela í vörðu fram af miðju Holtslóni, þaðan í Holtsá vestan undir Staðarhólsnefi; svo ræður nefnd á uppi Hamarsnef, svo lína til afrijettar milli norðurs og útnorðurs. Svo vesturmark úr afrijettarlínu fyrir norðan Leiðólfsfell línu milli hásuðurs og landsuðrs í toppinn á nefndu felli; þaðan í Leirumýrarhólinn eystri, þaðan í Valdasonarhól, þaðan í Hliðskjálkshornið, þaðan stefnu í ytri kambinn í Lokinhörmum; svo í Markhelli, svo í Markvörðu, svo línu til austuráttar í

1 *sættzt* leiðrétting milli lína fyrir *minnst*.

2 Skjal nr. 2 (43).

3 Þetta er nánar rakið í kafla 5.4.

4 Skjal nr. 2 (45).

Markhelli við Hraunamela. Þar að auki á jörðin ítaksfjöru fyrir Oddalandi í Meðallandi. Samkvæmt máldögum kirkjunnar: kirkjuítak Hertíðarholt í Skálarlandi, sem Búlandskirkju tilheyrir.

Kjartan Ólafsson, ábúandi á Skál.

Ólafur Pálsson.

Undirskrifaðir eigendur og ábúendur eru samþykkir framanskriðri landamerkjalyðingu.

R. Jónsson bóndi á Holti

Þorleifur Guðmundsson, bóndi á Á

Magnús Magnússon, bóndi á Skaptárdal

Valgerður Ólafsdóttir ábúandi Svinadals

Páll Pálsson ábúandi á Arnardrangi

Guðríður Magnúsdóttir ábúandi á (Hrauni)¹ Eystra-Hrauni

Karítas Brynjúlfsdóttir ábúandi á Botnum

Ólafur Þórðarson ábúandi á Ytra-Hrauni

Erasmus Árnason, landeigandi Odda.²

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 15. júní 1887 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Í landamerkjabréfinu er merkjum lýst í Holtsá og upp í Hamarsnef „svo [ræður] lína til aftrjettar milli norðurs og útnorðurs“. Nákvæmari er lýsingin á afréttarlínunni ekki. Undir lok síðustu aldar kom upp ágreiningur milli landeigenda á Vestur-Síðu og í Skaftárhreppi þegar ráðgert var að stofna veiðifélag um Hellisá því að ekki þótti liggja fyrir hvaða jarðir ættu land að ánni. Fulltrúar Skaftárhrepps óskuðu eftir því að sýslumaður kannaði málið og komst hann að þeirri niðurstöðu að þær jarðir, sem til greina kæmu, væru frá vestri: Skaftárdalur, Skál, Holt, Heiði/Heiðasel, Eintúnaháls og Mördtunga. Síðan lagði hann fram sáttatillögu um mörk jarðanna Skálar og Holts gagnvart afrétti til norðurs og í endanlegri gerð var hún á þessa leið:

Upphafspunktur línu úr Skaftá (Miðvatni) skal vera efst úr Áningsfit skammt sunnan við þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu, og beint í austur í skurðpunkt við línu sem dregin er beint í norður úr toppi Leiðólfsfells... . Afréttarlínan skal því dregin úr þeim skurðpunkti með stefnu á þann stað sem Kálfá og Hellisá koma saman, og að Hellisá, sem skal ráða þar til kemur að Kálfá, og síðan ræður Kálfá að mörkum Mörtungu.³

Tekið er fram í úrskurði sýslumanns að tillaga þessi skyldi gilda þótt aðilar fallist ekki á hana uns dómur sé fallinn eða þeir nái sjálfir samkomulagi.

Jörðinni Skál fylgdi víðáttumikið beitoland eins og áður hefur komið fram. Samkvæmt fasteignamati 1916 höfðu ábúendur nokkrar tekjur af þessu landi: „Fyrir fje tekið til sumargöngu, hefur ársarður verið talinn síðustu árin 15 krónur.“⁴ Í sömu heimild er þess getið að hálfur þykkvibær eigi upprekstrarétt fyrir 100 fjár í landi jarðarinnar.

1 Hringur er dreginn um nafnið Hrauni.

2 Skjal nr. 2 (3).

3 Skjal nr. 4 (37), sbr. skjal nr. 4 (36).

4 Skjal nr. 2 (36).

Heimildir benda ekki til annars en að búseta hafi verið samfelld í Skál frá því að jarðarinnar er fyrst getið í heimildum og að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi hún verið framseld og veðsett á venjubundinn hátt.¹

5.4. Holt I-II

Holt er nefnt í Landnámu en þar bjó Óleifur, sonur Böðmóðs er nam land milli Drífandi og Fjarðarár.² Samkvæmt heimildum frá síðari hluta 14. aldar var kirkja (Nikulásarkirkja) í Holti.³ Hún átti 10 hundruð „j landi“ (væntanlega í heimalandi) og var henni þjónað annan hvern helgan dag af heimaprestinum í Skál.⁴

Jörðin Holt var í einkaeigu eins og fram kemur í testamentisbréfi frá 4. júní 1470. Þar gefur Einar bóndi Ormsson Helgu dóttur sinni „jörðena Holtt er liggur j Skálar kyrkiu sokn“.⁵ Ekki er minnst á dýrleika jarðarinnar. Holt á Síðu kemur einnig fyrir í fjárskiptabréfi frá 1522. Í því er Hólmfríði Erlendsdóttur eignað hálf Holt fyrir 25 hundruð.⁶ Sex árum síðar var tekin saman skrá yfir ítök Kirkjubæjarklausturs og eru þar m.a. taldar upp „skyllder klaustursens j kirkiubæ fra þyckuabæiar klaustre“. Meðal þess sem Kirkjubæjarklaustur átti í „skyldum“ var „j holte.x. uoru oc fodra iiij kyr oc halfan fiordung host [hest]“.⁷

Í jarðabók 1686 er Holt skráð sem konungsjörð, áður eign Kirkjubæjarklausturs, og 46 hundruð og 160 álnir að dýrleika. Í jarðabók 1695 er hún hins vegar talin 24 hundruð.⁸ Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns fyrir Skaftafellssýslur hefur ekki varðveist en meðal jarðabréfa frá þessum tíma er lýsing á jörðum Kirkjubæjarklausturs 1703. Þar segir um Holt:

Landskuld 2^c 40 ál. [2 hundruð og 40 álnir], kúgildi 6. Hennar tún og engjar stórlega skemmd og spjölluð af vatni og skriðum úr fjallinu ár eftir ár so og skógur, sem jörðunni fylgt hefur, aldeilis for-eyddur. Úthaga jarðarinnar höfum vér álitid, hvörjir oss virðast gagnlegir og ánægjanlegir að so stöddu. Undirréttast trúanlega, að þar fyrrum föðrast hafi 40 naut, meðan skógurinn var öeyddur, en nú 15 kúa þungi. Virðist oss, að greind jörð þolanlega byggjast kunni fyrir 1^c 100 álnir með 6 kúgildum, sem þar nú eru.⁹

Í jarðabók fyrir jarðir Kirkjubæjarklausturs er þessi lýsing á Holti frá 1779:

Godt og velrögtet Tun, slet og ufrugtbar Eng; Bedelandet overflödiget og godt, især til Fields, hvis Strekning er overmaade stor, tilvoxen hidst og her með Kratskov; Hoeavling haves med moye paa Fiældet; Disput om Strandrettighed.¹⁰

Í jarðamati 1849 er einnig vakin sérstök athygli á högum jarðarinnar sem sagðir eru „óþrjótandi og einhvörjir hinir betstu sumar og vetur“.¹¹

Eins og áður hefur komið fram var Holt eign Kirkjubæjarklausturs og síðan konungs eftir

1 Sbr. skjöl nr. 4 (48, 51). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 184.

2 *Landnámabók* 1986, s. 324.

3 Sbr. skjal nr. 4 (11). Samkvæmt svonefndri Hítardalsbók, sem talin er frá um 1367, var kirkjan helguð Mikaeli (erkiengli) (sbr. skjal nr. 4 (8)).

4 Skjöl nr. 4 (4, 9).

5 Skjal nr. 4 (14).

6 Skjal nr. 4 (20).

7 Skjal nr. 4 (19).

8 Björn Lárússon 1967, s. 335.

9 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. Fylgiskjöl. Reykjavík 1990. S. 455, sbr. 441 og 445.

10 Skjal nr. 2 (16).

11 Skjal nr. 2 (35). Sbr. einnig skjal nr. 2 (36) (fasteignamat 1916).

siðaskiptin. Árið 1837 var jörðin seld ábúandanum fyrir 1000 ríkisdali í reiðusilfri og var hún þá metin á 12 hundruð.¹ Jörðin var þó áfram skráð á 24 hundruð í Jarðatali Johnsens 1847 en í Nýrri jarðabók 1861 er hún metin á 27,6 hundruð.²

Elsta landamerkjalyfing Holts sem kunnugt er um er frá 1849. Sýslumaðurinn í Skaftafellssýslu reið á landamerki Holts og Skálar 19. september það ár til að semja um landamerki milli eiganda og ábúanda Holts og ábúanda Skálar. Urðu hlutaðeigendur sáttir á,

að framvegis skyldi eptirfylgjandi landamerki vera gildandi milli Holts og Skálar:

Löndum til heiða milli Skálar og Holts ræður Holtslón og síðan Holtsá, framan frá eldhrauni og alt norður þangað sem hún tekur á sig olboga austanundir Kanafjöllum að framan, þar sem foss einn lítill fellur á bergi ofanaf fjöllum í ána – en stór steinn ein stakur og mosavaxinn að ofan er á aurnum neðanundir fossinum, – en úr þeim fossi ræður landamerkjum þráðbein stefna á norður útnorður, /: þ.e. miðja vega milli útnorðurs og norðurs að réttvísandi áttum:/ og norður í Geirlandshraun.

Á það urðu þeir enn fremur sáttir Jón í Holti og Steingrímur í Skál að fela þeim það Oddi Jónssyni í Þykkvabæ og Sigurði Jónssyni á Eintúnahálsi, að ákveða nákvæmar og einskorða við auðkenni og með vörðum, stefnu þá sem nú var á sætt³ að ætti að vera á landamerkjunum frá Holtsá og norðurundir Geirlandshraun.⁴

Næstu árin var ágreiningur milli eigenda og ábúanda jarðanna Holts, Skálar og Skaftárdals um landamerki og var það mál ekki útljád fyrr en í lok árs 1860.⁵

Miðvikudaginn 5. desember 1860 urðu sættir um landamerki milli jarðanna Skálar og Holts sem hér segir:

Varð það að sætt milli eigenda jarðarinnar Skálar og ekkju Guðlaugar Sveinsdóttir vegna Holts sem eiganda jarðarinnar að stefna sú, sem við áreið frá 5 ágúst f.á. var tekin frá Markhellu í Lækjum í vestrbrúnina á Staðarhólsnefi í Holtsdal og í þúfu á Bunuskeri, sem eptir leiðarsteini vildi verða fjórðungur frá landskuðri [svo] til suðurs til fjórðungs frá utnorðri til norðrs, skyldi framvegis ráða mörkum frá Markhellu í Lækjum uppað svonefndu Holtslóni, stöðuvatni fremst í Holtsdal og frá Holtslóni svokolluð Holtsá að upptökum sínum uppí Geirlandshrauni að framan og loksins í beinni stefnu þaðan til afrijettar í sömu stefnulínu sem Leiðólfsfell við vestr mörk Skálar standa er frá eystri Leyrumýrarhóli: frá miðsvæði milli suðrs og landsuðrs til miðsvæðis milli norðrs og útnorðrs eins og leiðarsteinninn benti til við nefnda áreiðargjörð.⁶

Merkjum jarðarinnar er einnig að nokkru lýst í afsali frá 26. apríl 1862. Þá voru Sveini bónda Pálssyni á Holtsdal seld 3 hundruð í Holti með eftirfylgjandi landamerkjum:

Stefna sje tekin úr gili innarlega í Kleifum beint í Langahnúk, úr Langahnúk í hnúkinn vestanvert við Graðhestamýri, þaðan í Skerhólinn í Sanddölum og þaðan beina stefnu uppí Geirlandshraun ...⁷

1 Skjal nr. 2 (27).

2 Skjöl nr. 4 (24, 25).

3 *sætt* leiðrétting milli lína fyrir *minnst*.

4 Skjal nr. 2 (43).

5 Sbr. skjöl nr. 2 (44, 45, 61, 72).

6 Skjal nr. 2 (45).

7 Skjal nr. 2 (79).

Landamerkjabréf Holts á Síðu var undirritað 9. maí 1885 og er á þessa leið:

Landamerki jarðarinnar Holts á Síðu eru eptir því sem jeg veit vissast, sem síðar greinir.

Landamerki milli Holts og Skálar, fyrir vesturkanti Holtsins er úr markhelli við Hraunamela bein lína í vörðu framm af miðju Holtslóni og úr sömu vörðu yfir mitt lónið í Holtsá vestan undir staðarholts-tanganum og úr því ræður Holtsá að Hamarsnefi, og frá Hamarsnefi lína mitt á milli hánorðurs og út-norðurs til afrjettar. Landamerki milli afrjettar og Holtsins að norðan úr hrauninu norðan við Leiðólfs-fell: lína í lauffetshorn fyrir suður og austur kanti Holtsins úr fyrnefndri markhelli, nýja hraunbrúnnin að útmælingu lækjarbakkans. Fyrir austur kanti Holtsins og Heiðar samkvæmt ómunatíðar brúkun, úr Fjaðurármynni¹, lína mitt á milli hásuðurs og landsuðurs að dalsbæarlandi, svo ræður Fjaðurá norður að efstu upptökum og þaðan lína á milli hánorðurs útnorðurs til afrjettar.

Jörðinni fylgir ítak, hálfur reki af Ásafjöru.

Holti 9. maí 1885

R. Jónsson

Ofanritaðri landamerkjalyýsingu erum við undirskrifaðir ábúendur kringumliggjandi jarða, samþykkir.

Kjartan Ólafsson

Einar Sigurðsson

Einar Bjarnason

Skál

Hólmi

Heiði

Ólafur Pálsson

(umboðsmaður)

Erasmus Árnason

eigandi jarðarinnar Odda

Ásgrímur Pálsson

Heiðarseli²

Landamerkjabréf þetta var lesið á manntalsþingi að Kleifum 17. júní 1885 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Í desember 1997 lagði sýslumaðurinn í Vestur-Skaftafellssýslu fram sáttatillögu um mörk jarðanna Skálar og Holts gagnvart afrétti til norðurs. Um sáttatillöguna og tilefni hennar er nánar rætt í kafla 5.3.

Samkvæmt fasteignamatinu 1916 var eitt býli í Holti auk Hervararstaða sem voru 5 hundruð úr jörðinni (tæplega fjórðungur af 22,6 hundruðum). Í Holti voru þó um skeið tvö íbúðarhús og í afsals- og veðmálabók er greint á milli Holts I og II frá árinu 1965.³

Heimildir benda ekki til annars en að búseta hafi verið samfelld í Holti frá því að jarðarinnar er fyrst getið í heimildum og að eftir gerð landamerkjabréfsins hafi hún verið framseld og veðsett á venjubundinn hátt.⁴

1 Virðist upphaflega skrifað *Fjaðrár*- en rithættinum breytt á óljósan hátt hér á þessum stað.

2 Skjal nr. 2 (1).

3 Skjöl nr. 2 (36) (fasteignamat 1916), nr. 4 (52) (registur úr afsals- og veðmálabók). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 182-183.

4 Sbr. skjöl nr. 2 (95), nr. 4 (52), nr. 7 (6-12). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 183.

5.5. Heiðarsel I-II

Jörðin Heiðarsel með því nafni virðist ekki koma fyrir í fornum heimildum en hún og Heiði munu lengi hafa verið sama jörðin.¹ Heiði er nefnd í máldaga Kirkjubæjarklausturs sem talinn er frá um 1218 og skyldi þá greiða af jörðinni hálfa vætt smjörs og hrút veturgamlan.² Í máldaga klaustursins 1343 er beinlínis tekið fram að það eigi Heiði.³

Heiði er skráð sem konungsjörð í jarðabók 1686 og 41 hundrað og 160 álnir að dýrleika en 12 hundruð í jarðabók 1695 í samræmi við fornt mat.⁴ Dýrleiki jarðarinnar hélst óbreyttur, 12 hundruð, við jarðamat 1804 og í Jarðatali Johnsens 1847, allt þar til nýtt jarðamat fór fram um miðja 19. öld.⁵

Í úttekt klaustrajarða frá 1845 segir svo um landamerki Heiðar ásamt Heiðarseli:

Um landamerki þessara hér að framan skrifaðra tveggja háflenda⁶ er þess að geta, að eldhraun liggur yfir landi jarðanna að sunnan, en að austan eru þessi: úr svo kölluðum Gráhól til norðurs í Heiðarborg. Þaðan sömu stefnu í vörðu austast á Flanghálsi. Þaðan í Rastargil, og svo í öxlina fyrir vestan Stjórnarbotna. Að vestan er ágreiningur um landamerki, en mælt er, að markið liggir úr Hellisnesi í Tæpugötu til norðurs. Þaðan í sömu stefnu í Markstein á Steinsheiði. Úr þessum steini í sömu stefnu í Geirlandshraun.⁷

Heiðarsel virðist ekki nefnt í jarðabókum á 17. og 18. öld og ekki heldur í jarðamati 1804.⁸ En í gerðabók jarðamatsnefndar 1849 er lýsing á Heiðarseli og jafnframt vikið að landamerkjum jarðarinnar:

Heiðarsel... Túnid er stórt og stendur til bóta, fóðrar 1 kú, eingiar vídlendar, snöggar og reitingsamar, hagar vídlendir og góðir á sumrum, en heldur vetrarhardt. Jörðin álitst að bera 1 kú og 150 fjár og er heldur ördug að því leiti heyskap snertir. Heiðarsel er flutt út frá Heiði og eru nú komin við brúkun þau landamerki á milli að bein stefna sé frá Heiðarborg vestur til Fjaðraár, en landinu hefir að öðru leiti ekki verið reglulega skipt.⁹

Í Nýrri jarðabók 1861 eru Heiði og Heiðarsel talin sem ein jörð að fornu mati og 12 hundruð að dýrleika en samkvæmt nýju mati skyldi Heiði teljast 8,6 hundruð en Heiðarsel 10,7 hundruð.¹⁰

Landamerkjabréf Heiðar og Heiðarsels var undirritað 24. maí 1890 og er á þessa leið:

Landamerki í kringum þjóðjarðirnar Heiði og Heiðarsel í Vesturskaptafellssýslu.

Að austan úr Gráhól á Svíra að Skaptá beina línu í þúfu á Flanghálsi, þaðan línu í Rastargil, úr Rastargili línu í vörðu á Stjórnarbotnaöxlinni háu, þaðan beina línu í Kálfá.

Að vestan línu úr Kálfá mitt á milli hásuðurs og landsuðurs í efstu upptök Fjarðarár; þaðan ræður Fjarðará að brunahrauninu, þaðan beina línu í vörðu á hraunbrúninni að Dalbæjarlandi.

1 Sbr. *Sunnlenstar byggðir* 6, s. 179.

2 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 394.

3 *Íslenskt fornbréfasafn* 2, s. 781. *Íslenskt fornbréfasafn* 8, s. 6. Sbr. *Íslenskt fornbréfasafn* 4, s. 239 (máldagi Kirkjubæjarklausturs 1397).

4 Björn Lárusson 1867, s. 335.

5 Sbr. skjöl nr. 2 (34) og 4 (24).

6 Þ.e. Heiðar og Heiðarsels.

7 Skjal nr. 4 (70).

8 Sbr. Björn Lárusson 1967, s. 335 (jarðabækur 1685 og 1697), skjal nr. 2 (18) (úttekt klaustrajarða í Vestur-Skaptafellssýslu 1773), skjal nr. 2 (34) (jarðamat 1804), skjal nr. 4 (24) (*Jarðatal Johnsens* 1847).

9 Skjal nr. 2 (35).

10 Skjal nr. 4 (25).

Millum Heiðar og Heiðarsels ræður Streitugil að marklínu að austan og jörðin Heiði á fría sumararbeit fyrir geldfjenað í nyrzta parti Heiðarselslands.

Samkvæmt fullnaðar úrskurði amtmannsins yfir Suðuramtinu, dags. 10. apríl f.á.,¹ á ábúandinn, sem nú er á Hunkubökkum, óskertan rjett að brúka þær slægjur sem hann hingað til hefur brúkað² innan ofangreindrar línu; en þegar ábúanda skipti verða á Hunkubökkum, þá fellur allt fyrir vestan nefnda línu, úr Gráhol í Flangháls, undir Heiðina. Afrjettartiltölu sem aðrar jarðir á Siðumannaafrijeti.

Höfðabrekku 24. maí 1890

Ólafur Pálsson³

Landamerkjabréf þetta var lesið á manntalsþingi að Kleifum 19. júní 1890 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Eins og áður hefur komið fram voru Heiði og Heiðarsel konungseignir. Með bréfi dags. 30. júní 1893 seldi landshöfðinginn yfir Íslandi, Magnús Stephensen, ábúanda Heiðarsels, Vigfúsi Árnasyni, jörðina til eignar samkvæmt heimild í lögum nr. 31 frá 11. desember 1891. Jörðin er í afsalsbréfinu sögð hafa verið „landssjóðs“.⁴ Jörðin Heiði var seld ábúandanum, Ragnhildi Jónsdóttur, 4. desember sama ár.⁵

Árið 1950 var stofnað nýbýli í Heiðarseli (Heiðarsel II) og var það helmingur jarðarinnar en beitolandið var óskipt.⁶

5.6. Eintúnaháls

Upphaf búskapar á Eintúnahálsi má rekja til þess að 20. júlí 1826 veitti amtmaður heimild til að byggja bæ „uppá Heidunum“ sem ábúendur Geirlands töldu eign sína. Það skilyrði var sett að bærinn yrði ætíð hjáleiga frá Geirlandi „og þaraf fljótandi tæki Hlut í þessari miðg af sér gængnu og skuldadyru Jarðar Afgjaldi“. Hjáleigan átti þannig að létta á heimajörðinni en þar munu hafa verið fjórir ábúendur fyrir. Tveimur árum síðar flutti Sigurður Jónsson sig búferlum frá hálfri jörðinni Breiðabólstað upp í „svo kallad Geirlands Hagbeitarland“ og byggði bæ „í Halsi nokkrum“.⁷

Hinn 27. maí 1831 var réttur settur af sýslumanninum í Skaftafellssýslum til útmælingar á landi handa nýbýlinu Eintúnahálsi samkvæmt amtsbréfi frá 8. febrúar sama ár og í samræmi við nýbýlatiskipunina frá 15. apríl 1776. Mættir voru fjórir áreiðarmenn og allir þeir sem kynnu að eiga land að nýbýlinu en það voru ábúendur jarðanna Heiðar, Heiðarsels, Hunkubakka, Kirkjubæjar, Merkur, Geirlands og Breiðabólstaðar. Enginn þeirra taldi að land þeirra yrði skert, svo að nokkru næmi,

1 Hér er líklega verið að vísa til bréfs þar sem þessi orð koma fram: „...vil eg eigi láta hjáliða að tjá yör að eg eptir atvikum fellst á að þér lýsið landamerkjum milli þessara 2 þjóðjarða á þann hátt, er þér hafið tekið fram í ofangreindu bréfi yðar, og sömuleiðis á það að ábúandinn, sem nú er á Hunkubakka, haldi fyrir sína ábúðartíð slægjum á þrætustykkinu, en að við ábúandaskipti á Hunkubakka falli undir Heiði allt land fyrir vestan hina beinu línu úr Gráhol og í Flangháls og hafið þér skýrt frá að ef tekin verði þessi beinu mörk þá hafi Hunkubakkaábúandinn fría beit á austurenda Heiðarháls“. Bréf þetta mun vera frá amtmanni, og virðist úrskurður hans styðjast við bréf, dags. 14. mars 1889, frá Ólafi Pálssyni á Höfðabrekku. Með bréfi Ólafs fylgir uppdráttur af ágreiningssvæðinu. Einnig fylgja yfirlýsingar nokkurra bænda um landamerki milli Heiðar og Hunkubakka frá árinu 1888 (skjal nr. 2 (105)).

2 *brúkað* leiðrétt fyrir *borgað*.

3 Skjal nr. 2 (10). Ólafur Pálsson mun hafa verið umboðsmaður þjóðjarða en til þeirra töldust Heiði og Heiðarsel (sbr. undirskrift landamerkjabréfs Hörgslands).

4 Skjal nr. 2 (26). Afsalsbréfið var lesið á manntalsþingi að Ytri-Dalbæ 11. apríl 1894 og innfært í afsals- og veðbréfabók Skaftafellssýslu.

5 Skjal nr. 4 (25). Bréfið var lesið á manntalsþingi að Ytri-Dalbæ 11. apríl 1894.

6 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 181.

7 Skjal nr. 2 (42).

nema ábúendur Geirlands „ad svo miklu Leiti sem Nýbílínu eckert Land útmælt verði fyrir vestann og sunnann Bæinn á Eintúnahálsi.“ Ábúendur Geirlands héldu því fram að þeir ættu „land allt fyrir austann Bílid á Eintún[a]hálsi allt ad Geirlandsá ...“ Ábúendur Breiðabólstaðar fyrirbuðu á hinn bóginn að land undir Helgastaðafjalli yrði tekið frá jörð þeirra og lagt undir aðra eða skert á nokkurn hátt og vísuðu í því sambandi til dóms sem kveðinn var upp að Vík í Mýrdal 23. nóvember 1822. Eftir þetta var landið skoðað og var það álit sýslumanns og áreiðarmanna „ad Jörðinn Geirland gæti mist sæmilegt Bændabíli úr Landi sínu ad nordann og Vestann, ef allt það Land sem Geirlands Ábúendur segja ad undir Jordina liggi virkilega er henni tilheyrandi“ en þó þannig að nýi ábúandinn létti undir afgjaldi Geirlands eftir tiltölu.¹

Nýbýlið á Eintúnahálsi varð tilefni deilna næstu árin.² Málið var tekið fyrir á dómþingi 1. október 1832. Nýbýlingurinn Sigurður Jónsson var þar ekki talinn hafa lagt fram nægar sannanir fyrir því að hið útmælda land væri almenningur eða yfirgefið land. Dómurinn frá 23. nóvember 1822 væri óhrakinn að Helgastaðafjall væri „Geirlands Ábúenda Leigumáli, í hvorju Breidabolstad tilheyrir Selsátur um vanalegann Selsáturs Tíma“. Þar á móti skorti ábúendur Geirlands sannanir fyrir því að það land, sem Sigurður gerði sig ánægðan með, heyrði Geirlandi til. Úrskurðarorð sýslumanns voru því þessi:

Því dæmist rétt ad vera

Sigurdi Jónssyni ber ad utmæla sem Nýbiggiara eptir Tilskipun af 15da April 1776 § 1 og 11 til Eigna og Odals Land það sem Bær hans á stendur og Land svo mikid fyrir nordann og vestann hann sem nægilegt er, en þarámót sie Helgastadafjall sem áður Geirlands Eign og Breidbælinga Selsátur. – Samqvæmt þessu útmælist og áqvardast sem Land þessa Nýbílís: Oddinn framm af Bænum á Eintunahálsi, millum Stiörnar ad austann og Áarinnar ad vestannverdu vid Bæinn og svo það Land sem Bærin á stendur. Vesturmarkid sé úr Vestur Ár Farvegnum næsta vestann vid Bæinn í Brúna á Gélðingaskéri, upp yfir Rastargili midiu, þaðann beint og í hædstu Oxlinu á millum Stiornarbotna, og Fjadurárbotna, og þaðann beina Stefnu nordureptir svo kölludu Geirlands Hrauni og þaðann í Kálfá. – Landamerki ad austann séu ad ádurnefnd Stiörn ráði í Krókinn fyrir nordann og vestann Helgastadafjall Beint í Fagrafoss, úr því ráði Geirlandsá allt nordur ad Vesturenda á Lauffelli, og síðann úr Vesturenda Lauffells beint ad Upptökum Kálfár úr landnordri.³

Í úrskurði sýslumanns er vísað í 1. og 11. gr. nýbýlatilskipunarinnar frá 1776. Í 1. gr. er gefinn kostur á að byggja jarðir „á svoddan víðáttum í þeim byggðu sveitum, sem til lítilla eður engra nota liggja óyrktar“ en í 11. gr. er kveðið á um skatta- og tíundafrelsi til handa þeim „sem upptaka og byggja nýbýli í þeim afréttum, sem eigi eru nokkurs sérleg eign, ellegar í aflögðum og fyrirlátum byggðum“.⁴ Af þessu mætti ætla að Eintúnaháls hafi verið lítt nytjað afréttarland þó að Sigurður Jónsson hafi reyndar haft það eftir gamalli konu, Hildi Þorvarðardóttur, að þar hafi áður verið byggð að fornu.⁵

Fyrirnefndur dómur sýslumanns að Kleifum, 1. október 1832, var tekinn upp sem landamerkjalysing Eintúnaháls. Hann er hér birtur í yngri uppskrift:

Landamerki Eintúnaháls eptir dómi uppkveðnum á Kleifum 1. október 1834⁶, þegar jörðinni var úthlutað landi svo sem nýbýli.

1 Skjal nr. 2 (41).

2 Sbr. skjal nr. 2 (70).

3 Skjal nr. 2 (42). Byggingarbréf Suðuramts til Sigurðar Jónssonar fyrir Eintúnahálsi, dags. 26. janúar 1833, var lesið á manntalsþingi á Kleifum 11. júní 1833 (sbr. skjöl nr. 2 (42 og 65)).

4 *Lovsamling for Island*. 4. b. Kaupmannahöfn 1854. S. 251 og 256.

5 Sbr. skjal nr. 2 (42).

6 Hér hlýtur að vera misritun fyrir 1832.

Samkvæmt þessu útmælist og ákvarðast sem land þessa nýbýlis: Oddinn fram af bænum á Eintúnahálsi, millum Stjórnar að austan og áarinnar að vestanverðu við bæinn, og svo það land, sem bærinn á stendur, vesturmerkið sé úr vesturárfarvegnum næsta vestan við bæinn í brúnina á Geldingaskeri, upp yfir Rastargili miðju; þaðan beint og í hæstu Öxlina á millum Stjórnabotna og Fjaðurárbotna, og þaðan beina stefnu norður eptir svo kölluðu Geirlandshrauni, og þaðan í Kálfá. Landamerki að austan séu, að áðurnefnd Stjórn ráði í Krókinn fyrir norðan og vestan Helgustaðafjall beint í Fagrafoss. Úr því ráði Geirlandsá, alt norður að vesturenda á Lauffelli, og síðan úr vesturenda Lauffells beint að upptökum Kálfár úr landnorðri.¹

Eintúnaháls þótti erfið jörð til búskapar enda einungis metin á 6 hundruð.² Í gerðabók fasteignamatsnefndar 1916 er komist svo að orði um jörðina: „Er hún bezt fallin til að notast sem upprekstrarland.“³ Eintúnaháls lagðist í eyði 1934 og seldur Kirkjubæjarhreppi þremur árum síðar með öllum gögnum og gæðum. Landamerkjum er þar ekki lýst eða vísað til þeirra á nokkurn hátt.⁴ Eintúnaháls hefur síðan verið í aftréttarnotkun.⁵ Í bæjartóftinni í Eintúnahálsi var á sínum tíma reistur aftréttarkofi og þar var rudd leið sem nær langt inn á Mörtungusker til að auðvelda smölun og ferðir inn á aftréttinn.⁶

Í september 1998 var farið í vettvangsferð um Síðuafrétt vegna óvissu um staðsetningu landamerkja milli Mörtungu og Eintúnaháls annars vegar og sömu jarða og „almennings aftréttar“ hins vegar. Um þetta er nánar fjallað í kafla 5.7.

5.7. Mörtunga I-II

Mörtunga er talin með eignum Kirkjubæjarklausturs í máldaga 1218.⁷ Eins og aðrar klaustureignir komst jörðin í eigu konungs eftir siðaskiptin.

Í jarðabók 1686 er Mörtunga talin 35 hundruð að dýrleika en 12 hundruð í jarðabók 1686 í samræmi við fornt mat og einnig í Jarðatali Johnsens 1847.⁸ Í Nýrri jarðabók 1861 er Mörtunga metin á 15,3 hundruð.⁹

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns fyrir Skaftafellssýslur er glötuð en í jarðaskjölum frá byrjun 18. aldar er að finna eftirfarandi lýsingu á Mörtungu:

Landskuld 1° 90 ál., kúgildi 4. Tún þeirrar jarðar nú í betra lagi. Uppengjar í hrjóstur komnar, en þær neðri nýtanlegar. Haglendi ánægjanlegt. Hefur klausturhaldarinn Þórður Þorleifsson áður af slegið 20 álna landskuld og í burt tekið 2 kúgildi. Því virðist oss téð jörð með soddan móti billega byggjast megi með 1° 70 álnum og 2 kúgildum.¹⁰

Í jarðabók Kirkjubæjarklausturs 1779 er komist svo að orði um landkosti á jörðinni Mörtungu:

Godt og velrögtet Tun, saareliden og ufrugtbar Eng, godt og overflödigt Bedeland til Fields for Faar, Sætterbol som bruges.¹¹

1 Skjal nr. 1 (5). Jón Þorkelsson vottar að útskriftin sé rétt. Orðin *og í hæstu öxlina...Kálfá og í Fagrafoss...úr landnorðri* eru undirstrikuð í frumriti.

2 Skv. nýju mati var jörðin 7,3 hundruð (skjal nr. 4 (25): *Ný jarðabók* 1861).

3 Skjal nr. 2 (36).

4 Sbr. skjal nr. 1 (6). *Sunnlenstar byggðir* 6, s. 147.

5 Sbr. orð Árna Jóns Eliassonar, oddvita Skaftárhrepps, við skýrslutökur í máli nr. 8/2003, október 2003.

6 *Sunnlenstar byggðir* 6, s. 93.

7 Skjal nr. 4 (2), sbr. skjöl nr. 4 (3, 17) (máldagi 1343) og skjal nr. 4 (12) (máldagi 1397).

8 Björn Lárusson 1967, s. 335. Skjal nr. 4 (24).

9 Skjal nr. 2 (25).

10 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 455, sbr. s. 444 (skjal nr. 4 (34)).

11 Skjal nr. 2 (15).

Mörtunga átti þannig nægilegt beitiland upp til heiða. Önnur klausturjörð, Breiðabólstaður, átti frá fornu fari upprekstur á Mörtunguheiði. Um 1150 settu bræðurnir Loðmundur og Dálkur Þórisssynir máldaga fyrir kristbúi því sem þeir stofnuðu á Breiðabólstað. Þar segir m.a.:

Christ bu þat er lodmundur þoris son ok dalkr brodur hans settu a breidabolstad er gefit kristi ok mario modur hans land allt med ollum gædum ok geirlandz heidur med merkium ... afretur þadan [þ.e. frá Breiðabólstað] j lambatungu ok aa millum a [þ.e. milli áa].¹

Þessi afréttur er síðan eignaður kristbúinu á Breiðabólstað í öllum varðveittum máldögum þess.² Í gerðabók jarðamatsnefndar 1849 segir um Breiðabólstað að hagar heima við séu þröngvir, „en jörðin á upprekstur í Lambatungum í Mörtunguheiði og selsátur í 1 mánuð undir Helgastaðafjalli í Geirlandsheiði“.³ Einnig er minnst á þetta ítak í úttekt umboðsmanns þjóðjarða 10. febrúar 1890. Ábúendur þjóðjarðarinnar Breiðabólstaðar í Kleifahreppi höfðu áður skorað á hann að gefa álit sitt á hæfilegum leigumála jarðarinnar. Í úttekt umboðsmannsins segir m.a.:

Jörðin [Breiðabólstaður] á að eiga selsátur norðanntil í Geirlandslandi. Þetta geta þeir ekki notað sjer vegna fátæktar og vegalengdar, svo eiga þeir lambaupprekstur í svokölluðum Lambatúngum í Mördtúngu landi, sömuleiðis eiga þeir afrettartiltölu sem aðrir í Síðu manna afrettu. Þennan afrett geta þeir ekki leigt eptir því sem þeir seiga, en þurfa hann ekki sjálfir með, svo hann verður þeim arðlaus.⁴

Nánar er fjallað um smölun Mörtungulands í kafla 5.12.

Elsta landamerkjalyýsing Mörtungu, sem kunnugt er um, er í úttekt jarðarinnar frá 1847. Þar standa þessi orð: „Landamerki: Þvera að austan og sunnan, Geirlandsá að vestan og sunnan.“⁵

Landamerkjum jarðarinnar er nánar lýst í landamerkjabréfi frá 1886:

Landamerkjalyýsing jarðarinnar Mördtungu á Síðu samin 1886.

Milli Mördtungu og Prestsbakka ræður Þvera norður til afrettar á Kaldbak.

Milli Mördt. og Geirlands ræður Geirlandsá þangað til Geirlandslandareign endar. Síðan ræður landamerkjum milli Mördtungu og Eintúnahálss Geirlandsá norður til Lauffells og svo lækur, er rennur niður í Geirlandsá fyrir vestan Lauffell allt norður að upptökum hans, síðan beina línu þaðan (¼: frá upptökum læksins) og norður til Hellisáar.

Oddur Oddsson og Eiríkur Bjarnason búendur á Mördtungu

Bjarni Þórarinnsson ábúandi á Prestsbakka

Ásgeir Blöndal ábúandi á Geirlandi

Ketill Einarsson ábúandi á Eintúnahálsi.⁶

1 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 203.

2 Sbr. skjöl nr. 4 (11) (máldagi frá 1397) og 4 (23) (máldagi frá um 1570).

3 Skjal nr. 2 (35).

4 Skjal nr. 2 (53).

5 Skjal nr. 2 (46). Sama landamerkjalyýsing kemur fyrir í úttekt 1857.

6 Skjal nr. 2 (4).

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 15. júní 1887 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Eins og fyrr er getið var Mörtunga eign Kirkjubæjarklausturs og síðar konungs. Með bréfi dags. 18. febrúar 1897 seldi landshöfðinginn yfir Íslandi ábúendum Mörtungu, Oddi Oddssyni og Eiríki Bjarnasyni, jörðina til eignar í samræmi við lög nr. 30 frá 26. október 1893. Áður hafði ráðgjafinn fyrir Ísland veitt til þess heimild.¹

Samkvæmt gerðabók fasteignamatsnefndar 1916 skiptist Mörtunga í tvær jarðir, hvor um sig 7,65 hundruð, og er önnur þeirra auðkennd sem ½ Mörtunga en hin Mörtunga II.²

Miðvikudaginn 30. september 1998 fóru oddviti, hreppsnefndarmaður og bændurnir í Mörtungu I og II í vettvangsferð um Siðuafrétt vegna óvissu um staðsetningu landamerkja milli Mörtungu og Eintúnaháls annars vegar og sömu jarða og „almennings afréttar“ hins vegar. Tilefni þessarar vettvangsferðar voru þau að hreppsnefnd Skaftárhrepps hafði látið gera lýsingu á mörkum heimalanda annars vegar og afréttar hins vegar og vildi fá það staðfest að hún væri rétt.³ Í minnispunktum eftir ferðina segir m.a.:

Eftir að hafa borið saman landamerkjalyýsingu Mörtungu frá 1886 og dóm, sem kveðinn var upp á Kleifaþingi 1832, voru leiðangursmenn sammála um að eðlilegast væri að setja mörk milli Eintúnaháls og Mörtungu á þessum slóðum þannig að vestan Lauffells ráði lækur sá er rennur í Geirlandsá og getið er í Mörtungubrési að vestari upptökum og þaðan sé dregin lína beint til norðurs í Hellisá.

Mörk Eintúnaháls og afréttar myndu þá vera eftir Kálfá að efstu upptökum úr landnorðri (norðaustri) og þaðan eftir vatnaskilum að Mörtungulandi [hér er vísað til meðfylgjandi korts].

Í fyrirliggjandi landamerkjalyýsingum eru norðurmörk Mörtungu óljós. Sett hefur verið fram tillaga um að þessi mörk ráðist af línu sem dregin sé beint í vestur frá Hallsteinsvörðu að Hellisá og sama gildi um næstu jarðir fyrir austan. Meginrökin fyrir þessari línu eru þau að í landamerkjalyýsingu Hörgrsdals frá 1888 er sagt eftirfarandi: „Úr Hallsteinsvörðu beint í vestur að Prestbakkalandi er markið milli heimalands og afréttar.“ Þessi lína er síðan framlengd allt vestur að Hellisá. Undirritaðir fóru eftir umræddri línu og eru sammála um að þessi tillaga sé rökrétt út frá fyrirliggjandi gögnum.⁴

Heimildir benda ekki til annars en að búseta hafi verið samfelld í Mörtungu frá því að jarðarinnar er fyrst getið í heimildum og að hún hafi verið framseld og veðsett á venjubundinn hátt eftir að hún var seld úr eigu landssjóðs 1897.⁵

5.8. Prestsbakkajarðir

Prestsbakki (Bakki) var eign Kirkjubæjarklausturs en virðist þó ekki nefnd í máldögum þess fyrr en 1397.⁶ Eftir siðaskiptin komst Prestsbakki í eigu konungs eins og aðrar klausturjarðir.

Í jarðabók 1686 er Prestsbakki metinn á 40 hundruð en 12 hundruð í jarðabók 1695 í samræmi við fornt jarðamat.⁷ Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns fyrir Skaftafellssýslur hefur ekki varðveist en í manntali 1703 kemur fram að á þeim tíma var „Bakki“ prestssetur (14 manns í heim-

1 Skjal nr. 2 (21).

2 Skjal nr. 2 (36).

3 Sbr. skjal nr. 4 (39). Sbr. einnig kafla 5.8.

4 Skjal nr. 5 (9). Þessa „minnispunkta“ undirrita oddvitinn, einn hreppsnefndarmaður og bændurnir í Mörtungu I og II.

5 Sbr. skjöl nr. 2 (99), 4 (53), 10 (5, 7, 9, 10). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 82-83.

6 *Íslenskt fornbréfasafn* 4, s. 238 (máldagi 1397). Sbr. *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 392-395 (máldagi 1218?). *Íslenskt fornbréfasafn* 2, 780-782 (máldagi 1343?).

7 Björn Lárusson 1967, s. 335.

ili) og einnig var búið í Bakkahjáleigu sem svo er nefnd.¹ Prestsbakki er einnig skráður 12 hundruð að dýrleika í jarðamati 1804 og í Jarðatali Johnsens 1847 en í Nýrri jarðabók 1861 er jörðin með hjáleigunni Prestsbakkakoti metin á 18,4 hundruð.²

Í úttekt á prestssetursjörðinni Prestsbakka 1839 er tekið fram að jörðin hafi „eingin Jtök, Hlunnindi eða Herlegheit, er hardbalaleg og fremur landliti og framflitir ecki meiri Fénad enn Medalbóndi vidþarf“.³ Í úttekt 1867 er jörðinni gefin sú umsögn að hún sé „ekki mjög erfið, en hvörki kosta né landrík“ og telst geta framfært í meðalári 3 kúm, 60 ám og 60 sauðum.⁴ Í gerðabók fasteignamatsnefndar 1916 er beitolandi Prestsbakka lýst sem „fjalllendi og láglendi, nægilega víðlent, sumarþétt allgóð, vetrarþétt í meðallagi, fremur snjóþétt“.⁵

Landamerkjabréf Prestsbakka var undirritað 4. júní 1890 og er á þessa leið:

Landamerki prestsetursins Prestsbakka í Vesturskaptafellssýslu með hjáleigunni Prestsbakkakoti.

Að austan er markið milli Prestsbakka og Hörgsdals úr Tvíþúfu á Hraunfelli beina línu í austuröxlina á Há-Kaldbak, þaðan til aftrjetar. Suður á bóginn úr Tvíþúfu og beinustu línu í vörðuna á Hábrekku fyrir austan Prestsbakkakot, í efri endann á Merkilág, svo beina línu í Þvermarkið á söndunum fyrir framan⁶ Breiðbalakvisl.

Að vestan ræður Þverá og Geirlandsá. Þegar Geirlandsá sleppur er marklinan úr mynni hennar og beint á Þvermarkið á söndunum fyrir sunnan Breiðbalakvisl.

Jörðin á upprekstur fyrir geldfjænað á afrétt Siðumanna.

Prestsbakka 4. júní 1890

Bjarni Þórarinsson

Sigurður Sigurðarson, Kristófer Þorvarðarson

B. Bjarnason⁷

Sem ábúandi á Kirkjubæjarklaustri er jeg þessari merkjalýsingu samþykkur

Sigurður Ólafsson

Þórunn Sigurðardóttir (handsalað)

Eiríkur Bjarnason⁸

¹ Skjal nr. 4 (35).

² Skjöl nr. 2 (34) og 4 (24, 25). Í *Nýrri jarðabók* (1861) er forna matinu, 12 hundruðum, skipt á milli Prestsbakka (8 hundruð) og hjáleigunnar (4 hundruð).

³ Skjal nr. 2 (66).

⁴ Skjal nr. 2 (68).

⁵ Skjal nr. 2 (36).

⁶ *sunnan* strikað út og *framan* skrifað milli lína.

⁷ Ekki kemur fram hverjir þeir menn voru sem undirrituðu bréfið. Af heimildum er þó ljóst að Bjarni Þórarinsson er presturinn á staðnum, Sigurður Sigurðarson og Kristófer Þorvarðarson hafa sennilega verið ábúendur á Breiðabólstað og B(jarni) Bjarnason í Hörgsdal (sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 75, 97).

⁸ Skjal nr. 2 (8).

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 19. júní 1890 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Árið 1998 lét hreppsnefnd Skaftárhrepps taka saman lýsingu á mörkum heimalanda annars vegar og afréttar hins vegar. Á svæðinu milli Skaftár og Hverfisfljóts var lýsingin þessi:

Fyrir landi Skaftárdals liggja mörkin frá punkti, sem er við suðurbrún Eldhrauns norðvestur af hæsta toppi Leiðólfsfells, beint í vestur til Skaftár, í Miðvatn, skammt sunnan við þann stað, þar sem Landvatnið greinist til austurs frá Miðvatninu. Frá nefndum punkti við suðurbrún Eldhrauns liggja mörkin með stefnu á þann stað sem Kálfá og Hellisá koma saman, og að Hellisá, sem ræður að landi Holts. Fyrir landi Holts ræður Hellisá og síðan Kálfá. Áfram liggja mörkin eftir Kálfá í efstu upptök hennar úr norðaustri. Framkvæma þarf vettvangskonunn til að skera úr um hvar vesturmark Mörtungu kemur að Hellisá og hvernig línan frá efstu upptökum Kálfár úr norðaustri tengjast þeim punkti. Frá þeim punkti, þar sem vesturmark Mörtungu kemur að Hellisá eru mörkin óljós að Hallsteinsvörðu, að öðru leyti en því að samkvæmt landamerkjalyksingu Höragsdals, liggja þau beint í vestur frá Hallsteinsvörðu. Úr Hallsteinsvörðu liggja mörkin beint í stórt gil norðarlega í Hnútu og beint áfram að Hverfisfljóti. Þaðan liggja mörkin eftir Hverfisfljóti norður til Vatnajökuls.¹

Ábúendur Mörtungu 2, Prestsbakka og Prestsbakkakots gerðu þá athugasemd við þessa lýsingu að þeim „[virtist] vera eðlilegast að draga línu úr Hallsteinsvörðu og í vesturmark Mörtungu við Hellisá þó ekki sé hægt að taka fyrir það að þessar jarðir eigi land norðan þeirrar línu“.²

Eins og áður er getið var Prestsbakki klausturjörð og síðar konungseign. Jörðin var seld ábúanda hennar með bréfi landbúnaðarráðherra, dags. 12. nóvember 1958, samkvæmt lögum nr. 4 frá 26. febrúar 1946 um sölu þjóðjarða og kirkjujarða.³ Sama dag gerði kaupandinn, Jón Pálsson, jörðina að ættaróðali samkvæmt b lið 1. gr. laga nr. 4/1946.⁴ Prestsbakkakot var á sama hátt selt ábúanda jarðarinnar, Þorbergi Jónssyni, með afsalsbréfi, dags. 4. október 1966, samkvæmt lögum nr. 102 frá 31. desember 1962.⁵ Jarðirnar hafa síðan gengið kaupum og sölum.⁶

5.9. Höragsdalur I-II

Í kirknaskrá Páls biskups Jónssonar frá um 1200 er getið um kirkju í Höragsdal.⁷ Samkvæmt mál-daga frá um 1340 átti Þykkvabæjarklaustur „itölu“ í Höragsdal, samanlagt 5 aura (fjórðung úr kúgildi).⁸ Á sama tíma átti kristbúið að Keldunúpi selsetur í Höragsdal. Í máldaga kristbúsins frá 1397 standa þessi orð: „Selsetur j Seltungur. enn halfann manud j Horksdals land.“⁹ „Ítala“ í Höragslandi var hins vegar eignuð Kirkjubæjarklaustri í máldögum frá öndverðri 14. öld.¹⁰

Eftir siðaskiptin komst Höragsdalur í eigu konungs. Í jarðabók 1686 er jörðin metin á 45 hundruð en 24 hundruð í jarðabók 1695 í samræmi við fornt mat.¹¹ Þá var tvíbýli á jörðinni en þríbýli

1 Skjal nr. 4 (39).

2 Skjal nr. 4 (39). Sbr. einnig það sem sagt er um þetta mál í kaflanum um Mörtungu 5.7.

3 Skjal nr. 11 (5).

4 Skjal nr. 11 (6).

5 Skjal nr. 11 (8).

6 Sbr. skjöl nr. 4 (54, 55), nr. 11 (9, 11) og nr. 11 (12) („ættliðaskipti“ á ættaróðalinu Prestsbakkakoti).

7 Skrá nr. 4 (21).

8 Skjal nr. 4 (5).

9 Skjal nr. 4 (13). Sbr. skjal nr. 4 (23) (máldagi frá um 1570). Þetta selsetur er ekki nefnt í stofnmáldaga kristbúsins frá um 1150 (sbr. *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 201).

10 Sbr. skjöl nr. 4 (3) (máldagi Kirkjubæjarklausturs frá um 1343), 4 (12) (máldagi 1397). Björn Lárusson (1967, s. 335) gerði ráð fyrir að bæði Höragsdalur og Höragsland hefðu verið í eigu Kirkjubæjarklausturs. Höragsdalur (Haurdalur) er einnig talinn með Kirkjubæjarklaustursjörðum í registri frá byrjun 18. aldar (sbr. skjal nr. 4 (34)).

11 Björn Lárusson 1967, s. 335.

1769 samkvæmt uppkasti að jarðabók Kirkjubæjarklausturs frá síðari hluta 18. aldar.¹ Í jarðamati 1804 var enn þrífylli á jörðinni og dýrleikinn óbreyttur, 24 hundruð. Hörgsdalur er einnig skráður sem 24 hundraða jörð í Jarðatali Johnsens 1847 en í Nýrri jarðabók 1861 er hann metinn á 25,8 hundruð.²

Í jarðamatinu 1804 er gerð eftirfarandi athugasemd: „Her er ikke Nedsættelse for Beder nødvendig, da Udegangen er temmelig god.“³ Þetta er í samræmi við það sem stendur í jarðamati 1849: „Hagar eru víðlendir og sémilega góðir... en heldur örðug smalamennska.“⁴

Elsta landamerkjalyfing Hörgsdals, sem kunnugt er um, er í úttektarbók klaustrajarða 1843-1867. Árið 1847 er landamerkjum jarðarinnar lýst þannig:

Landamerki: að vestan klettnefið fyri ofan svonefnda Arnkötlusteina, til norðr út norðurs í Tvíþúfu á Hraunfelli, þaðan í Öxlina fyri vestan Herdýsarkrók á Kallbak, þaðan sömu stefnu til afrettar; að austan ræðr Hörgsá fram fyri bæ og norðr fyri fremri Hörgsárbotna, þaðan beina stefnu í Afrétt.

Að sunnan, úr opnu Hörgsargljúfri, í austurendann á Merkilág eðr Merkigardí, rétt norðrundan Svartkötlusteinum.⁵

Landamerkjabréf Hörgsdals var undirritað 19. júní 1888 og er á þessa leið:

Landamerki fyrir jörðinni Hörgsdal á Síðu gjörð árið 1888 og samþykkt af undirskriftuðum ábúendum:

1. Milli Hörgsdals og Hörgslandstorfunnar: Úr vörðunni neðst á Merkigerði í Merkilág beint í mitt Hörgsargljúfur fremst, svo ræður Hörgsargljúfur norður þangað sem innri Hörgsá kemur að vestan; á brúninni norðanvið þar sem Hörgsargljúfur endar, er varða hlaðin; úr henni er markið í Hallsteinsvörðu austast. Úr Hallsteinsvörðu beint í vestur að Prestsbakkalandi er markið milli heimalands og afrjettar.
2. Milli Hörgsdals og Keldunúps: Úr vörðunni neðst á Merkigardí í Merkilág í neðsta háfa Hamarsnefið upp yfir Svartkollusteinum, svo úr því nefi innað fjallsbrúnunum í vörðu þá sem hlaðin er í brúninni á Langadal; úr þeirri vörðu beint vestur í Tvíþúfu.
3. Milli Hörgsdals og Prestsbakka; Úr Tvíþúfu beina línu austast í brúnina á hæsta hnúknum á Kaldbak, þaðan sömu línu til afrjetta.

Jörðinni fylgir fjara milli Hörgslands- og Keldunúpsfjöru, að stærð 400 tölfræð og 80 faðmar.

Hörgsdal 19. júním. 1888

Bjarni Bjarnason ábúandi

Bjarni Þórarinnsson ábúandi Prestsbakka.

Magnús Þorláksson

1 Skjal nr. 2 (17).

2 Skjöl nr. 4 (24, 25).

3 Skjal nr. 2 (34).

4 Skjal nr. 2 (35). Sbr. einnig skjal nr. 2 (36) (fasteignamat 1916).

5 Skjal nr. 2 (47). Undirstrikun í handriti. Í uppskrift þessarar úttektarbókar, sem varðveitt er hjá sýslumanninum í Vík, eru tvö meginfrávik frá þessum texta. Í stað orðalagsins „fyri ofan svonefnda Arnkötlusteina“ stendur „fyrir ofan svo nefnda Svartkollusteina“ og í stað orðalagsins „rétt norðrundan Svartkötlusteinum“ stendur „rétt niður undan Svartkollusteinum“ (sbr. skjal nr. 4 (68)).

Páll Stefánsson

Bergur Bergsson

Egill Guðmundsson

Runólfur Sigurðsson {ábuendur á Hörgslandstorfundi¹

Jón Pálsson

Jón Jónasson {ábuendur Keldunúpi

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 23. júní 1888 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Frá lokum 19. aldar eru til a.m.k. tvær lýsingar á „þjóðjörðinni“ Hörgsdal.² Í síðari lýsingunni, dags. 4. febrúar 1897, gerir umboðsmaður grein fyrir jörðinni í tilefni af því að ábuandi hennar hafði óskað eftir því við stjórnvöld að fá að kaupa hana. Jörðin var þá talin 21 hundrað að dýrleika „eptir mati sem gekk í gildi 6. júní næstliðinn“ og taldi umboðsmaðurinn hæfilegt söluverð 3100 kr. Sýslunefnd mælti með að hún yrði seld á 3000 kr.³

Önnur úttekt fór fram 1906 í samræmi við lög frá 20. október 1905 um sölu þjóðjarða. Þar segir m.a.:

Jörðin er, eins og mat hennar segir til með stærstu jörðum hjer í þessu byggðarlagi, og er að okkar áliti ein með þeim bestu til ábúðar. Tún hennar eru þó ekki stór, en liggja vel til ræktunar. Útengjar aptur á móti nokkuð víðáttumiklar, en meiri hlutinn af þeim fremur snöggur nema þá í bestu grasárum. Heyflutningur mjög hægur. – Nú á seinni árum hafa slægjurnar gengið mikið af sjer bæði af öviðráðanlegum, stórkostlegum skriðuföllum að ofan úr fjallinu. Einnig hefur Hörgsá brotið upp stórt stykki af undirlendinu, sem áður var góð slægja en nú er stórgrýtis malaraur, og það sem eptir er óbrotið af undirlendinu, fer Hörgsá árlega yfir og tekur þá hey í burt eða skemmir grasið með mold og aur, að óslægt er það árið. – Hagar eru með þeim bestu er gjörast í þessu byggðarlagi; víðáttumiklir.⁴

Jörðin var síðan seld ábuandanum fyrir 4000 kr. með bréfi, dags. 12. október 1910, að fengnu leyfi ráðherra.⁵ Heimildir benda ekki til annars en að eftir þetta hafi Hörgsdalur verið framseldur og veðsettur á venjubundinn hátt.⁶

Árið 1992 fóru fram landskipti á jörðinni og voru heiðarlönd norðan þeirra marka, sem þar voru dregin upp, í óskiptri sameign. Samkomulag var um að eignarhlutarnir sem þannig urðu til skyldu nefnast Hörgsdalur I og Hörgsdalur II.⁷

5.10. Hörgslandsþorp

Hörgslands er getið í máldaga Kirkjubæjarklausturs sem talinn er frá um 1343. Klaustrið átti þá „itölu“ í Hörgslandi, hálfa mörk vöru (um fimmtung úr kúgildi).⁸ Ítalan var ein mörk vöru sam-

1 Skjal nr. 2 (6). Ábuendur á Hörgslandstorfundi eru frá Magnúsi Þorlákssyni og hingað.

2 Sbr. skjöl nr. 2 (74) (mat umboðsmanns 1891) og 2 (77) (lýsing umboðsmanns 1897).

3 Skjal nr. 2 (77).

4 Skjal nr. 2 (56).

5 Skjal nr. 2 (22).

6 Sbr. skjöl nr. 8 (6-9), 4 (56).

7 Skjal nr. 8 (9).

8 Skjöl nr. 4 (3, 17).

kvæmt máldaga klaustursins 1397.¹ Hörgsland hefur þannig komist í eigu klaustursins og varð eign konungs eftir siðaskiptin.

Árið 1652 gaf konungur út tilskipun um stofnun holdsveikraspítala á Hörgslandi og fleiri konungsjörðum.² Fimm árum síðar hafði Eiríkur Sigvaldason, bóndi á Búlandi og lögréttumaður, látið reisa þar „spítalshús“ að fyrirsögn Brynjólfs biskups Sveinssonar.³ Heimildir eru fyrir því frá byrjun 18. aldar að greiddur var „hospítalshlutur“ til Hörgslands af veiði Mýrdælinga.⁴

Hörgsland var ekki metið til dýrleika í jarðabók 1686 en í jarðabók 1695 var það talið 24 hundruð.⁵ Í manntali 1703 eru nafngreindir 27 einstaklingar á Hörgslandi auk þeirra sem bjuggu í Hörgslandshjáleigu, samtals 32.⁶ Hörgsland er einnig skráð sem spítalajörð („Hospitals Gaard“) í jarðamati 1804. Auk Hörgslandskots eru tvær aðrar hjáleigur nefndar frá Hörgslandi: Mosakot og Múlakot.⁷ Dýrleiki Hörgslands er óbreyttur í Jarðatali Johnsens 1847, 24 hundruð, og voru hjáleigurnar þrjár þar reiknaðar með.⁸ Í Nýrri jarðabók 1861 var Hörgsland ásamt hjáleigunum hins vegar talið 44,5 hundruð að dýrleika.⁹

Elsta landamerkjálýsing Hörgslands, sem kunnugt er um, er frá 1707:

Það vær underskrifader sannast heirt höfum landamerke vera Hospitals Jardarenar Hörgslands ä Sydu, og ätölulaust brukad ad Vorre Vitund, er sem effterfilger. Ä Nordursydu Hallsteins Varda og Audulbruarä, a Vestur Sydu Rædur Hörgsä sudur ad Merkegarde. Ä Mille Kioldugnups og Hörgslands skal standast ä Midmark rett Mille skogfoss og landbrots tänga, ad sunnann verdu er ad fornu nefnd Hörgslands Þufa Mark vered hafa. Ä austur sy[du] ad sunnann rædur Merkeskier, þadann i Vodhamar, sem er sialfft firer vestann Merkelæk, og so upp ur Merkedal, og þad rett uppeffter gegnt fossmarke, þar til þuerär, og Dals land vidtekur og þad allt Nordur ad Audulbruarä. Skögar itak er sagt Hörgsland eige i þuerärlande Nef[nt?] Brattland, Med Vissum ummerkium /: Hraunfiöru ad fornu Nefnda Nu Hörgslands fiöru, hefur Hospital[] brukad sydann stiftad var, su fiara liggur Næst firer Vestann Foss Fiöru, og ad allt firrskrifad so i sannleika sie sem ofannskrifad er, effter Vorre Vitund og Skinseme eru til Merkes Vor Nöfn. Utgefed ad Kleifapinge under Fialle ä Sydu d 24 May Anno 1707.

Eyrekur Sigurdsson meh

Arne Ereksson meh

Sæmundur Jonsson meh

Jön Jonsson meh¹⁰

Í byrjun 19. aldar greina heimildir frá því ágreiningur hafi verið milli spítalahaldarans á Hörgslandi og eignarmanna hálfrar jarðarinnar Foss. Á sáttafund, sem haldinn var að Kirkjubæ 23. september 1807, sökuðu þeir spítalahaldarann um að hafa tekið undir ábýlisjörð sína, Hörgsland, „Part af Landi fyrr tédrar Jardar Foss, og umm nockur undan fäin Ár brúkad og yrkt, bædi Haga Engiar; Meltak og iafnvel Part af Fiöru, móti gömlum Landamer[k]ia Skiölum og lögfestum nefndrar Jardar, er hann i Hendi hefur“. Síðan gerðu þeir nánari grein fyrir þessum gömlu landamerkjaskjöllum:

Þad eldsta og helsta þar af (hvar á Lögfesturnar bygdar eru) af dato 28da Octobr 1701 var framlagt og

1 Skjal nr. 4 (12).

2 Björn Lárusson 1967, s. 170 (22. nmgr.).

3 *Alþingisbækur Íslands*. 6. b. Reykjavík 1933-1940. S. 412.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 479-480.

5 Björn Lárusson 1967, s. 335.

6 Skjal nr. 4 (35).

7 Skjal nr. 2 (34).

8 Skjal nr. 4 (24).

9 Skjal nr. 4 (25).

10 Skjal nr. 2 (58). Í heimild frá 1702 um héraðsþing á Kleifum er Árni Eiríksson sagður hreppstjóri en Sæmundur Jónsson fyrrverandi hreppstjóri. Um hina mennina er ekki vitað með vissu (sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 443).

uppleisid, það tilgreinir: „ad Landamerki milli Foss og Hörgslands hafi verid haldin átölulaust frekan Manns Aldur (þegar Meining þess er adgiætt) úr Fialls Gnípu, edur réttara ad segja Kambinum, skamt fyrir vestann Fossin sem rennur ofan úr Merkidal, og í MerkiSkér sem stendur sudur á Sandinum, og so Sionhendíng út eftir Sandi til Skaptár, so langt sem Sandur og Gras tilvinnst; svo og á sömu Síðu uppá Heidinni tilvísa Vordurnar, er þar eiga ad vera, og so langt nordur eftir, sem á austur Síðu er umm gétid.“ Hér til svarar Hóspítalshaldarin: Ad so miklu Leiti, er eg Híngad til hefi forsvarad Abyli mitt Hörgsland, hefi eg haldid mér vid Vitna Tekt Sysslumans Lids Gudmundssonar af 23ia Septembr 1801, og henni samhlióða Vitnisburd Formans míns Klausturhaldara Páls Jónssonar, af 7da Sept. S.A., n[efni]l[ega] ad hann (ásamt 4m Vitnum) hafi ej nockurn Tíma heyrð Tvímæli á leika, ad so kalladur Merkilækur skyldi La[nd mi]lli¹ Foss og Hörgslands; samt Politie Úrskurdar Sysslumanns J. Gudmundssonar, géginn þann 29da Maíi 1804, er segir: „ad Hóspítals Jörðin Hörgsland skuli med fullu Frelsi hafa til allra mögulegra Nota og Brúkunar alt það Land, sem liggur fyrir vestan þau, nú á nærverandi Tíð, fastsettu Fiðrumörk milli Foss og nefndrar Hospitals Jarðar Hörgslands beina Línu úr Merkilæk ad reikna, m.m.“ – „sem gylda skal sem endilegur osvektur Dómur, so léngi Eigendur Bænda Eignarinnar hálfss Fosslands, ecki vid Áreid og nyar sterkari Bevísingar framfærðar á síálfu Þrætu Plátsinu, útretta endilegann Réttarins Dóm sem gæti upphafid þenna Politie Úrskurd og þá Hefð er eg meina komin sé á Brúkun optnefnds Þrætu Parts.“²

Eigendur hálftrar jarðarinnar Foss buðu því næst landaskipti í sáttaskyni:

Til þess, ad Forlíkun gæti akomist í hér tédu Málefni, bíður Sækiandinn, ad hann vili afstanda þeim Parti af Skialdbreidar Melumm er hann meinar sér, eftir sinu hér innfærda gamla Landamerkia Skiali, mundi vid Áreid ad mestu tilheyra, til Hóspítals Halðarans, soleidis: Ad annar Helmingur nefndra Skialdbreidar Mela skuli hér eptir, um þeirra Lífs Tíð, tilheyra Hóspítals Jörðunni Hörgslandi, enn hinn Hálfpartur sömu Mela Jörðunni Fossi.³

Spítalahaldarinn svaraði því til að hann hefði ekkert umboð sem leiguliði til að semja um landamerki. Varð því ekki um sættir að ræða.

Frá lokum 19. aldar eru til a.m.k. tvær úttektir á klausturjörðum sem umboðsmaður vann fyrir sýslumannsembættið ef til þess kæmi að þær yrðu seldar.⁴ Í síðari úttektinni 1897 kemst umboðsmaðurinn m.a. svo að orði:

Jörðin hefur stór og falleg tún, og með góðri rækt myndu þau gefa mikið af sjer. Útslægjur eru víðáttu miklar og heldur grasgefnar, og má með litlum tilkostnaði stórum bæta þær með áveitum, graslendi er þar óðum að gróa upp úr sandi og melum, og yfir höfuð stendur jörðin til bóta, fjara fylgir fremur rekasæl, hagarimindi mikil og afrijettarland að tiltölu við aðrar jarðir í hreppnum.⁵

Landamerkjabréf „þjóðjarðarinnar“ Hörgslands var undirritað 21. maí 1890 og er á þessa leið:

Landamerki fyrir þjóðjörðinni Hörgslandi í Vestur Skaptafellssýslu.

Að austan milli Foss og Hörgslands: Úr Upsatanga að norðan á vörðu á Krókaskeri og þaðan í Kamb-

1 Það sem er í hornklofa er tilgáta.

2 Skjal nr. 2 (69).

3 Skjal nr. 2 (69).

4 Sbr. skjöl nr. 2 (54) (úttekt 1891) og 2 (76) (úttekt 1897).

5 Skjal nr. 2 (76). Umboðsmaðurinn taldi hæfilegt söluverð jarðarinnar vera 5800 kr. en sýslunefnd vildi færa það niður í 5000 kr.

inn vestanvert við hinn svonefnda Merkilæk, úr þeim Kambi í skerið niðri á sandinum, þaðan beina línu eptir áðurgreindum mörkum í stiku, sem er ofanvert við mela heimajarðarinnar Hörgslands, – þaðan austur á við í aðra stiku efst í breiðu leirunni, sem aðskilur Foss- og Hörgslands-mela, þaðan enn í stiku syðst í sömu leiru, þaðan beint í suður að rekamáli.

Að vestan milli Hörgsdals og Hörgslands: Úr Hallsteinsvörðu, sem er endamark að norðan, í gljúfrið vestur af Stakki, úr því ræður Hörgsá, sem ræður þar til gljúfrið endar; svo úr minni Hörgsárgljúfurs í vörðu á Merkigarðsenda, þaðan beina línu í vörðu austan¹ við háskerið á Uppsalahálsi; úr þeirri vörðu beina línu að rekamáli þannig, að nefnd varða beri í Skógfoss. Þeir ábúendur í Landbroti, sem hjer eiga land að, hafa rjett til sinn ábúðartíma að nota graslendi það, sem liggur að línu þessari utan Skaptár. Fjara tilheyrir jörðinni. Vesturmörk: stika við flæðarmál, er beri mitt á milli Killa og Hlöðubrekka. Austurmörk: Stika við flæðarmál í aðra stiku ofar, er beri í Harðavallarfall og það aptur beri í hvössu öxlina á Kaldbak að austan.

Jörðin á upprekstur á Síðumannafrétt að rjettri tiltölu við aðra Síðumenn.

Gjört á Prestsbakka 21. maim. 1890

Bjarni Þórarinsson [prestur á Prestsbakka]

Ólafur Pálsson umboðsmaður

Helgi Bergsson [Fossi]

Sigríður Steingrímsdóttir [Hörgslandi]²

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 19. júní 1890 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Í öðru landamerkjabréfi, frá 5. maí 1922, er lýst sameiginlegum merkjum þriggja jarða, Hörgslandskots, Hörgslands og Múlakots:

Landamerki fyrir jörðunum Hörgslandskoti, Hörgslandi og Múlakoti í Vestur-Skaftafellssýslu.

Að austan milli Brattlands, Foss og ofangreindra jarða: Úr Ystatanga að norðan, bein lína í vörðu á Krókaskeri. Þaðan bein lína í Kambinn vestanvert við hinn svonefnda Merkilæk. Þaðan bein lína eftir garðinum, sem þar er fyrir neðan í vörðu á skerinu, sem er á sandinum neðan við graslendið. Úr þeirri vörðu bein lína í vörðu, sem hlaðin er upp neðan við Foss og Hörgslandsmela. Þaðan bein lína í aðra vörðu, sem hlaðin er upp austan við svonefnda Hörgslandsmelabót. Þaðan bein lína eftir sömu stefnu að rekamáli.

Að vestan milli Hörgslands, Keldunúps og Landbrotsjarða er hlut eiga að máli og ofangreindra jarða:

Úr Hallsteinsvörðu, sem er endamark að norðan í gljúfrið vestur af Stakki. Úr því ræður Hörgsá þar til gljúfrið endar norðvestan við Múlakot. Svo úr minni Hörgsárgljúfurs í Merkigarðsenda. Þaðan bein lína í vörðu austan við háskerið á Uppsalahálsi. Úr þeirri vörðu bein lína að rekamáli þannig að nefnd varða beri í Skógfoss í Hörgsdalslandareign, (miðað að sunnan).

Fjara fylgir jörðunum. Vesturmörk: Stika við flæðarmál er beri í melakoll stakan ofan við rekamál og mitt á milli Killa og Hlöðubrekka í Geirlands landareign. Austurmark: Stika við flæðarmál er beri í

¹ *austan* bætt við milli lína.

² Skjal nr. 2 (9). Sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 68, 72.

hamrabrúnina á Harðavallarfjalli þar sem hún er hæst og þau mið beri í hvössu öxlinn á Kaldbaki að austan.

Jarðirnar eiga upprekstur á Síðumannafrjett að tiltölu við aðra Síðumenn.

Gjört að Hörgslandi 5. maí 1922

Loftur Ólafsson Þorlákur Vigfússon Einar Pálsson

Steingrímur Steingrímsson fyrir hönd Hörgslandsjarða

Lárus Helgason (Fyrir $\frac{3}{4}$ jarðarinnar Foss)¹

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi fyrir Hörgslandshrepp 13. júlí 1922 og fært í landamerkjabók Skaftafellssýslu.

Þegar fasteignamat var gert 1916 skiptist Hörgsland í tvær jarðir. Önnur þeirra var þriðjungur heimajarðarinnar, metin á 7,4 hundruð, en hin var 14,8 hundruð að dýrleika. Hörgslandskot (11,2 hundruð) og Múlakot (11,5 hundruð) eru tilgreind sem sérstakar jarðir og „þjóðeign“ eins og Hörgsland en Mosakot er þar ekki nefnt.² Jarðirnar Hörgsland (þ.e. þriðjungur heimajarðar annars vegar og tveir þriðju hins vegar), Hörgslandskot og Múlakot voru allar seldar sama dag árið 1919 með afsölum sem atvinnu- og samgöngumálaráðherra gaf út 19. nóvember það ár.³ Salan fór fram að undangenginni matsgerð í samræmi við lög nr. 31, 20. október 1905, um sölu þjóðjarða.

Í ágúst 1963 komu eigendur og umráðamenn jarða í Hörgslandshreppi sér saman um skiptingu lands „milli þjóðveggar að ofan og sandsins að neðan, Fossmarka að austan og óskiptri landsræmu að vestan, sem ætluð er fyrir umferð búfjar“. Skipt var í þessum hlutföllum: Múlakot 25%, Hörgsland II 39,58%, Hörgsland I 16,67% og Hörgslandskot 18,75%.⁴

Heimildir benda ekki til annars en að búseta hafi verið samfelld á Hörgslandi frá því að jarðarinnar er fyrst getið í heimildum og að Hörgsland, Hörgslandskot og Múlakot hafi verið framseld og veðsett á venjubundinn hátt eftir að þessar jarðir voru seldar úr eigu landssjóðs árið 1919.⁵

5.11. Þverá/Brattland

Þverá er nefnd í máldaga Kirkjubæjarklausturs frá um 1218. Frá Þverá skyldi þá greidd mörk (tæplega hálftrýrverð) til klaustursins. Klaustrið átti þannig „ítölu“ í Þverá en hún er ekki talin með þeim jörðum sem „[lágu] með ollvm gæðvm. melvm oc fiorvm oc skogvm til kirkivbæiar“.⁶

Heimildir eru fyrir því að á jörðinni Þverá hafi verið starfrækt kristbú með fjórðungskirkju (messuskyldu fjórða hvern helgan dag). Í eina varðveitta máldaga kristbúsins, sem talinn er frá um 1367, er greint frá eignum þess í fríðu og ófríðu, ítökum og hlunnindum en um fasteignir er ekki getið:

Christzbued ad þuera a þremur am fatt j lx. [þ.e. 57 ær] vj kyr. mæler korns. xij alner og. c. j ofridu voruvirdt.

1 Skjal nr. 2 (12).

2 Skjal nr. 2 (36). Í matsgerð um Múlakot, dags. 12. júní 1918, er Mosakot talið með Múlakoti (sbr. skjal nr. 2 (57)).

3 Sbr. skjöl nr. 2 (30-32, 33, 57).

4 Skjal nr. 9 (14). Þetta eru sömu hlutföll og koma fram í ritinu *Sunnlenskum byggðum* 6, s. 69, 71, 72 og 73.

5 Sbr. skjöl nr. 4 (57-60), 9 (9, 13, 16-25). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 69-73.

6 Skjal nr. 4 (2). Sbr. einnig skjöl nr. 4 (3 og 17) (máldagi Kirkjubæjarklausturs 1343?) og skjal nr. 4 (12) (máldagi Kirkjubæjarklausturs 1397).

ij skogarteigar j sulufell. þridie j blagilium. fiorde j leitulande. fimte a logey. siotte j eireksfelle.

Eingeteigur fyrir austann fosslæk vtann gardz. tueggia fadma einge j backaland.

Siottung j horksdælafioru. þridiung j christbua fioru.

lx. mels j skialldbreid.

viiij hrossa beit j hrossamírar fra veturnottum til sumars.

þar skulu vera þrijr kuenngilldir omagar. luka preste mork og syngia hinn fiorda huernn dag loghelg-ann.

atta hrossa heytoll,

gefa skal eyre til klæda huerium omaga a xij manudum þeim sem a christzbuinu situr.

luka ix. aura voru til kirkiubæar arliga.¹

Brattland mun vera sama jörð og nefnd er Þverárdalur (Dalur ytri) í fornum heimildum.² Í máldaga Kirkjubæjarklausturs, sem talinn er frá um 1343, er Vestridalur nefndur með „londvum stadarins í kirkiubæ“ sem klaustrið átti „jnnitekt af“, að upphæð eitt hundrað.³ Tvær jarðir með nafninu Dalur eru eignaðar Kirkjubæjarklaustri í máldaga 1397 og er önnur trúlega Dalshöfði en hin Þverárdalur.⁴

Bæði Þverá og Þverárdalur eru skráðar sem konungseignir í jarðabókum eftir siðaskiptin eins og aðrar klausturjarðir. Í jarðabók 1686 er Þverá talin 28 hundruð og 80 álnir að dýrleika, og var þá miðað við landskuld hennar, en 12 hundruð í jarðabók 1695 í samræmi við fornt mat. Í sömu jarðabókum er Þverárdalur fyrst metinn á 13 hundruð og 80 álnir (1686) og síðan 6 hundruð (1695).

Í úttekt á jörðum Kirkjubæjarklausturs, sem gerð var í ágúst 1703, er þessi lýsing á Þverárdal:

Landskuld 80 álnir, kúgildi 0. Tún þar nokkuð uppbrotið af Hverfisfljóti fyrrum og nú, horfist og framvegis til meiri spjalla. Engjar öngvar nema hvað lítið slegið verður í beitarlandi. Skógur að mestu eyddur. Hefur fôðrast það menn vita 9 nauta þungi, en nú tvær kýr og vetrungur. Af oss álitíð, að byggist með 60 álnum, kúgildislaust.⁵

Frá sama tíma er þessi lýsing á Þverá:

Landskuld 1° 60 ál., kúgildi 4. Túnið spillt af læk, sem á ber leir og grjót árlega so og víðar af moldar-áhlaupi, en engjar, sem verið hafa, komnar í grjót og hrjóstur, mjög gagnlitlar, hverjar og árlega spillast af skriðum og steinahlaupum úr fjallinu og ei horfist til lagfæringar. Hafa þar fôðrast það menn til vita 12 naut, 3 hestar, 3 trippi og 20 lömb. Nú í betra ári 6 kýr, einn hestur og 20 lömb. Álitum vér og metum, að sú jörð þolanlega byggjast kunni fyrir 1° 20 álnir með 2 kúgildum.⁶

1 Skjal nr. 4 (10).

2 Þetta kemur fram í „heimildaskráningu jarða í fornum prenthheimildum“, ópr. handriti án titils í vörslu óbn.

3 Skjöl nr. 4 (4, 17).

4 Skjal nr. 4 (12).

5 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 454, sbr. s. 444.

6 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 454, sbr. s. 444.

Þverárdalur (Ytridalur) fór í eyði í Skaftáreldum 1783.¹ Samkvæmt jarðamati 1804-1806 var það, sem eftir var af eyðijörðinni Ytradal, nytjað af ábúendum Þverár og Hörgslands.² Á fyrri hluta 19. aldar hófst búseta að nýju á hinum byggilega hluta Þverárdals og nefndist jörðin eftir það Brattland.³ Það var metið á 6 hundruð í Jarðatali 1847 en Þverá var eins og áður 12 hundruð að dýrleika.⁴ Í Nýrri jarðabók 1861 er Brattland einungis metið á 3,6 hundruð en Þverá er þar talin 12,9 hundruð að dýrleika.⁵

Árið 1836 var reynt að komast að samkomulag um landamerki Brattlands, Þverár og Foss. Deildu ábúendur þessara jarða um skógarrið sem bóndinn á Brattlandi taldi heyra sínu landi til:

Ár 1836 þ. 18 junji mættu eptir löglegu fyrirkalli fyrir sættanefndina bændurnir David Jonsson á Brattlandi, Eiríkur Jónsson á Þverá og Þorsteinn Helgason á Fossi, sá fyrstnefndi ákjærir hina fyrir ágang [og] skógarrið í Brattlandslandi, einnig ólöglega lögfestu, fyrir hvað allt hann krefur þá til bóta. Klögun þessi var upplesinn. Sydan frammlag[di] David Jonsson lögfestu fyrir Brattlandi og var hún upplesinn. – Mótpartarnir leggja fram lögfestu fyrir Þverá og var hún einnig upplesinn. – Milliganga var töluverð tilreind enn til forgéfnis.⁶

Í úttekt jarðarinnar Brattlands frá 1847 er visir að landamerkjalyngu:

Á landi jarðarinnar að austan liggur brunahraunið; eru því óviss landamerki; að sunnan er mark siónhending úr Dalshöfðanefi í Skálatind, úr Skálatindi í Krokaskersvörðu, þaðan beint norður í Upsatanga við aftrjett.⁷

Á sama tíma var landamerkjum Þverár lýst á þessa leið í úttektarbók klaustarjarða 1847:

Yfir landi nefndrar iardar að austan og sunnan liggur brunahraun, þessvegna á þessa tvo veji óviss landamerki. Að vestan og sunnan úr vörðunni á Orustuhol og austantil í Mannabrún⁸ og þaðan í vörðu á Krókaskéri; ur nefndri vörðu í Skálatind og úr Skálatindi í Dalshöfðanef.⁹

Landamerkjabréf Brattlands var undirritað 18. júní 1886 og er þannig:

Að vestan: Úr vörðu á Krókaskeri eptir beinni línu norður á Upsatanga.

Að norðan: Úr Upsatanga miðja vega austur í Eldhraunið milli Upsatanga og Hnútu, að markinu milli Dalshöfða og Brattlands. Þar skerst Brattlandsland¹⁰ úr; og¹¹ austurmark verður¹² þá bein lína fram úr Hrauninu austan við Grenháls, – þar til að kemur að markinu milli Brattlands og Þverár, þar skerst Brattlandsland úr. Suður mark: Úr áður nefndri vörðu á¹³ Krókaskeri eptir beinni línu í Skálatind, þaðan austur í Hraunið, þar til Brattlandsland skerst úr, þegar það kemur að markinu milli Dalshöfða og Brattlands.

1 Sbr. skjal nr. 4 (24) (*Jarðatal Johnsens* 1847, s. 7, 10. nmgr.).

2 Skjal nr. 2 (34).

3 Skjal nr. 4 (24) (*Jarðatal Johnsens* 1847, s. 7, 10. nmgr.).

4 Skjal nr. 4 (24).

5 Skjal nr. 4 (25).

6 Skjal nr. 2 (71).

7 Skjal nr. 2 (48). Sbr. skjöl nr. 2 (52, 69).

8 Sýnist standa svo. Í tveimur öðrum uppskriftum af skjalinu stendur *Murnabrún* (sbr. skjöl nr. 2 (51, 69)).

9 Skjal nr. 2 (49).

10 Upphaflega ritað *Brattlandslandareign* en *areign* yfirstrikað.

11 og bætt við milli lína.

12 og hér næst á undan yfirstrikað.

13 *vörðu á* bætt við milli lína.

Brattlandi, 18. júní 1886

Páll Einarsson handsalað.

Jón Magnússon

Guðlaugur Guðmundsson

Magnús Þorláksson

Páll Stefánsson

Runólfur Sigurðsson¹

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Kleifum 15. júní 1887 og ritað í landamerkjabók Skaftafellssýslu. Ekki er þess getið hverjir þeir menn voru sem undirrituðu bréfið en vitað er að Guðlaugur Guðmundsson var á þessum tíma bóndi á Þverá.² Páll Stefánsson er líklega sami maður og bjó á Hörgslandi 1869-1908.³

Landamerkjabréf Þverár var undirritað 3. júní 1890 og er sem hér segir:

Landamerki jarðarinnar Þverár:

Suðvesturmark úr þúfunni á Orustuhól þráðbeina línu uppá Nupsbrýrnar og norður og vestur úr heiði í Kvíguhvammahól og úr Kvíguhvammahól í Krókasker. Norðvesturmark aptur úr Krókaskeri í Skálatind og þaðan sjónhending í Dalshöfðanefið, en í hrauninu skammt fyrir austan og framan⁴ Grenhalsana skerst Þverárland úr, þar sem koma saman mörk milli jarðarinnar Dalshöfða og Þverár. Svo þaðan fram úr hrauni þráðbeina línu fram í Háakletti, sem sendur hjeðan frá Þverá ofarlega í land-norðri, hjerumbil í miðju hrauni, svo þetta verður norðausturmark.

Svo úr Háakletti í vörðu, sem stendur austast og fremst í svonefndum Dyngjum, og stendur hún hjerumbil í austri hjeðan frá Þverá og svo eptir sömu línu úr Háakletti og vörðunni suður úr hrauni svo lengi sem til vinnst, sem verður þangað til Þverárland skerst úr, þar sem markið milli Hruna og Orustustaða liggur austur og suður úr hrauninu og þaðan aptur í þúfuna á Orustuhól.

Þverá 3. júní 1890

Guðlaugur Guðlaugsson Anes Jonasson Elín Jónsdóttir

Jón Magnússon Páll Einarsson Þorgerður Björnsdóttir

Guðlaugur Guðmundsson⁵

Landamerkjabréfið var lesið á manntalsþingi að Fossi á Síðu 29. maí 1895 og fært í landa-

¹ Skjal nr. 2 (5).

² Sbr. skjal nr. 2 (19).

³ Sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 71. Samkvæmt sóknarmannatali í Þjóðskjalasafni var Páll Einarsson ábúandi í Brattlandi og Jón Magnússon í Dalshöfða.

⁴ Hér næst á eftir virðist skrifað *Dalshöfða* en yfirstrikað.

⁵ Skjal nr. 2 (11).

merkjabók Skaftafellsýslu. Það sama á við hér og um landamerkjabréf Brattlands að engin grein er gerð fyrir þeim sem undirrituðu bréfið. Af öðrum heimildum má þó sjá að Anes Jonasson var ábúandi í Hruna og Páll Jónsson á Brattlandi.¹ Guðlaugur Guðlaugsson er líklega ábúandinn að Þverá á þessum tíma og Guðlaugur Guðmundsson sýslumaðurinn.

Árið 1884 var „þjóðjörðin“ Þverá metin til verðs í tilefni af því að þá stóð til að selja hana ábúandanum.² Tveimur árum síðar, 7. janúar 1886, gaf landshöfðinginn út afsalsbréf fyrir jörðinni í samræmi við lög nr. 26 frá 8. nóvember 1883. Brattland var á sama hátt selt ábúanda jarðarinnar með afsalsbréfi 3. maí 1893 með heimild stjórnvalda samkvæmt lögum nr. 31 frá 11. desember 1891.³ Áður hafði farið fram úttekt á jörðinni að beiðni sýslumanns.⁴

Brattland fór í eyði um 1910 og lagðist þá undir Þverá.⁵ Í fasteignamati 1916 segir um eyðijörðina Brattland að hún sé eign notanda hennar, Jóns Jónssonar, bónda á Þverá. Jarðarnytjar voru þá þessar:

1. Beitolandið er fjalllendi, kjarngott fyrir allan fjenað, snögglent en skjólgott og snjóþungt.
2. Jörðin er notuð til uppreksturs, bæði af eigandanum og öðrum. Tekjur fyrir upprekstur síðustu árin frá öðrum en eiganda hafa verið 10 krónur.⁶

Heimildir benda ekki til annars en að búseta hafi verið samfelld á Þverá og Brattlandi frá því að jarðanna er fyrst getið í heimildum og að eftir gerð landamerkjabréfanna hafi þær verið framseldar og veðsettar á venjubundinn hátt.⁷

5.12. Síðumannaafréttur

Ekki er kunnugt um neinar þinglýstar heimildir um mörk Síðumannaafréttar. Í *Sunnlenskum byggðum* er afréttinum þannig lýst:

Afréttur fylgir Kirkjubæjarhreppi og liggur hann norður af byggðinni. Skammt norðan við Geirlandshraun fellur Hellisá vestur í Skaftá. Norðan Hellisár er Síðumannaafréttur og einnig er Geirlandshraun og svæðið umhverfis það notað sem afréttur þar sem girðingar milli afréttar og heimalanda eru í heiðunum nokkuð sunnan og vestan við Geirlandshraun. Síðumannaafréttur fylgdi hinum forna Kleifahreppi eða jörðum á Síðu og í Landbroti. Eru því á afréttunum ekki glögg mörk Kirkjubæjar- og Hörgslandshrepps heldur er það hefð um smalamennsku sem ræður.⁸

Hér er einnig rétt að vitna til þess sem stendur í gögnum Örnefnastofnunar Íslands en þau eru upphaflega fengin frá Eiríki Skúlasyni.⁹

Afréttur þessi skiptist í þrjú svæði: Austurafrétt, Miðafrétt og Vesturafrétt. Vesturpartinn smala búendur í Landbroti, og er hann oft nefndur Landbrotsafréttur.

Þegar talað er um afrétt, er átt við (landið) norðan Hellisár. Austur að Hellisárbotnum, sem teljast byrja við stóran læk, er kemur frá Kaldbaksskerjum í Hellisá, drjúgan spöl vestan við Tjarnartanga, eru

1 Sbr. skjal nr. 2 (1).

2 Skjal nr. 2 (73).

3 Skjal nr. 2 (20).

4 Skjal nr. 2 (55).

5 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 60.

6 Skjal nr. 2 (36).

7 Sbr. skjal nr. 4 (61). *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 60.

8 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 91.

9 Eiríkur (1902-1977) var fæddur í Mörtungu, sonur Skúla Jónssonar og Rannveigar Eiríksdóttur sem bjuggu í Mörtungu II 1900-1955 (upplýsingar frá Örnefnastofnun Íslands).

byggðalönd, og þaðan eru mörkin nokkuð á reiki, um Bárðarhnúka, Hallsteinsvörðu og Miklafell. Land að Hellisá eiga nokkrar jarðir, svo sem Skaftárdalur, Skál, Holt, Heiðarsel, Eintúnaháls og Mörunga.¹

Að síðustu skal hér vitnað í það sem stendur um mörk afréttarins í *Göngum og réttum*:

Síðumannaafreitur liggur milli Hverfisfljóts að austan og Skaftár að vestan, sunnan frá heiðatakörkum og norður að Vatnajökli. Hann er yfirleitt flatlendur og mjög grösugur nema nyrst. Þar er hann lítt gróinn.²

Eins og fram kemur í þessum lýsingum eru mörk norðan byggðar nokkuð á reiki og verður nánar vikið að því síðar.

Heimildir um Síðuafrétt frá fyrri tíð eru fágætar og má í því sambandi benda á að sá hluti Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns, sem náði yfir Skaftafellssýslur, glataðist í brunanum mikla í Kaupmannahöfn 1728.

Elsta heimildin um byggð á afréttinum eða á afréttarmörkum er Landnáma. Þar segir af Leiðólfi kappa sem nam land fyrir austan Skaftá til Drífanda og bjó að Á fyrir austan Skaftá, „en annat bú átti hann á Leiðólfsstöðum undir Leiðólfsfelli, ok var þar þá mart byggð.“³ Ekki er þess getið nákvæmlega hversu langt til norðurs landnám Leiðólfs náði en Haraldur Matthíasson taldi landnámsmörkin þó glögg: „Hann nemur land fyrir austan Skaftá til móts við Böðmóð“, en með Skaftá allt á heiðar upp.“⁴ Sagnir voru um það að sunnan Leiðólfsfjalls hafi áður verið mikil byggð og einnig í Tólfahringsfjöllum þar norður frá, en þau eru sögð draga nafn sitt af 12 hjáleigum sem þar eiga að hafa verið. Tólfahringar eru vestan Skaftár og koma því ekki frekar hér við sögu.⁶

Snemma á nýliðinni öld kannaði Brynjúlfur Jónsson rústir við Leiðólfsfell og birti niðurstöður rannsóknar sinnar í Árbók Fornleifafélagsins 1909. Hann segir svo frá:

Leiðólfsfell er ekki stórt ummáls. Framundan því gengur hjalli nokkur, sem að framan hefir lágar brekkur og ofan frá þeim liðandi halla ofan að ánni,⁷ sem þar kemur austan fyrir fellið, rennur vestur sunnan megin þess og síðan út í Skaftá. Austan og ofan til er hinn liðandi halli rennsléttir vellir, einkar fagrir, en þeir skiftast þó í margar spildur af giljum og skurðum, er koma ofan úr hjallanum og renna til árinna. Eru þau meira og minna grafin af leysingarvatni. Ein hin stærsta og fegursta spildan er milli tveggja stærstu giljanna og eru þau með hinum austustu. ... Þar niðurfrá, sem sléttan þrýtur, liggur yfir um hana fornt garðlag, frá einu gilinu til annars. ... Ofarlega á vesturbakka eystra gilsins, eigi all langt frá hjallabrekkunni er tóftarbrot, sem liggur langs með gilinu og svo nærri því, að austurveggur tóftarinnar er fallinn í það.⁸

Brynjúlfur reiknaðist svo til að lengd tóftarinnar væri rúmlega 6 faðmar en breiddin frá vesturveggnum að gilsbakkanum 2 ½ faðmur. Þar hjá fann Brynjúlfur tvær aðrar tóftir sem hann gat sér til um að væru eftir heystæði og fjós. Hann taldi sig sjá af rústinum að byggð hefði eigi haldist þar

1 Skjal nr. 4 (72).

2 *Göngur og réttir*. 1. b. Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar. Önnur prentun aukin og endurbætt. Akureyri 1983. S. 134.

3 *Landnámabók* 1986, s. 326.

4 Böðmóður nam land milli Drífanda og Fjarðarár og upp til Böðmóðshorns (sbr. *Landnámabók* 1986, s. 324).

5 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 393.

6 Sbr. Helgi Magnússon, 1983: „Í byggðum.“ *Árbók Ferðafélags Íslands*. S. 62.

7 Hér mun átt við Hellisá.

8 Brynjúlfur Jónsson, 1909: „Rannsókn í Vestur-Skaftafellssýslu sumarið 1909.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 13. (Í öðrum heimildum er nafnið einnig ritað Brynjólfur, sbr. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1884-1885.)

lengi.¹ Árið 1979 fór Haraldur Matthíasson um svæðið og fann þessar sömu tóftir og aðra tóft að auki í gili „litlu austar“. Enn fremur fór hann í tóftaleit „um allt graslendi við Leiðólfsfell“ og fann tóftarbot niður af suðurenda Leiðólfsfells vestanverðum.² Næst verður vikið að stofnun nýbýla á þessu landsvæði, fyrst á Lauffellsmýrum og síðan við Leiðólfsfell.

Í lok mars 1828 ritaði Sveinn Þorláksson, húsmaður í Þykkvabæ, stiftamtmaninum bréf og óskaði eftir heimild til að reisa sér nýbýli á Síðuafrétti í samræmi við tilskipun konungs frá 15. apríl 1776 (nýbýlatilskipunina). Svæðið, sem hann hafði augastað á, var á Lauffellsmýrum sem hann vissi ekki til að væri eign nokkurrar jarðar. Hann kvaðst vera „húsvilltur“ með þrjá menn á framfæri, eiga nægilegt timbur til nauðsynlegustu íveruhúsa en geta hvergi fengið jarðnaði. Í umsókninni segir Sveinn m.a.:

Þá hefi jeg ásett mér, og Begiðri hér med undergéfnað ad meiga taka upp Nýbýli á Afréttis Plátssinu svo kölludum Lauffells mýrum, sem er Eirn Partur af Sýdumanna víðflugtuga Afrétti. Hvurt Fyrirtæki mig dyrfir því fremur sem eg veit að þetta ummællta Plátss, ecki er bevisannlega nokkurrar Bigdrar Jarðar Eign, og ecki helldur veit eg til ad í heil mörg undann farinn Ár hafi þángað Geldfénaður rekinn verid, svo nokkur af Bigdar Mönnum hér hafi Ordsök til ad giöra lögmætt Forboð.³

Stiftamtmaðurinn sendi sýslumanninum málið til umsagnar. Í svari sínu kveðst sýslumaður hafa leitað álits hreppstjórnanna sem hefðu haldið því fram að afrétturinn „tilheyrði“ íbúum Síðusveitar og ef rétt reyndist væri ekki unnt að veita umbeðið leyfi. Orðrétt segir sýslumaður:

Efter Reppstyretnes erholdte Oplysing foregives at det af Svend Thorlaksen omsögte Landstrækning Almindingen skal tilhøre Indbyggere paa Sidesveit, og hvis saa er synes det ikke at kunne udlægges til Nybyggerstæd, men da vedkommende Sysselmand bör ved alle saadanne Udlægs Forretninger indvarsle dem, der formeene sig berettigede til et til Nybyggerstæd omsögt Land i følge F[orordninge]n 15. April 1776, for at fremkomme med deres Bevis for, at det virkeligen tilhörer dem, og at det bliver benyttet, saa synes intet imod at Nybyggeriet tillades, under Betingelse at det ansögte Land ligger öde, eller til ingen Nytte, som ved Udlægs Forretningen endeligen maae vorde afgjört ved Vidner. Dette vilde maaske ogsaa tvinge nogle af Kleifer Repps Indvaanere til at opfylde sin Pligt i at afbenytte bedre deres store Almindig, med at drive derhen alle golde Creaturer, som paa Hjemmemarkene gjöre baade dem selv, og andre stor Skade om Sommeren. Hvor om de ogsaa paa hvert Aars Mandtalsting alvorligen bliver paamindede, men alt for ofte funde Leilighed til at forsomme.⁴

Í svari sýslumannsins kemur fram, sem Sveinn Þorláksson hafði áður fullyrt í umsókn sinni, að íbúar Kleifarhrepps hefðu ekki í mörg ár rekið fé á afrétt þrátt fyrir ítrekaðar áminningar þar um. Ekki er að sjá af heimildum að máli þessu hafi verið fylgt frekar eftir.

Annar maður, Jón Sverrisson í Hólmi í Landbroti, hafði um svipað leyti einnig sótt um leyfi til að stofna nýbýli á Lauffellsmýrum án þess að hafa fengið þau svör sem hann sætti sig við. Í bréfi til stiftamtmannsins 15. júní 1829 kvartaði Jón yfir því að sýslumaðurinn í Skaftafellssýslu hefði ekki sinnt því að skoða landið sem hann hefði sótt um að fá undir nýbýli og var sýslumanni gert að skýra mál sitt. Sýslumaður benti á að amtmaður („Amtet“) hefði sjálfur verið þeirrar skoðunar „at saadanne Nybyggerier i eller ved Afretter vare meget utilraadelige“. Einnig bar sýslumaður því við

1 Brynjúlfur Jónsson 1909, s. 14.

2 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 393-395. Í gögnum Örnefnastofnunar er minnst á leifar af gömlum byggingum „miðleiðis milli [Leiðólfsfells] og Hellisár“ (sbr. skjal nr. 4 (72)).

3 Skjal nr. 2 (63).

4 Skjal nr. 2 (63). Svar sýslumannsins er frá 29. maí 1828.

að hann hefði fengið vitneskju um að afrétturinn væri eign jarða í Kleifarhreppi, og mundi það kalla á mótmæli og hvers kyns vandræði ef hann færi að ósk Jóns:

Baade paa Grund af disse Amtets Udtrykke hvoraf Sandheden er umis kiendelig som og at den Plads John Sverrisen ansøger til Nybyggerie skal tilhøre Gaarde inden Kleifer Repp og aarligen afbenyttes, ansaae ieg det uhensigtmessigt, at foretage Udmaalingen af det til Nybyggerie ansøgte Land, hvorved imod Vedkommendes Protest vænteligen intet ville kunde udrettes, men det Offentlige foraarsages Udgivter ved de derved medgaaende Omkostninger og Umage, hvortil endnu kommer at saadanne Nybyggerier give Anledning til megen Ueenighed imellem Bønderne, og foraarsage enda den reedeligste ofte Mistanke om Tyverie, hvormeget meen en¹ kun lidet prøvet i saadanne Henseende, men har Formodning imod sig formedelst slet ryktede Nærpaarørende.²

Umsóknnum beggja þessara manna, Sveins Þorlákssonar og Jóns Sverrissonar, um stofnun ný-býlis í Lauffellsmýrum virðist þannig hafa verið hafnað.

Í lýsingu séra Páls Pálssonar á Kirkjubæjarklaustursókn 1841 segir um afréttinn:

Afrétti á sóknin öll sameiginlega, og er það kallaður Austur- og Vesturafréttur. Liggja afréttir þessir fyrir norðan byggðarfjöllin, og skilur þá eldhraunsbelti hvörn frá öðrum. Venjulegt er, að af Siðunni sé rekið á Austur-, en úr Landbroti á Vesturafrétt. Ekki eiga þar aðrar sveitir skylduupprekstur. Afréttirnir eru safnaðir, oftast þremur, stundum fjórum vikum fyrir vetur og fænaður af þeim rekin fram í Kirkjubæjarheiði. Þar er rétt sú, er Almennungur heitir, og þar eru skil gjörð á fænaðinum.³

Á öðrum stað í lýsingu prestsins er lítillega vikið að norðurmörkum afréttarins þegar greint er frá vatnsföllum í sókninni:

Engin eru þar stór rennandi vötn. Það stærsta af þeim er Skaftá. Hún hefur upptök sín í vesturenda Skaftárjökuls, rennur þaðan á sléttum söndum í útsuður allt fram undir Úlfarsdal, sem er nyrsta haga-pláss á Siðuafrétti.⁴

Þá er þess að geta að 1884 fór sýslumaðurinn í Skaftafellssýslu fram á það við amtsyfirvöld að fá styrk til að láta rannsaka hin ókunnu fjallendi sem lágu fyrir norðan afrétti Skaptártungu og Siðu. Amtsráðið féllst á að veita allt að 500 króna styrk „til þess að rannsökuð yrðu hin ókunnu fjallendi með fram Vatnajökli og Skaptárjökli“.⁵

Í lok aldarinnar sótti Jón Þorleifsson á Búlandsseli um land undir nýbýli á Leiðólfsfelli við afrétt Siðumanna, milli Skaftár og að landamerkjum Eintúnaháls og norðan Geirlandshrauns. Mörkin eru ekki nánar tilgreind. Í bréfi til sýslumannsins 28. apríl 1894 kvaðst amtmaðurinn neita að fyrirskipa áreiðar- og útmælingargjörð á nefndu landi sökum þess að eigandi Holts og ábúandi jarðarinnar Skaftárdals hefðu báðir fært rök fyrir því að umrætt nýbýli mundi skerða land þessara jarða.⁶ Eigandi Holts, Runólfur Jónsson, tiltók tvær ástæður þegar hann andmælti umsókn Jóns Þorleifssonar:

1 *meen en*, svo í handriti.

2 Skjal nr. 2 (64).

3 *Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873*. Jón Aðalsteinn Jónsson og Svavar Sigmundsson sáu um útgáfuna. Reykjavík 1997. S. 191.

4 *Skaftafellssýsla* 1997, s. 185. Eldri heimildum ber ekki saman um hvort Úlfarsdalur hafi verið „fyrir norðan Siðumanna afrétt“ (Annáll Skaftárelda), sbr. einnig þetta orðalag: „...som ligge norden for Afretten, kaldet Siidumannaafrettur“ (Skúli Magnússon landfógeti 1783) – eða „í þeim svokallaða Úlfarsdal, sem liggur norðast á Siðuafrétti“ (Sigurður Ólafsson klausturhaldari í ódagsettri skýrslu) (*Skaftáreldar 1783-1784. Ritgerðir og heimildir*. Reykjavík 1984. S. 13, 289, 293).

5 Skjal nr. 4 (73) (úr fundargerð sýslunefndar Rangárvallasýslu 25. júní 1884).

6 Skjal nr. 2 (80).

1. Allar slægjur, sem Holtinu til heira á firnefndu svæði eru bigðar ábúandanum á Hervararstöðum.
2. Sumar hagar (fyrir ofan búfjárhaga) eru ljeðir árlega afretta lausum mönnum, ábúendum á Efri-Fljótum og Syðri-Steinsmýri móti jarðnitjum, sem Holtið vantar.¹

Ekki liggja fyrir aðrar heimildir um stofnun nýbýla við Leiðólfsfell.

Í fasteignamati 1916 er komist svo að orði eftir að lokið hafði verið að lýsa jörðum í Kleifahreppi (að hluta) og Kirkjubæjarhreppi: „Allar framangreindar jarðir eiga Síðumannaafrett í sameiningu.“² Einhver brögð virðast þó hafa verið að því, a.m.k. áður en fasteignamatið var gert, að bændur í Kleifahreppi leyfðu utanhreppsmönnum að reka fê á afréttinn. Þetta mun hafa mælst misjafnlega fyrir og bar sýslumaður málið undir bændur í sveitinni. Ekki er kunnugt um hvernig þeir brugðust við en athugasemdir tveggja liggja fyrir, B. Bjarnasonar og R. Sverrissonar.³ Í athugasemdum sínum gera þeir greinarmun á landríkum jörðum og afréttum sem allir bændur í sveitinni hafi sameiginlega aðgang að:

Þó að hver bóndi í sveitinni eigi vafalausann rjett til afrettar tiltölu eptir því jarðarmegni, sem hann býr á, þá eru jarðir hjer næsta misjafnar að landrýmindum, nokkrar svo litlar að þær bera naumast mál-nytu fjenað, en aðrar, einkum sumar fjalljarðirnar svo landríkar að ábúendur þeirra, geta sjer að skaðlausu, tekið fje af öðrum í heimalöndin, auk heldur afrettinn; þetta hafa sveitarmenn hjer notað sjer næsta misjafnt og hafa ónot og ágreiningur af því risið, sem við og fleiri búendur með okkur höfum reynt að koma í veginn fyrir svoleiðis: að við höfum viljað tiltaka hverjum utanhreppsmönnum leyft skyldi, að reka fje hingað á afrett, en gjaldið fyrir það fjelli til sveitarsjóðsins, þetta hafa margir látið sjer vel lynda en nokkrir hafa viljað vera einráðir um fjártökuna og einir um endurgjaldið fyrir hana, og tekið óhæfilegann fjágrúa bæði í afrettar tiltölu sína og heimalönd.

Við erum sannfærðir um að af nokkrum mönnum má sauðfje taka á afrett sveitarinnar, öllum að bagalaus, en sveitin verður öll að verða ínitja gjaldsins fyrir það, og getur það ekki með öðru móti orðið, en gjald það leggist í einu lagi sveitinni til inntektar; öðru máli er að gegna, með fje það, er þeir taka í heimalönd sín, er búa á landríkustu jörðunum, það verður ei fyrirmanað að hver hafi not jarðarhlunninda sinna, en með þeirri reglu að við, ásamt nágrönnum þeirra megum hafa vald til, að ákvarða hvað hverjum einum sje leyfilegt, að taka margt fje til uppreksturs á heimalandið; það verða því okkar uppástungur í þessu málefni:

1° Leyft skal þeim mönnum í Meðallandi, sem eru fyrir ofan Eldvatnið, en engum öðrum utansveitarmönnum, að reka sauðfje sitt á Síðumanna afrett, með því skylirði, að þeir árlega gefi Hreppstjórunum í Kleifahrepp, skriflegt skirteini um tölu þessa fjár, sem þeir með eiði vilja sanna, ef grunaðir verða um að þeir hafi rekið fleira fje, gjaldi hreppstjórunum eptir samningi við þá fyrir uppreksturinn, reki fjeð forsvaranlega í miðjan afrett á vorin, og gjöri full lögskil á haustum. Upprekstrargjaldið komi sveitinni til inntekta og þarfa í reikningi hennar. Brjóti nokkur móti þessu, þá fær hann hjer ekki upprekstur á afrettinn framar.

2° Ábúendum á landríkustu fjalljörðum hjer í sveit, sje heimilt að taka upprekstrarfje í heimalönd sín, en ekki fleira að tölu en hreppstjórnir og nágrannar þeirra sem taka fjeð, tiltaka, annars sektist þeir sem fleira fje taka. Um gjald fyrir það fje sem eptir þessari reglu er í heimaland tekið, semji sá er landið ljær og hinn eða hinir, sem uppreksturinn fá, án þess það komi frekar hreppnum við.⁴

1 Skjal nr. 2 (80).

2 Skjal nr. 2 (36).

3 Nöfnin eru þannig rituð í heimild. Hér mun líklega eiga í hlut Bjarni Bjarnason í Hörgsdal (sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 75) en engin deili eru sögð á R. Sverrissyni.

4 Skjal nr. 2 (81).

Í upphafi þessa kafla var greint frá því að Síðumannaafréttur skiptist í þrjú svæði: Austurafrétt, Miðafrétt og Vesturafrétt (Landbrotsafrétt). Þetta er eitt sameiginlegt afréttarsvæði en skiptist í tvær fjallskiladeildir: Austursíðuafrétt annars vegar og Landbrots- og Miðafrétt hins vegar. Í 2. og 3. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174 frá 24. apríl 1992 er kveðið á um að héraðsnefnd skuli fara með yfirstjórn allra afrétta- og fjallskilamála í sýslunni en framkvæmdin sé á hendi hreppsnefnda.¹ Í 6. gr. er tekið fram að hreppsnefndum sé skylt, í samráði við gróðurverndarnefnd og Landgræðslu ríkisins, að hafa eftirlit með því að gróðurlendi á afréttum og heimalöndum sé ekki íþyngt með of miklu beitarálagi.

Nokkrar girðingar hafa verið reistar á heiðum og afréttum en að sögn heimamanna marka þær ekki skil á milli afrétta og bújarða.² Nú á tímum er féð flutt á afrétt og því sleppt þar sem góðir hagar eru, lengst norður fyrir Stíg og inn í Blágil. Sumir fara inn fyrir Leiðólfssfell og inn að Sæmundarskeri.³ Austar á Síðunni, frá jörðunum Fossi, Hörgslandi og Hörgslandskoti er fénu sleppt í gegnum afréttargirðingu og síðan ræður það ferðinni. Það eru aðeins þeir, sem eiga heima frammar og vestar, sem keyra féð og þá inn í Miklafell.⁴ Venja er að leggja af stað í haustsmölun á þriðjudegi og fara menn úr Landbroti og Útsíðu í Hrossatungur og Blágil á fyrsta degi en Austur-Síðumenn í Miklafell.⁵ Blágil er sunnan undir fjallinu Galta og er þar leitarmannakofi.⁶ Á öðrum degi er farið inn í Stakfell og að jökli. Leitarsvæðið nær þannig frá jökli „og alveg framúr“ að sögn Sólrúnar Ólafsdóttur, formanns fjallskilaneftdar Landbrots- og Miðafréttar.⁷ Á Austurafrétti er farið að Skaftá og síðan upp að jökli. Þaðan er farið í Blæng og Bugaháls og víðar um svæðið norður undir jökli enda finnast oft kindur á því svæði, t.d. í Langaskeri. Við Bugaháls eru mörk leitarsvæða og smala Miðafréttarmenn Varmárfellið.⁸

Að því er varðar leitir í Mörtungulandi hefur venjan verið sú að á fjórða afréttardegi koma bændur í Mörtungu til móts við safnið af afrétti og smala efsta hluta jarðarinnar norðan afréttargirðingar. Landið er þannig smalað með afréttinum. Engin gjöld eru greidd vegna nýtingar þessa landsvæðis.⁹ Tilhögun smölunar er nánar lýst í fjallskilaseðlum. Í fjallskilaseðli, dags. 31. ágúst 1986, segir m.a.:

Ábúendur Mörtungu og Prestbakka skulu smala lönd sín, norðan heiðargirðingar í þrjú lögsöfn og ábúandi Prestbakkakots með þeim í eitt lögsöfn og skulu þeir skila óskilafé til lögréttar að lokinni hverri heimarétt.¹⁰

Í fjallskilaseðli, dags. 19. ágúst 2002, er skyldum gangnamanna þannig lýst:

2. Í fyrsta safn verður farið þriðjudaginn 3. september n.k. og skulu þeir sem smala eiga afréttinn í því safni mæta í Miklafell fyrrnefndan dag.

Gangnamenn á Mið- og Austur-afrétti skulu hittast efst á Bugahálsi í fyrsta safni.

1 Skjal nr. 4 (33).

2 Ólafur Helgason, bóndi í Hraunkoti, við skýrslutökur í máli nr. 8/2003, 9. október 2003.

3 Sólrún Ólafsdóttir, formaður fjallskilaneftdar Landbrots- og Miðafréttar, við áðurnefndar skýrslutökur.

4 Davíð Ólafsson, bóndi á Þverá og formaður fjallskilaneftdar Austurafréttar, við áðurnefndar skýrslutökur.

5 Sólrún Ólafsdóttir við áðurnefndar skýrslutökur.

6 Sbr. *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 135.

7 Skýrslutökur í máli 8/2003. Að fara fram/fram úr merkir hér í áttina að byggð (sbr. svar Ólafs Helgasonar, bónda í Hraunkoti, við spurningu Einarssonar lögmanns um áttaviðmiðanir við sömu skýrslutökur).

8 Davíð Ólafsson við áðurnefndar skýrslutökur.

9 Sólrún Ólafsdóttir við áðurnefndar skýrslutökur. Að sögn Ólafs Helgasonar er þetta land norðan girðingarinnar nýtt sem afréttur.

10 Skjal nr. 11 (16). Svipað orðalag er í fjallskilaseðli, dags. 28. ágúst 1990 (skjal nr. 11 (17)).

Ábúendur Mörtungu og Prestsbakka skulu smala Þverártungur og austanverðan Kaldbak daginn sem smalað verður fram og rekið til réttar í Höragsdal og þar skulu gerð skil til lögréttar á Fossi.

Að lokinni smölun afréttar- og heiðarlands norðan girðingar skal reka allt fé, austan Höragsár, til réttar að Fossi og verður réttað þar föstudaginn 6. september n.k. ...

3. Ábúendur Mörtungu I og II skulu smala heiðarlönd sín norðan heiðargirðingar í þrjú lögsöfn og ábúandi Prestsbakkakots með þeim í eitt lögsafn. Skulu þeir skila óskilafé til lögréttar að lokinni hverri heimarétt.¹

Árið 1999 var stofnað veiðifélag um vötn og ár á Síðumannaafretti (Veiðifélag Síðumannaafréttar).² Samþykkt félagsins var staðfest af landbúnaðarráðherra 5. júní 2001 samkvæmt 16. k. laga nr. 76/1970, um lax- og silungsveiði. Verkefni félagsins átti að vera að viðhalda góðri fiskgengd á félagssvæðinu og ráðstafa veiði til félagsmanna og annarra eftir því sem félags- og aðalfundur samþykktu (3. gr.). Í annarri gr. segir m.a.:

Félagið nær yfir öll stöðuvötn, ár og læki er um Síðumannaafrett falla, en hann afmarkast af Hverfisfljóti að austan, Síðujökli að norðan, Skaftá að vestan og eignarlöndum jarða að sunnan.³

Síðan eru taldar upp allar þær jarðir sem áttu upprekstrarrétt á afréttinn og aðild að félaginu.⁴

Í samþykktinni eru suðurmörk afréttarins miðuð við heimalönd jarða án frekari tilgreiningar enda taka landamerkjalyýsingar ekki af öll tvímæli um þetta.

Áætlun um stofnun veiðifélags um vötn á Síðumannaafretti varð til þess að Skaftárhreppur óskaði eftir því með bréfi til sýslumanns 23. júní 1997 að hann túlkaði landamerkjalyýsingar jarða er land ættu að Hellisá. Þær jarðir sem til greina komu voru Skaftárdalur, Skál, Holt, Heiði/Heiðasel, Eintúnaháls og Mördtunga. Málið snerist í reynd um það hvar mörkin lágu milli eignarlands þessara jarða og „almenningsafréttarins“.⁵ Í sáttatillögu sýslumanns, sem send var út 12. desember, var talið eðlilegast að draga línu neðst úr Miðvatni „beint í austur og í punkt þar sem hún sker línu sem dregin er beint í norður frá Leiðólfsfelli“. Síðan segir:

Afréttarlínan skal því dregin úr þeim punkti með stefnu á þann stað sem Kálfá og Hellisá koma saman, og að Hellisá, sem skal ráða þar til kemur að Kálfá, og síðan ræður Kálfá að mörkum Mörtungu.⁶

Aðilar fengu frest til 15. janúar 1998 og barst ein athugasemd, frá Böðvari og Oddsteini Kristjánssonum í Skaftárdal. Töldu þeir engan vafa leika á því að mörk jarðarinnar Skaftárdals væru „frá Miðvatni Skaftár, skammt sunnan við þann stað þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu í beina línu austur um Áningsfit í hraunbrúnina norðan Leiðólfsfells“.⁷ Eftir þessa athugasemd gerði sýslumaður þá breytingu á tillögu sinni að upphafspunktur línu úr Skaftá (Miðvatni) skyldi vera „efst úr Áningsfit skammt sunnan við þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu, og beint í austur í skurðpunkt við línu sem dregin er beint í norður úr toppi Leiðólfsfells“.⁸ Tekið var fram að tillaga sýslu-

1 Skjal nr. 11 (15).

2 Sbr. skjal nr. 5 (4).

3 Skjal nr. 5 (5).

4 Sbr. einnig skjöl nr. 5 (6-8).

5 Skjal nr. 4 (36).

6 Skjal nr. 4 (36).

7 Skjal nr. 5 (10). Sbr. skjal nr. 5 (11).

8 Skjal nr. 4 (37).

manns skyldi gilda, þótt ekki yrði sátt um hana, uns dómur félli um annað eða aðilar næðu sjálfir samkomulagi. Þetta sama ár (1998) lét hreppsnefnd Skaftárhrepps taka saman lýsingu á mörkum heimalanda og afréttar og er gerð nánari grein fyrir henni í kafla 5.8.

Ekki eru aðrar nytjar af afréttinum en þær sem hér hefur verið fjallað um, þ.e. beit og veiði í vötnum. Þó skal þess getið að sveitarstjórnin leigir út hús á afréttinum til ferðamanna og þjónusta við ferðamenn sem m.a. fara um afréttinn er vaxandi atvinnugrein meðal bænda í sveitinni.¹

6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

6.1. Inngangur

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu, sem tekið var til meðferðar, málum nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“, aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítills háttar breytingum, og fylgja í viðauka með úrskurði þessum.

Þannig er gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þær breytingar sem á því hafa orðið síðan. Einnig er fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda. Gerð er grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað er sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka sem og eignarhaldi á og undir jökulum og mörk við jökul eða á. Þá er fjallað um það hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands megi draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist ítaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins. Því næst er fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Í því sambandi er gerð sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitásium, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum. Loks eru dregnar saman meginniðurstöður um þau atriði sem að framan hafa verið rakin.

Þá hefur óbyggðanefnd við úrlausn sína litið til og tekið mið af niðurstöðum Hæstaréttar í fyrstu dómum réttarins í þjóðlendumálum, varðandi úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi. Dómar þessir voru kveðnir upp 21. október 2004 í málum nr. 47 og 48/2004.

Í þeim köflum, sem hér fara á eftir, verður gerð grein fyrir þeim sérstöku forsendum sem úrskurður óbyggðanefndar í máli þessu byggist á. Sú umfjöllun er í beinu samhengi við framangreindar almennar niðurstöður óbyggðanefndar á svæðum I og II og vísar til þeirra. Í upphafi verður fjallað um landnám á því svæði sem hér er til meðferðar og því næst koma niðurstöður óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu einstakra landsvæða, í staðfræðilegri röð frá vestri til austurs.² Loks verður fjallað um ákvörðun málskostnaðar.

6.2. Landnám

Í Landnámabók eru nefndir fjórir menn sem telja má til landnámsmanna á Síðu. Fyrst skal nefna landnámsmanninn Eyvind karpa sem nam land milli Almannafljóts (Hverfisfljóts) og Geirlandsár. Eyvindur karpi bjó að Forsi (Foss) fyrir vestan Móðólfsgrúp (Fossnúpur). Fyrir vestan Eyvind nam

1 Sbr. orð Sólrúnar Ólafsdóttur við áðurnefndar skýrslutökur.

2 Umfjöllun um staðhætti og gróðurfar á svæðinu er byggð á skýrslu Ingva Þorsteinssonar, ráðgjafa óbyggðanefndar á sviði náttúrufræði, sbr. skjal nr. 8, útgefnu kortum Landmælinga Íslands, örnefnaskrá frá Örnefnastofnun Íslands, athugunum í vettvangsferð, sbr. kafla 4.4., og almennum upplýttarritum, svo sem Árbókum Ferðafélags Íslands.

Ketill hinn fíflski land, milli Geirlandsár og Fjarðarár (Fjaðurá), og bjó hann í Kirkjubóli. Böðmóður bjó á Böðmóðstungu og nam land milli Drífanda og Fjarðarár. Vestast á svæðinu nam Leiðólfur kappi land. Hann nam land fyrir austan Skaftá til Drífanda og bjó að Á en átti auk þess bú að Leiðólfsstöðum undir Leiðólfsfelli.

Landnámslýsingar eru allar þeim annmörkum háðar að í þeim er ekki tiltekið hversu langt til fjalla landnámín náðu. Verður því ekkert um það fullyrt hvort þau hafi fylgt ám og fljótum að upp-tökum eða miðast við önnur óskilgreind kennileiti. Skaftá og Hverfisfljót ná norður að jökulbrún en önnur vatnsföll, sem vísað er til í þessum lýsingum, eiga upptök sín mun sunnar eða á heiðunum sunnan við Síðumannafrétt. Gildir þar einu hvort með Drífanda sé átt við þann læk sem fossinn Drífandi er í eða Holtsá.

Land á Síðu er afmarkað af jöklum hið efra og sjó hið neðra. Skaftáreldahraun þekur undirlendi Út-Síðunnar að vestan en að austan tekur við Landbrot; gamalt hraun, talið runnið úr Eldgjá. Á undirlendinu milli Skaftár og Hverfisfljóts skiptast á víðáttumiklar áreyrar, fjörusandur, brunasandur og efst gróið hraun. Hæðarmörk láglendis og heiða eru víða í um 100 m hæð en heiðarnar ná víða 400-500 m að hæð. Þær enda sunnanvert í bröttum hliðum og klettabeltum. Smádalir ganga víða inn í heiðarbrúnirnar. Norðan við heiðarnar er Síðuafréttur, fjalllendur með mörg 500-700 m há fjöll. Afrétturinn verður jafnlendari er vestar og norðar dregur, uns kemur að Laka og Blæng sem eru yfir 800 m að hæð. Þaðan er landið tiltölulega jafnlend háslétta, 600-800 m há, inn að norður-mörkum afréttarins við Skaftá og Síðujökul.

Þess ber þannig að geta að sé tekið mið af staðháttum við túlkun landnámslýsinga verður að telja ólíklegt að land á Síðu hafi verið numið frá sjávarmáli og að þáverandi jökulbrún. Vafi um þetta atriði hlýtur að vaxa eftir því sem norðar dregur. Óvissa um aðferðir við landnám er þó of mikil til þess að hægst sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.¹

6.3. Skaftárdalur I-III

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Skaftárdals, ódags. en þingl. 19. júní 1886, án þess að tekið sé tillit til síðari skiptingar lands innan þeirra merkja.

Að Skaftárdal ligga Svartinúpur og Búland í fyrrum Skaftártunguhreppi til vesturs, Síðumannafréttur til norðurs, Skál til austurs og Á til suðurs.

Vestasti hluti þess landsvæðis, sem hér um ræðir, er þakið hraunþekju. Austar rís svo talsvert gróið heiðar- og fjalllendi sem er einkennandi fyrir ofanverða Síðuna. Heiðin er ekki samfelld heldur sundur skorin af smáðölum og giljum. Hellisá rennur skammt norðan við bæjarstæði Skaftárdals og sameinast straumharðri og vatnsmikilli Skaftánni sem rennur í farvegi að vestan. Nyrst rís kollóttur móbergshnjúkurinn Leiðólfsfell í 564 m hæð.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína úr landamerkjapunkti Skaftárdals í Skaftá beina línu í toppinn á Leiðólfsfelli í 564 m hæð. Samkvæmt þeirri kröfugerð fellur m.a. hluti Leiðólfsfells og hraun þar norðvestur af innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Skaftárdals lýst kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.2.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalyýsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúna-hálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru und-

1 Sbr. umfjöllun um landnám í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

irorpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Varðandi Skaftárdal er sérstaklega vísað til þess að umsókn um stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell árið 1893 veiki kröfu um beinan eignarrétt að svæðinu verulega. Bara umsóknin segi að landið hafi verið talið almenningur eða afréttur og andstaðan gegn umsókninni sé ekki sönnun fyrir eignarrétti Skaftárdals enda hafi eigendur jarðarinnar einkum vísað til nota sinna af landinu er þeir mótmæltu nýbýlistofnun en ekki eignarréttar.

Af hálfu eigenda Skaftárdals I-III, sbr. skjöl nr. 15 og 11(4), er vísað til landamerkjaskrár jarðarinnar Skaftárdals, sem þinglýst hafi verið athugasemdalaust, fornra og nýrra fasteignamata, fyrirbyggjandi þinglýstra afsala og annarra eignarheimilda sem aldrei fyrr hafi sætt mótmælum. Sönnunargildi þessara heimilda sé mikið og íslenska ríkinu hafi ekki tekist að hnekkja þeim. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur jarðarinnar hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðarinnar, meðal annars bannað öðrum not hennar. Þeir hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að jörðin væri öll háð beinum eignarrétti. Bent er á að eigendur jarðarinnar hafi á sínum tíma andmælt þeirri nýbýlastofnun sem vísað sé til af hálfu ríkisins og hafi stjórnvöld á þeim tíma fallist á þau sjónarmið enda hafi landið verið hluti jarðarinnar. Sé því um öræka sönnun þess að viðkomandi landsvæði sé eignarland að ræða.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Skaftárdals er rakin í kafla 5.2. Þar kemur fram að Skaftárdals er getið í heimildum allt frá því 1340. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Þá eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Skaftárdals er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, þ.e. merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Vesturmörk Skaftárdals við Búlandstorfu í Skaftá, sem jafnframt voru hreppamörk fyrrum Kirkjubæjarhrepps og fyrrum Skaftártunguhrepps, eru utan við það svæði sem kröfugerð íslenska ríkisins tekur til. Landamerkjabréf Skaftárdals er samþykkt vegna Búlands og landamerkjabréf Búlands samþykkt vegna Skaftárdals. Þau mörk þykja því ekki vekja sérstakan vafa. Hið sama gildir um suðurmörk Skaftárdals við Á sem einnig eru samþykkt á báða bóga. Þessi merki verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Skaftárdals verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Elstu heimildir um landamerki Skaftárdals eru lýsingar á austurmörkum jarðarinnar gagnvart Skál sem gerðar voru í tilefni af landamerkjadeilum þar á milli. Þær deilur vörðuðar ekki mörk á kröfussvæði íslenska ríkisins og verða því ekki tiundaðar hér að öðru leyti en því að skoðað verður hversu langt til norðurs merkjum er lýst í umræddum heimildum. Þær elstu eru vitnisburðir tveggja manna frá því í júlí 1859. Í báðum kemur fram að mörkin liggi úr Leirumýrarhól í Afstapa. Í ágúst sama ár var gerð áreið á umrædd merki þar sem deilt var um hvaða stefna skyldi tekin úr Leirumýrarhól. Í október sama ár var gerð tilraun til sátta. Samkvæmt henni skyldu mörkin á milli Skaftárdals og Skálar vera bein stefna úr fremri Leirumýrarhól og í toppinn á Leiðólfsfelli fyrir framan Hellisá. Endanleg sát komst svo á í desember 1860 en samkvæmt henni skyldi stefnulínan eftirleiðis vera frá Leirumýrarhól eystri í toppinn á Leiðólfsfelli, sem eftir leiðarsteini vill vera frá miðsvæði milli suðurs og landsuðurs til miðsvæðis milli norðurs og útnorðurs. Í landamerkjabréfi Skaftárdals, ódags. en þingl. 19. júní 1886, er austurmerkjum gagnvart Skál lýst úr Eystri-Leirumýrarhól og í þann Vestri, og beina línu úr Vestri-Leirumýrarhól í toppinn á Leiðólfsfelli, og norður að eldhrauni. Eldri heimildir lýsa mörkum því skemmra til norðurs en landamerkjabréfið. Í því sambandi ber þó að geta þess að farvegur Hellisár er talinn hafa verið norðan við Leiðólfsfell fyrir Skaftárelða 1783 en að hraunið hafi fært farveginn til suðurs þannig að áin rennur nú austan og

¹ Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

sunnan megin við fellid. Hellsá kann að hafa afmarkað jarðirnar gagnvart afrétti áður og kunna deilur um ný merki jarðanna því að hafa einskorðast við tiltekið svæði. Af vitnisburðunum og sáttargerðunum verða því ekki dregnar víðtækari ályktanir um nyrstu merki jarðanna. Landamerkjabréfið fær þannig samrýmst eldri heimildum svo langt sem þær ná. Landamerkjabréfið er samþykkt vegna Skálar. Þá er landamerkjum lýst með svipuðum hætti í landamerkjabréfi Skálar, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887, sem jafnframt er samþykkt vegna Skaftárdals en þar er þó nánar tekið fram að stefnulína úr afréttarlínu í toppinn á Leiðólfsselli sé milli hásuðurs og landsuðurs (suðsuðaustur). Eldri heimildir um merki Skálar að þessu leyti, aðrar en þær sem að framan greinir, liggja ekki fyrir. Landamerkjabréfunum ber þannig ekki fyllilega saman um hvaða stefnu skuli taka úr toppi Leiðólfssells að eldhrauninu eða afréttarlínu. Í því sambandi skal tekið mið af því að bæði eigendur Skaftárdals I-III og eigendur Skálar miða kröfugerð sína í máli þessu við þá stefnu sem fram kemur í landamerkjabréfi Skálar og virðist því vera sátt um hana.

Fyrstu lýsinguna á norðurmörkum Skaftárdals gagnvart Síðumannaafrétti er að finna í landamerkjabréfi jarðarinnar. Þar kemur fram að mörkin liggi úr eldhrauninu norður af toppinum á Leiðólfsselli beina línu til vesturs út að Miðvatni að Búlandslandi. Landamerkjabréfið ber ekki með sér að vera samþykkt sérstaklega vegna afréttarins. Það er hins vegar áritað af Runólfi Jónssyni í Holti sem á þessum tíma var hreppstjóri Kirkjubæjrehrepps og kann því að vera að hann hafi áritað bréfið fyrir hönd hreppsins vegna afréttarins. Eina heildstæða lýsingin á suðurmörkum afréttarins er bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumannsins í Vík, dags. 19. júní 1998. Þar er mörkum gagnvart Skaftárdal lýst þannig að mörkin liggi frá punkti við suðurbrún Eldhrauns, norðvestur af hæsta toppi Leiðólfssells, beint vestur til Skaftár, í Miðvatn skammt sunnan við þann stað þar sem landvatnið greinist til austurs frá Miðvatninu. Einsýnt er að markalýsingu afréttarins er ætlað að byggja á landamerkjabréfum aðliggjandi jarða, eins og síðar verður rakið, og hefur ósamræmi um stefnulínu úr toppi Leiðólfssells því ekki þýðingu hér. Vegna ágreinings um suðurmörk Síðumannaafréttar gerði sýslumaðurinn í Vestur-Skaftafellssýslu sáttatillögu, dags. 11. desember 1997, um þessi mörk, m.a. gagnvart Skaftárdal. Leiðrétting var gerð á tillögunni í janúar 1998 vegna skýringa sem komið höfðu fram um norðurmörk Skaftárdals við Skaftá. Í leiðréttri sáttatillögu er lagt til grundvallar að upphafspunktur línu úr Skaftá (Miðvatni) skuli vera efst úr Áningsfit skammt sunnan við þann stað þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu. Svo er að sjá að sátt hafi verið um þennan þátt í tillögu sýslumanns þótt sættir næðust ekki um tillögu hans að öðru leyti og verður við hann miðað hér enda er það í góðu samræmi við það sem fram kemur í landamerkjabréfi jarðarinnar.

Í kjölfar þess að landamerkjalög taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Skaftárdal. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst. Bréfið er áritað af hálfu aðliggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágretta. Lýsing á suðurmörkum Síðumannaafréttar í bréfi hreppsnefndar Skaftárhrepps frá 1998 er byggð á Skaftárdalsbréfinu og hugsanlegur skortur á áritun fyrirsvarsmanna hreppsins vegna afréttarins verður því ekki talinn hafa efnislega þýðingu í þessu sambandi. Þá eru landamerkjabréf Búlands, Ár og Skálar árituð af hálfu Skaftárdals og þinglesin. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Jafnframt er ljóst að eigendur Skaftárdals hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Skaftárdals hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Skaftárdalur hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka, sem tilgreind eru 1886, hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjallendi jarðarinnar og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta, skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð eru nema takmarkaðan tíma í senn. Samþærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Þá telur óbyggðanefnd afgreiðslu yfirvalda á beiðni um stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell í lok 19. aldar ekki til þess fallna að veikja grundvöll beins eignarréttar á því svæði enda var synjunin fyrst og fremst reist á því að jarðir á þessu svæði hefðu fært viðhlitandi rök fyrir því að umrætt nýbýli mundi skerða land þeirra.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Skaftárdals hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að viðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Skaftárdals sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlenda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Skaftárdals, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.4. Skál

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Skálar, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887.

Að Skál liggja Skaftárdalur og Á að vestan og Holt og Hólmur að austan. Til norðurs er Síðumannaafréttur og til suðurs eru Botnar í fyrrum Leiðvallahreppi.

Nyrsti hluti þess svæðis sem hér um ræðir er fjalllendi og heiðarland, en talsvert gróin hraunþekja liggur sunnan heiðarinnar. Bærinn Skál stendur neðst í stórri hvílt sunnan í heiðinni milli tveggja lækja. Ofar rís allmikil fjallabunga er nefnist einu nafni Skálarheiði (427 m). Heiðin er ekki samfelld heldur sundur skorin af smádölum og giljum. Að austan sker heiðarlandið Holtsá sem rennur um djúpan Holtsdalinn niður á láglandi. Ofar rísa sker og hnúkar er nefnast Kanafjöll (441 m). Vestasti hluti Geirlandshrauns (489 m) er í Skálarlandi og kallast Hraunsendi. Norðar rennur Hellisá í um 400 m hæð og nyrst rís móbergshnjúkurinn Leiðólfsfell (564 m).

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína beint frá toppi Leiðólfsfells í 564 m hæð þangað sem bein norðurstefna línu, sem dregin er úr punkti í hæstu öxlinni á milli Fjaðurárbotna og Stjórnar-

botna norður eftir Geirlandshrauni, sker Kálfá. Samkvæmt þessari kröfugerð fellur m.a. hluti Leiðólfsfells og stór hluti Hellisár innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Skálar lýst kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.3.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalýsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalyýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru undirorpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Ekki njóti við eldri heimilda um landamerki Skálar en landamerkjabréf jarðarinnar frá 1886. Þar séu austurmörk dregin langt inn á örfæfi norður fyrir Geirlandshraun, sem öll rök bendi til að sé þjóðlenda bæði miðað við landnámsmörk á svæðinu og með hliðsjón af útmældu landi Eintúnaháls, sem áður en til nýbýlis var stofnað var talið utan eignarlanda. Auk þess liggi enginn samningur eða sátt um að afréttarmörk séu norðan við Leiðólfsfell fyrir og þaðan af síður geti það verið mörk þjóðlendu og eignarlands. Því er enn fremur mótmælt sérstaklega sem örökstuddu að landnámsjörð við sunnanvert Leiðólfsfell hafi verið sameinuð jörðinni Skál eftir að búskap þar lauk. Þá er því mótmælt að Hellisá hafi verið á afréttarmörkum og í því sambandi vísað til umsóknar um stofnun nýbýlis á Lauffellsmýrum sem eru sunnan við Hellisá. Þeirri umsókn var hafnað þar sem landsvæðið væri á afrétti Síðumanna og tilheyrði íbúum Síðusveitar. Þá er vísað til þess að umsókn um stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell árið 1893 veiki kröfu um beinan eignarrétt að svæðinu verulega. Bara umsóknin segi að landið hafi verið talið almenningur eða afréttur. Það sem lögð sé megináhersla á í þessu sambandi sé hins vegar að eigendur Skálar hafi ekki mótmælt fyrirhugaðri stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell og því ekki talið það andstætt landrétti sínum.

Af hálfu eigenda Skálar, sbr. skjöl nr. 6 og 6(5), er vísað til sögulegra og landfræðilegra forsendna og þýðingu þess að Skaftáreldar hafi fært farveg Hellisár suður fyrir Leiðólfsfell. Vísað er til landamerkjabréfs sem hafi verið þinglýst athugasemdalaust. Skál hafi frá fornu fari verið stórbýli og leiði nýting eigenda þannig til þess að um sé að ræða eignarland. Bent er á að stjórn Suðurlandsskóga hafi samþykkt verkefni um atvinnuskógrækt á jörðinni og sé unnið að skipulagningu þess í samráði við stjórnvöld. Þá hafi verið stunduð veiðirækt á norðanverðri jörðinni í Hellisá. Auk þessa hafi eigendur jarðarinnar nýtt upprekstrarrétt á Síðumannaafreitti og átt aðild að félagi veiðiréttareigenda í Lamba- og Kambsvatni. Um stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell er bent á að eigendur aðliggjandi jarða hafi andmælt beiðni þar um með vísan til þess að um eignarlönd væri að ræða. Eðlilegt hafi hins vegar verið af hálfu eigenda Skálar að andmæla ekki beiðninni þar eð beiðnin hafi verið sett fram fyrir tilstuðlan og með stuðningi hans en beiðandi var náskyldur þáverandi eiganda Skálar. Bent er á að kröfulína ríkisins fái ekki staðist miðað við fyrirbyggjandi gögn.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Skálar er rakin í kafla 5.3. Þar kemur fram að Skálar er getið í heimildum allt frá 12. öld en sagnir um búsetu þar má rekja aftur til loka 9. aldar. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Skálar er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, þ.e. merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Vesturmörk Skálar gagnvart Á, austurmörk gagnvart Hólmi og suðurmörk gagnvart Botnum eru utan við kröfu-

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

svæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf Skálar er samþykkt bæði vegna Ár og Botna og landamerkjabréf bæði Ár og Botna eru samþykkt vegna Skálar. Þessi mörk þykja ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Skaftárdals verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Í fyrirliggjandi heimildum um landamerki Skálar er að finna lýsingar á vestur-, austur- og suðurmörkum jarðarinnar en norðurmörkum er hvergi lýst sérstaklega.

Elstu heimildir um landamerki Skálar eru annars vegar lýsingar á vesturmörkum jarðarinnar gagnvart Skaftárdal og hins vegar lýsingar á austurmörkum gagnvart Holti sem gerðar voru í tilefni af landamerkjadeilum þar á milli. Þær deilur vörðuð ekki mörk á kröfusvæði íslenska ríkisins og verða því ekki tíundaðar hér að öðru leyti en því að skoðað verður hversu langt til norðurs merkjum er lýst í umræddum heimildum.

Elstu heimildirnar varðandi vesturmörk Skálar gagnvart Skaftárdal eru vitnisburðir tveggja manna frá því í júlí 1859. Í báðum kemur fram að mörkin liggi úr Leirumýrarhól í Afstapa. Í ágúst sama ár var gerð áreið á umrædd merki þar sem deilt var um hvaða stefna skyldi tekin úr Leirumýrarhól. Í október sama ár var svo gerð tilraun til sátta. Samkvæmt henni skyldu mörkin á milli Skálar og Skaftárdals vera bein stefna úr fremri Leirumýrarhól og í toppinn á Leiðólfsfelli fyrir framan Hellisá. Endanleg sátt komst svo á í desember 1860 en samkvæmt henni skyldi stefnulínan eftirleiðis vera frá Leirumýrarhól eystri í toppinn á Leiðólfsfelli sem eftir leiðarsteini vill vera frá miðsvæði milli suðurs og landsuðurs til miðsvæðis milli norðurs og útnorðurs. Í landamerkjabréfi Skálar, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887, segir að vesturmark skuli vera úr afréttarlínu fyrir norðan Leiðólfsfell línu milli hásuðurs og landsuðurs í toppinn á nefndu felli og þaðan í Leirumýrarhólinn eystri. Eldri heimildir lýsa mörkum því skemmra til norðurs en landamerkjabréfið. Í því sambandi ber þó að geta þess að farvegur Hellisár er talinn hafa verið norðan við Leiðólfsfell fyrir Skaftárelda 1783 en að hraunið hafi fært farveginn til suðurs þannig að áin rennur nú austan og sunnan megin við fellið. Hellisá kann að hafa afmarkað jarðirnar gagnvart afrétti áður og kunna deilur um ný merki jarðanna því að hafa einskordast við tiltekið svæði. Af vitnisburðunum og sáttargerðunum verða því ekki dregnar viðtækari ályktanir um nyrstu merki jarðanna. Landamerkjabréfið fær þannig samrýmst eldri heimildum svo langt sem þær ná. Landamerkjabréfið er samþykkt vegna Skaftárdals. Þá er landamerkjum lýst með svipuðum hætti í landamerkjabréfi Skaftárdals, ódags. en þingl. 19. júní 1886, sem jafnframt er samþykkt vegna Skálar. Stefnulína úr toppi Leiðólfsfells er þó ekki tilgreind með nákvæmlega sama hætti í því bréfi en af kröfugerð eigna Skaftárdals verður ráðið að miðað sé við stefnulínu milli hásuðurs og landsuðurs, sbr. umfjöllun í kafla 6.3. Eldri heimildir um merki Skaftárdals að þessu leyti, aðrar en þær sem að framan greinir, leggja ekki fyrir.

Elsta heimildin varðandi austurmörk Skálar gagnvart Holti er áreið á landamerki Holts og Skálar á Síðu frá 1849. Þar merkjum til fjalla lýst frá ónefndum fossi í Holtsá, sem fellur á bergi ofan af fjöllum í ána þar sem hún tekur á sig olnboga austan undir Kanafjöllum að framan, þráðbeina stefnu á norður, þ.e. miðja vega á milli útnorðurs og norðurs að réttvísandi áttum og norður í Geirlandshraun. Austurmörkum Skálar er næst lýst í vitnisburðum tveggja manna frá því í júlí 1859. Þar kemur fram að mörkin liggi úr Brúnuskerjum í hæsta hnúkinn á Kanafjöllum og svo beina stefnu í Hellisá. Í ágúst sama ár var gerð áreið á framangreind mörk þar sem eigendur Skálar vildu láta beina stefnu frá Brúnaskeri, fjórðung frá útnorðri til norðurs, ráða norður til afréttar. Á þetta vildu eigendur Holts ekki fallast heldur halda sig við þau mörk sem ákveðin voru við áður nefnda áreið 1849. Í október 1859 var svo gerð tilraun til sátta. Samkvæmt henni skyldu mörkin leggja úr Brúnuskerjum í austasta og nyrsta hnúk Kanafjalla og svo beina stefnu í Hellisá. Endanleg sátt komst svo á í desember 1860. Samkvæmt henni skyldi Holtsá ráða að upptökum sínum uppi í Geirlandshrauni og þaðan bein stefna til afréttar í sömu stefnulínu og vesturmörkin frá eystri Leirumýrarhól í Leiðólfsfell. Í landamerkjabréfi Skálar er austurmörkum gagnvart Holti lýst þann-

ig að þau liggi úr vörðu fram af miðju Holtslóni í Holtsá vestan undir Staðarhólsnefi, svo ráði áin upp í Hamarsnef, svo lína til afréttar milli norðurs og útnorðurs. Bréfið er samþykkt vegna Holts. Merkjum er lýst með sambærilegum hætti í landamerkjabréfi Holts, dags. 9. maí 1895 og þingl. 17. júní s.á., sem er að sama skapi samþykkt vegna Skálar.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins sem og eldri heimilda varðandi mörk jarðarinnar til norðurs þarfnast frekari athugunar.

Í kröfulýsingu eigenda Skálar er gert ráð fyrir því að mörk Skálar gagnvart afrétti fylgi ætluðum fornum farvegi Hellisár sem fyrir Skaftárelda hafi runnið norðan við Leiðólfsfell. Í kröfulýsingu Skaftárhrepps f.h. eigenda lögbýla á Síðu, Brunasandi og í Landbroti vegna Síðumannaafréttar er aftur á móti byggt á sáttargjörð sýslumannsins í Vík í deilumáli um afréttarmörk á þessu svæði, dags. 16. maí 1998, og bréfi hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumannsins í Vík, dags. 19. júní 1998, og gerð krafa um að mörk Skálar gagnvart afrétti séu u.þ.b. 0,5-1 km sunnar, eða frá punkti, sem er við suðurbrún Eldhrauns norðvestur af hesta toppi Leiðólfsfells, með stefnu á þann stað sem Kálfá og Hellisá koma saman, og að Hellisá sem síðan ráði að landi Holts.

Eins og áður er komið fram er talið að farvegur Hellisár hafi verið norðan við Leiðólfsfell fyrir Skaftárelda 1783 en að hraunið hafi fært farveginn til suðurs þannig að áin rennur nú austan og sunnan megin við fellið. Vegna kröfugerðar eigenda Skálar þarf að fjalla nánar um áhrif þessara breytinga.

Í ákvæði 56. kap. landsleigubálks Jónsbókar segir svo: „Vötn öll skulu svo renna sem að fornu hafa runnið; veiti það engi maður af bæ eða á bæ annars, nema það brjóti sjálf.“ Óljóst er hvort ákvæði þetta gildi um landamerki og ekki unnt að slá því föstu að nýr farvegur af náttúrunnar völdum hafi breytt eignamörkum. Ákvæði um þetta efni eru nú í 3. og 8. gr. vatnalaga, nr. 15/1923. Í 3. gr. er þannig kveðið á um þá meginreglu að ef á eða lækur skilji landareignir eigi hvort land í miðjan farveg og að eigi breytist merki þótt farvegur breytist. Í 8. gr. kemur fram að ef farvegur breytist, án þess að af mannavöldum sé og sama ástand haldist í 20 ár eða lengur, skuli um það fara svo sem það hefði að fornu fari verið svo. Hugsanlegt er að breyttur farvegur Hellisár hafi leitt til breytinga á mörkum á milli Skálar og aðliggjandi landsvæða en einnig er mögulegt að merkjalýsingu hafi verið breytt í þeim tilgangi að halda mörkum því sem næst óbreyttum. Um þetta verður ekkert full- yrt. Ljóst er hins vegar að landamerkjabréf Skálar tiltekur að afréttarmörk séu norðan við Leiðólfs- fell án nánari skýringa og að gögn frá 1859 vísa um austurmörk jarðarinnar til Hellisár án sérstakra skýringa og hlýtur þá að vera átt við farveg árinna á ritunartíma þeirra. Hafi Hellisá ráðið mörkum Skálar og afréttar fyrir Skaftárelda er því ljóst að eftir að breytingar urðu á farvegi fljótsins var farið að miða við önnur merki og þá nýjan farveg árinna að hluta til. Framangreind ákvæði Jónsbókar og vatnalaga styðja þá niðurstöðu. Verður því ekki fallist á kröfu eigenda Skálar um að miða skuli norðurmörk jarðarinnar við ætlaðan fornan farveg Hellisár.

Óbyggðanefnd telur að lýsing landamerkja „úr afréttarlinu fyrir norðan Leiðólfsfell“ að vestan- verðu og um línu „til afréttar milli norðurs og útnorðurs“ að austanverðu sýni að litið hafi verið svo á að jörðin ætti mörk að afrétti og að þau mörk lægju norðan við Leiðólfsfell að vestanverðu. Nákvæm lega þessara marka verður hins vegar ekki ráðin af orðalagi bréfsins og því nauðsynlegt að skoða aðrar fyrirliggjandi heimildir. Þess ber að geta að engar heimildir frá fyrri tímum um mörk Síðumannaafréttar ligga fyrir.

Um nyrsta punkt að vestanverðu verður einkum litið til landamerkjalýsingar Skaftárdals sem samþykkt er vegna Skálar. Þar er mörkum gagnvart Skál lýst frá toppinum á Leiðólfsfelli norður að Eldhrauni. Óbyggðanefnd telur að fyrirliggjandi gögn bendi til þess að umræddur punktur sé í stefnulínu milli hánorðurs og útnorðurs (norðnorðvestur) frá toppinum á Leiðólfsfelli. Norðurmörk Skaftárdals I-III eru tilgreind lína beint í austur úr Miðvatni í Skaftá. Í leiðréttri sáttatillögu sýslu- manns um afréttarmörk, dags. 22. janúar 1998, sem áður er nefnd, er lagt til grundvallar um norður- mörk Skaftárdals I-III að upphafspunktur línu úr Skaftá (Miðvatni) skuli vera efst úr Áningsfit

skammt sunnan við þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu. Óbyggðanefnd telur að norðausturmörk Skaftárdals I-III séu þar sem þessi lína sker línu sem liggur norðnorðvestur frá toppi Leiðólfsfells en sá skurðarpunktur er um það bil í jaðri Eldhrauns.

Öðrum merkjum er ekki að dreifa sem notuð hafa verið í lýsingum og styðja myndu kröfugerð landeigenda Skálar. Hafa ber í huga að landamerkjalyking Skálar er gerð löngu eftir að farvegur Hellisár breyttist. Er vafalaust að lýsing hefði borið með sér ef eigendur Skálar teldu sig eiga land lengra til norðurs inn í Eldhraun en Skaftárdalur I-III. Samkvæmt þessu telur óbyggðanefnd eðlilegt að líta svo á að lýsing landamerkja „úr afréttarlínu fyrir norðan Leiðólfsfell“ vísi til sama punkts í hraunbrúninni norðnorðvestur við Leiðólfsfell og afmarkar land Skaftárdals I-III í norðaustri.

Landamerkjabréf Skálar lýsir austurmörkum jarðarinnar „til afréttar“ án nánari tilgreiningar. Eldri gögn frá árinu 1859 lýsa merkjum í Hellisá og liggur ekki fyrir að þeim hafi átt að breyta við gerð landamerkjabréfsins. Um þessi mörk veitir landamerkjalyking Holts litla vísbendingu en þar er mörkum gagnvart Skál ekki lýst nákvæmar en að þau liggi norður til afréttar. Mörkum gagnvart afrétti er svo lýst um línu að norðan úr hrauninu norðan við Leiðólfsfell í Lauffetshorn. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að örnefnið Lauffetshorn væri týnt. Eldri heimildir um landamerki Holts veita ekki frekari vísbendingu hvað þetta varðar. Er því ekki um annað að ræða en að byggja á eldri lýsingum á austurmörkum Skálar í Hellisá.

Eins og hér hefur verið rakið hefur óbyggðanefnd komist að niðurstöðu um nyrstu mörk Skálar bæði í vestri og austri. Telja verður að Hellisá ráði merkjum að einhverju leyti en ákvarða þarf stefnulínu úr norðvesturhorni jarðarinnar að Hellisá. Engar vísbendingar liggja fyrir um hvar þessi lína sker Hellisá. Eins og áður er fram komið er mögulegt að merkjalykingu hafi verið breytt í þeim tilgangi að halda mörkum því sem næst óbreyttum eftir að farvegur Hellisár færðist sunnar en ekki er hægt með neinni vissu að upplýsa hvar Hellisá rann áður. Í ljósi þessa þykir ekki annað fært en að ákvarða stefnulínu frá áðurgreindum punkti í norðvesturhorni jarðarinnar að Hellisá þar sem hún gengur lengst til norðurs fyrir landi Skálar en að Hellisá ráði síðan sjálf mörkum þar til kemur að punkti í norðausturhorni jarðarinnar. Landamerki, sem ákvörðuð eru með þessum hætti, samræmast einnig ágætlega legu landamerkja jarða sem liggja austan við Skál.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Skál. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst svo langt sem sú lýsing nær. Bréfið er áritað af hálfu flestra aðliggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Þá eru landamerkjabréf Skaftárdals, Holts, Ár og Botna árituð af hálfu Skálar og þinglesin. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þá er og ljóst að eigendur Skálar hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Skálar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Skál hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1887 hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi jarðarinnar og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð eru nema takmarkaðan tíma í senn. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Þá telur óbyggðanefnd afgreiðslu yfirvalda á beiðni um stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell í lok 19. aldar ekki til þess fallna að veikja grundvöll beins eignarréttar á því svæði enda var synjunin fyrst og fremst reist á því að jarðir á þessu svæði hefðu fært viðhlítandi rök fyrir því að umrætt nýbýli mundi skerða land þeirra.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Skálar hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðattu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framanagreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Skálar sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlenda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Skálar, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.5. Holt I-II

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Holts, dags. 9. maí 1885 og þingl. 17. júní s.á.

Að Holti liggja Skál að vestan og sunnan og Ytri-Dalbær, Heiði og Heiðarsel að austan. Til norðurs er Síðumannaafréttur.

Fjalllendi og gróið heiðarland einkennir stóran hluta þess landssvæðis sem hér um ræðir. Heiðin er ekki samfelld heldur mjög sundur skorin af smádölum og giljum. Holtsdalur liggur inn með hliðinni að vestanverðu og að austan er Fjaðurá sem rennur um djúpt Fjaðarárgljúfrið. Skaftá rennur fast við hliðarbrekkuna sunnan til þar sem hún fellur víðast í þröngum stökk. Bæjarstæði Holts er í um 150 m hæð yfir sjávarmáli sunnan við Holtsborg. Norðar hækkar land lítið eitt og tekur við svæði er nefnist Steinsheiði. Víða rísa bungur og sker í grónu heiðarlandinu, þar á meðal Bunusker (400 m) og Hellnasker (385 m). Ofar tekur við víðamikil móbergbunga er nefnist Geirlandshraun (586 m) sem er að mestu gróin. Nyrst renna Hellisá og síðan Kálfá í 400 m hæð.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína beint frá toppi Leiðólfsfells í 564 m hæð þangað sem bein norðurstefna línu, sem dregin er úr punkti í hæstu öxlinni á milli Fjaðarárbotna og Stjórnarbotna norður eftir Geirlandshrauni, sker Kálfá. Á móti hafa eigendur Holts lýst kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.4.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalyýsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trú-

verðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru undirorpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Ekki njóti við eldri heimilda um landamerki Holts en landamerkjabréf jarðarinnar frá 1885, að undanskildu afsali frá 1862 þar sem mörkum hins selda sé lýst upp í Geirlandshraun. Í landamerkjabréfinu séu mörk svo dregin norður fyrir Geirlandshraun, sem öll rök bendi til að sé þjóðlenda bæði miðað við landnámsmörk á svæðinu og með hliðsjón af útmældu landi Eintúnaháls, sem áður en til nýbýlis var stofnað var talið utan eignarlanda. Virðist sem mörk Holts hafi við gerð landamerkjabréfsins verið færð til samræmis við legu Eintúnaháls eftir að til beins eignarréttar var stofnað á því landsvæði. Ef eignarlönd hefðu verið beggja vegna Eintúnaháls áður en til nýbýlis var stofnað hefði það land legið sem nes inn í eignarlöndin sem sé fremur ólíklegt. Þá er sérstaklega vísað til þess að umsókn um stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell árið 1893 veiki kröfu um beinan eignarrétt að svæðinu verulega en hún hafi tekið til svæðisins frá Skaftá að landi Eintúnaháls. Bara umsóknin segi að landið hafi verið talið almenningur eða afréttur og andstaðan gegn umsókninni sé ekki sönnun fyrir eignarrétti Holts enda hafi eigendur jarðarinnar einkum vísað til nota sinna af landinu er þeir mótmæltu nýbýlisstofnun en ekki eignarréttar.

Af hálfu eigenda Holts I-II, sbr. skjöl nr. 7 og 11(4), er vísað til landamerkjaskrár jarðarinnar, sem þinglýst hafi verið athugasemdalaust, fornra og nýrra fasteignamata, fyrirbyggjandi þinglýstra afsala og annarra eignarheimilda sem aldrei fyrr hafi sætt mótmælum. Sönnunargildi þessara heimilda sé mikið og íslenska ríkinu hafi ekki tekist að hnekkja þeim. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur jarðarinnar hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðarinnar, meðal annars bannað öðrum not hennar og staðfesti tilhögun fjallskila að um eignarland sé að ræða. Eigendur hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að jörðin væri öll háð beinum eignarrétti. Bent er á að eigendur jarðarinnar hafi á sínum tíma andmælt þeirri nýbýlastofnun sem vísað sé til af hálfu ríkisins og hafi stjórnvöld á þeim tíma fallist á þau sjónarmið enda hafi landið verið hluti jarðarinnar. Sé því um óræka sönnun þess að um eignarland hafi verið að ræða. Vísað er til 72. gr. stjórnarskrár Lýðveldisins Íslands, sem verndi eignarrétt, sbr. og 1. gr. 1. viðauka Mannréttindasáttmála Evrópu, sbr. lög nr. 62/1994. Mannréttindaákvæði verji eignarréttindi sem menn hafi haft réttmætar væntingar um ef ríkisvaldið hafi með einum eða öðrum hætti viðurkennt þann rétt, t.d. með því að þinglýsa eignaskjöllum athugasemdalaust um áratuga skeið. Þá er vísað til úrskurða óbyggðanefndar frá 21. mars 2002.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Holts er rakin í kafla 5.4. Þar kemur fram að Holts er getið í heimildum allt frá síðari hluta 14. aldar. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Holts er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðurmerkja jarðarinnar og norðanverðra vestur- og austurmerkja, þ.e. merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Austurmörk Holts gagnvart Heiði og Ytri-Dalbæ og suðurmörk gagnvart Skál eru utan við kröfusvæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf Holts er samþykkt vegna allra þessara jarða og landamerkjabréf þessara jarða eru samþykkt vegna Holts. Þessi mörk þykja því ekki vekja sérstakan vafa og verða ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Holts verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Elstu heimildir um landamerki Holts eru lýsingar á vesturmörkum jarðarinnar gagnvart Skál sem gerðar voru í tilefni af landamerkjadeilum þar á milli. Þær deilur vörðudu ekki mörk á kröfuvæði íslenska ríkisins og verða því ekki tíundaðar hér að öðru leyti en því að skoðað verður hversu langt til norðurs merkjum er lýst í umræddum heimildum.

Elsta lýsingin á vesturmörkum Holts er áreið á landamerki Holts og Skálar á Síðu frá 1849. Þar er merkjum til fjalla lýst frá ónefndum fossi í Holtsá sem fellur á bergi ofan af fjöllum í ána þar sem hún tekur á sig olnboga austan undir Kanafjöllum að framan, þráðbeina stefnu á norður, þ.e. miðja vegu á milli útnorðurs og norðurs að réttvísandi áttum og norður í Geirlandshraun. Vesturmörkum Holts er næst lýst í vitnisburðum tveggja manna frá því í júlí 1859. Þar kemur fram að mörkin liggi úr Brúnuskerjum í hæsta hnúkin á Kanafjöllum og svo beina stefnu í Hellisá. Í ágúst sama ár var gerð áreið á framangreind mörk þar sem eigendur Skálar vildu láta beina stefnu frá Brúnaskeri, fjórðung frá útnorðri til norðurs, ráða norður til afréttar. Á þetta vildu eigendur Holts ekki fallast heldur halda sig við þau mörk sem ákveðin voru við áðurnefnda áreið 1849. Í október 1859 var svo gerð tilraun til sátta. Samkvæmt henni skyldu mörkin liggja úr Brúnuskerjum í austasta og nyrsta hnúk Kanafjalla og svo beina stefnu í Hellisá. Endanleg sát komst svo á í desember 1860. Samkvæmt henni skyldi Holtsá ráða að upptökum sínum uppi í Geirlandshrauni og þaðan bein stefna til afréttar í sömu stefnulínu og vesturmörk Skálar frá eystri Leirumýrarhól í Leiðólfsfell. Í landamerkjabréfi Holts, dags. 9. maí 1885 og þingl. 17. júní s.á., er vesturmörkum gagnvart Skál lýst þannig að Holtsá ráði að Hamarsnefi og þaðan liggi línan mitt á milli hánorðurs og útnorðurs til afréttar. Bréfið er samþykkt vegna Skálar. Merkjum er lýst með sambærilegum hætti í landamerkjabréfi Skálar, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887, sem er að sama skapi samþykkt vegna Holts. Eldri heimildir um merki Skálar að þessu leyti, aðrar en þær sem að framan greinir, liggja ekki fyrir.

Austurmörkum Holts gagnvart Heiðarseli er fyrst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar. Þar er merkjum lýst þannig að Fjaðurá ráði norður að efstu upptökum og þaðan lína á milli hánorðurs og útnorðurs til afréttar. Bréfið er samþykkt vegna Heiðarsels. Í sameiginlegu landamerkjabréfi Heiðarsels og Heiðar, dags. 24. maí 1890, er merkjum gagnvart Holti lýst úr Kálfá mitt á milli hásuðurs og landsuðurs í efstu upptök Fjarðarár og þaðan eftir Fjarðará að brunahrauninu. Bréfið er ekki samþykkt sérstaklega vegna Holts. Af fyrirliggjandi heimildum verður ráðið að Fjaðurá og Fjarðará eru sama áin. Mörkum er þannig lýst með sambærilegum hætti. Áður hafði staðið ágreiningur um mörk Holts og Heiðarsels en þann ágreining virðist hafa verið búið að útkljá á þeim tíma sem landamerkjabréfin voru gerði, sbr. nánari umfjöllun í kafla 6.6.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins varðandi mörk jarðarinnar til norðurs þarfnast sérstakrar athugunar. Þar kemur fram að landamerki milli afréttar og Holtsins séu að norðan úr hrauninu norðan við Leiðólfsfell, lína í Lauffetshorn. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að örnefnið Lauffetshorn væri týnt og veitir þessi lýsing því litla vísbendingu. Hvorki liggja fyrir eldri heimildir um norðurmörk Holts né heimildir frá fyrri tímum um mörk Síðumannaafréttar. Er því nauðsynlegt að líta til annarra fyrirliggjandi heimilda um afmörkun Holts til norðurs.

Eldri heimildir um merki Holts lýsa mörkum að vestanverðu almennt úr Hellisá. Ekki verður annað talið en að með því sé átt við Hellisá á ritunartíma þeirra, þ.e. eftir að áin breytti um farveg. Er því ekki um annað að ræða en að byggja á þessum gögnum um landamerki Holts. Þá lýsir landamerkjabréf Heiðarsels og Heiðar mörkum gagnvart Holti úr Kálfá en hún rennur í Hellisá.

Að framangreindu virtu telur óbyggðanefnd eðlilegt að líta svo á að mörk Holts gagnvart Síðumannaafrétti fylgi Hellisá þangað sem Kálfá rennur í hana og síðan Kálfá að mörkum gagnvart Heiðarseli eins og krafa er gerð um af hálfu eigenda Holts í máli þessu. Þessu til stuðnings má vísa til lýsingar á norðurmörkum í fyrirliggjandi heimildum um merki bæði Heiðarsels og Eintúnaháls en þar er bæði vestur- og austurmerkjum lýst í Kálfá. Norðan bæði Heiðarsels og Eintúnaháls virðist Kálfá því hafa ráðið mörkum gagnvart afrétti, sbr. einnig umfjöllun í köflum

6.6. og 6.7. Er því um eðlilegt framhald merkja gagnvar afrétti að ræða. Þessi niðurstaða er enn fremur í samræmi við fyrirbyggjandi heimildir og niðurstöðu óbyggðanefndar um merki Skálar gagnvart afrétti, sbr. umfjöllun í kafla 6.4.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Holt. Fyrirbyggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst svo langt sem sú lýsing nær. Bréfið er áritað af hálfu aðbyggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Þá eru landamerkjabréf aðbyggjandi jarða þinglesin og að hluta til árituð vegna Holts. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þá er og ljóst að eigendur Holts hafa um langa hríð haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Holts hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Holt hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1885 hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi jarðarinnar og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau, er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta, skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum, sem í byggð eru, nema takmarkaðan tíma í senn. Samþærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. nógildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Þá telur óbyggðanefnd afgreiðslu yfirvalda á beiðni um stofnun nýbýlis við Leiðólfsfell í lok 19. aldar ekki til þess fallna að veikja grundvöll beins eignarréttar á því svæði enda var synjunin fyrst og fremst reist á því að jarðir á þessu svæði hefðu fært viðhlítandi rök fyrir því að umrætt nýbýli mundi skerða land þeirra.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Holts hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að viðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Holts sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Holts, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.6. Heiðarsel I-II

Hér verður fjallað um þann hluta þess landsvæðis sem lýst er í landamerkjabréfi Heiðar og Heiðarsels, dags. 24. maí 1890 og þingl. 19. júní s.á., sem Heiðarseli tilheyrir.

Að Heiðarseli liggja Holt að vestanverðu og Eintúnaháls, Kirkjubæjarklaustur og Hunkubakkar að austanverðu. Til norðurs liggur Siðumannaafreittur og til suðurs Heiði.

Fjalllendi og gróið heiðarland einkennir stóran hluta þess landsvæðis sem hér um ræðir. Selá rennur um mýrlendan dal sem liggur inn með heiðarlandinu og kallast Skálir. Bæjarstæði Heiðarsels er í heiðinni austan Selár. Norðar hækkar land lítið eitt og rísa í landslaginu bungur og sker, þar á meðal Skálasker, Geldingasker og ofar Lágöxl (461 m) og Háöxl (571 m). Þá tekur við viðamikil móbergsbunga er nefnist Geirlandshraun. Það er sundurskorið af giljum en annars að mestu vaxið mosa og lyngi. Nyrst rennur Kálfá í 400 m hæð.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína beint frá toppi Leiðólfsfells í 564 m hæð þangað sem bein norðurstefna línu, sem dregin er úr punkti í hæstu öxlinni á milli Fjaðurárbotna og Stjórnarbotna norður eftir Geirlandshrauni, sker Kálfá. Á móti hafa eigendur Heiðarsels lýst kröfu um beinan eignarrétt að umræddu landsvæði að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.6.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjálýsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið lítið svo á að umrædd landsvæði væru undirorpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Kröfugerð eigenda Heiðarsels sé mjög á skjön við landfræðilega legu nýbýlisins að Eintúnahálsi sem áður en til nýbýlis var stofnað var talið utan eignarlanda. Virðist sem mörk Heiðarsels hafi við gerð landamerkjabréfsins verið færð til samræmis við legu Eintúnaháls eftir að til beins eignarréttar var stofnað á því landsvæði. Ef eignarlönd hefðu verið beggja vegna Eintúnaháls, áður en til nýbýlis var stofnað, hefði það land legið sem nes inn í eignarlöndin sem sé fremur ólíklegt.

Af hálfu eigenda Heiðarsels I-II, sbr. skjöl nr. 16 og 11(14), er vísað til landamerkjaskrár jarðarinnar Heiðarsels, sem þinglýst hafi verið athugasemdalaust, fornra og nýrra fasteignamata, fyrirliggjandi þinglýstra afsala og öðrum eignarheimildum sem aldrei fyrr hafi sætt mótmælum. Sönnunargildi þessara heimilda sé mikið og íslenska ríkinu hafi ekki tekist að hnekkja þeim. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur jarðarinnar hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðarinnar, meðal annars bannað öðrum not hennar. Þeir hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að jörðin væri öll háð beinum eignarrétti. Sé því um óræka sönnun þess að um eignarland hafi verið að ræða.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Heiðarsels er rakin í kafla 5.5. Þar kemur fram að jarðarinnar Heiðar er getið í heimildum allt frá því á fyrri hluta 13. aldar. Heiðarsels er svo fyrst getið í heimild frá 1845 og virðist þá hafa verið gerð að hálfendu til móts við Heiði. Af heimildum verður ráðið að frá þeim tíma hafi verið um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Heiðarsels er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðanverðra merkja jarðarinnar, þ.e. að því leyti sem þau liggja innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Suðurmörk Heiðarsels gagnvart Heiði og austurmörk gagnvart Kirkjubæjarklaustri og Hunkubökkum eru utan við kröfusvæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf fyrir Heiði og Heiðarsel er sameiginlegt og samþykkt af eiganda jarðanna. Það er hvorki samþykkt sérstaklega vegna Kirkjubæjarklausturs né Hunkubakka. Hvorki hefur fundist landamerkjabréf fyrir Krikjubæjarklaustur né Hunkubakka. Þessi mörk þykja hins vegar ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Heiðarsels verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Í fyrirbyggjandi heimildum um landamerki Heiðarsels er merkjum að vestan-, austan- og sunnanverðu lýst en norðurmörkum ekki lýst sérstaklega.

Fyrstu lýsinguna á vesturmörkum Heiðarsels gagnvart Holti er að finna í úttekt Heiðar frá árinu 1847. Þar segir að ágreiningur sé um landamerki að vestan en mælt sé að markið liggja úr Hellisnesi í Tæpigötu til norðurs, þaðan sömu stefnu í Markstein á Steinsheiði, úr þessum steini í sömu stefnu í Geirlandshraun. Vesturmörkum er svo lýst með öðrum hætti í landamerkjabréfi Heiðar og Heiðarsels, dags. 24. maí 1890 og þingl. 19. júní s.á., þannig að lína skuli dregin úr Kálfá mitt á milli hásuðurs og landsuðurs í efstu upptök Fjarðará; þaðan ráði Fjarðará að brunahrauninu. Bréfið er ekki samþykkt sérstaklega vegna Holts. Merkjum er hins vegar lýst með sambærilegum hætti í landamerkjabréfi Holts, dags. 9. maí 1885 og þingl. 17. júní s.á., þannig að Fjaðurá ráði norður að efstu upptökum og þaðan lína á milli hánorðurs og útnorðurs til afréttar. Bréfið er samþykkt vegna Heiðarsels. Af fyrirbyggjandi heimildum verður ráðið að Fjaðurá og Fjarðará eru sama áin. Á þeim tíma sem landamerkjabréfin voru gerð virðist því hafa verið búið að útkljá framangreindan ágreining. Eldri heimildir um merki Holts að þessu leyti liggja ekki fyrir.

Fyrstu lýsinguna á austurmörkum Heiðarsels gagnvart Eintúnahálsi er að finna í framangreindri úttekt frá árinu 1847. Þar er þessum mörkum lýst úr Rastargili í öxlina fyrir vestan Stjórnarbotna. Í landamerkjabréfi Heiðar og Heiðarsels er mörkum gagnvart Eintúnahálsi svo lýst úr Rastargili í vörðu á Stjórnarbotnaöxlinni háu og þaðan beina línu í Kálfá. Bréfið er ekki samþykkt sérstaklega vegna Eintúnaháls. Í lýsingu á landamerkjum Eintúnaháls í dómi uppkveðnum á Kleifum 1. október 1834, þegar jörðinni var úthlutað landi sem nýbýli, er merkjum að þessu leyti lýst úr brúninni á Geldingaskeri upp yfir Rastargili miðju í hæstu öxlina milli Stjórnarbotna og Fjaðarárbotna og þaðan beina stefnu norður eftir Geirlandshrauni í Kálfá. Landamerkjabréfið er þannig í ágætu samræmi bæði við lýsinguna í dómnum og lýsinguna úr úttektinni svo langt sem hún nær.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins varðandi mörk jarðarinnar til norðurs þarfnast hins vegar frekari athugunar. Sem að framan greinir er norðurmörkum Heiðarsels gagnvart Síðumannaafrétti ekki lýst sérstaklega í landamerkjabréfi jarðarinnar en bæði vestur- og austurmerkjum lýst í Kálfá. Engar heimildir frá fyrri tímum um mörk Síðumannaafréttar liggja fyrir. Eina fyrirbyggjandi heimildin um suðurmörk Síðumannaafréttar að þessu leyti er bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumannsins í Vík, dags. 19. júní 1998, þar sem óskað er eftir að sýslumaður kanni hvort sú lýsing sem þar kemur fram sé í samræmi við þinglýst landamerkjabréf og álit viðkomandi aðila. Sú lýsing miðar við að Kálfá ráði afréttarmörkum á þessu svæði.

Óbyggðanefnd telur að landamerkjalyýsing Heiðarsels sýni glögg að eigendur jarðarinnar hafi litið svo á að merki hennar næðu að Kálfá. Merkjum til vesturs er lýst úr Kálfá og merkjum til austurs er lýst í Kálfá en norðurmörkum ekki lýst að öðru leyti. Kálfá hefur þannig afmarkað land jarðarinnar að norðanverðu með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við. Þessu til frekari stuðnings má vísa til þess að í fyrirbyggjandi heimildum um merki Holts og Eintúnaháls er merkjum lýst í Kálfá. Norðan Holts, Heiðarsels og Eintúnaháls virðist Kálfá því hafa ráðið mörkum gagnvart afrétti, sbr. einnig umfjöllun í köflum 6.5. og 6.7. Er því um eðlilegt framhald merkja gagnvart afrétti að ræða. Enn fremur er þetta á ágætu samræmi við fyrirbyggjandi heimildir og niðurstöðu óbyggðanefndar um merki Skálar gagnvart afrétti, sbr. kafla 6.4.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Heiðarsel. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst svo langt sem sú lýsing nær. Bréfið er þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Sá formgalli sem er á Heiðarselsbréfinu að því leyti að áritanir vegna aðliggjandi vantar verður því ekki talinn hafa efnislega þýðingu í þessu sambandi. Framangreint bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þá er og ljóst að eigendur Heiðarsels hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Heiðarsels hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Heiðarsel hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1890 hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi jarðarinnar og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau, er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta skuli skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum, sem í byggð eru, nema takmarkaðan tíma í senn. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Heiðarsels hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Heiðarsels sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlenda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Heiðarsels, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.7. Eintúnaháls

Hér verður fjallað um landsvæði það, sem lýst er í dómi uppkveðnum á Kleifum 1. október 1834, þegar Eintúnahálsi var úthlutað landi sem nýbýli.

Að Eintúnahálsi liggja Heiðarsel að vestan og sunnan og Mörtunga og Geirland að austan. Til norðurs er Síðumannafréttur.

Fjalllendi og gróið heiðarland einkennir stóran hluta þess landssvæðis sem hér um ræðir. Að norðan ris Geirlandshraun, móbergsbunga sem nær 648 m hæð í Markhnúk. Sunnan Geirlandshrauns hallar landinu tiltölulega jafnt en áin Stjórn á þar upptök sín í Stjórnarbotnum og rennur um Stjórnargljúfur framan í hrauninu. Norður af Geirlandshrauni lækkar landið og rennur þar áin Kálfá nyrst í 400 m hæð.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína beint frá toppi Leiðólfsfells í 564 m hæð þangað sem bein norðurstefna línu, sem dregin er úr punkti í hæstu öxlinni á milli Fjaðurárbotna og Stjórnarbotna norður eftir Geirlandshrauni, sker Kálfá. Þaðan fylgir línan Kálfá í upptök hennar í land-norðri. Þaðan liggur línan vestur fyrir Lauffellið að ármótum þar sem Innri-Geirlandsá beygir í norðaustur, svo fylgir línan Geirlandsá áfram. Á móti hefur eigandi Eintúnaháls lýst kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem hann telur að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.6.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalyðsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru undirorpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Þá kemur fram að íslenska ríkið viðurkenni lög sem stofnunarhátt beins eignarréttar og að land Eintúnaháls sé á þeim grundvelli undirorpið beinum eignarrétti.

Af hálfu eiganda Eintúnaháls, sbr. skjöl nr. 5 og 5(3), er því haldið fram að land á þessu svæði hafi allt verið numið og nýtt á einhvern hátt á hverjum tíma. Landamerki hafi verið átölulaus og landamerkjabréfum þinglýst án athugasemda. Íslenska ríkið beri sönnunarbyrðina fyrir því að landamerkjum sé ranglega lýst í heimildum þessum. Bent er á að í raun virðist ekki vera um ágreining að ræða heldur sé líklega um að kenna ónákvæmni við kortagerð í upphafi málsins.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Eintúnaháls er rakin í kafla 5.6. Þar kemur fram að til nýbýlis var stofnað að Eintúnahálsi með dómi uppkveðnum á Kleifum 1. október 1834, á grundvelli nýbýlatilskipunar um landnám og byggingu eyðijarða sem gefin var út 15. apríl 1776. Af heimildum verður ráðið að frá þeim tíma hafi verið um sjálfstæða jörð að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Eintúnaháls er lýst í fyrirliggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðanverðra merkja jarðarinnar, þ.e. að því leyti sem þau liggja innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Austurmörk Eintúnaháls gagnvart Geirlandi eru utan við kröfussvæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf Geirlands lýsir mörkum gagnvart Eintúnahálsi ekki sérstaklega en vísar til þess að tiltekin lína ráði norður að útmældu landi Eintúnaháls. Þessi mörk þykja ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Eintúnaháls verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Eina fyrirliggjandi heimildin um landamerki Eintúnaháls er framangreindur dómur frá 1. október 1834, sem síðar var tekinn upp sem landamerkjalyðsing jarðarinnar. Þar er mörkum Eintúnaháls gagnvart Heiðarseli, Mörtungu og Geirlandi lýst en norðurmörkum gagnvart Síðumannafrétti ekki lýst sérstaklega. Vesturmörkum Eintúnaháls gagnvart Heiðarseli er í dóminum lýst úr brúninni á

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Geldingaskeri upp yfir Rastargili miðju í hæstu öxlina milli Stjórnarbotna og Fjaðurárbotna og þaðan beina stefnu norður eftir Geirlandsstrauni í Kálfá. Merkjum er lýst með sambærilegum hætti í sameiginlegu landamerkjabréfi Heiðar og Heiðarsels, dags. 24. maí 1890 og þingl. 19. júní 1890. Það er ekki sérstaklega samþykkt vegna Eintúnaháls.

Austurmerkjum Eintúnaháls gagnvart Mörtungu er í dóminum lýst þannig að Geirlandsá ráði allt norður að vesturenda á Lauffelli og síðan úr vesturenda Lauffells beint að upptökum Kálfár úr landnorðri. Í landamerkjabréfi Mörtungu, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887, er merkjum gagnvart Eintúnahálsi lýst þannig að Geirlandsá ráði norður til Lauffells og svo lækur, er renni niður í Geirlandsá fyrir vestan Lauffell allt norður að upptökum hans, síðan beina línu þaðan og norður til Hellisár. Bréfið er samþykkt vegna Eintúnaháls. Merkjum Mörtungu er því lýst með öðrum hætti þegar komið er norður fyrir Lauffell. Í kröfugerði eiganda Eintúnaháls er við það miðað að upptök Geirlandsár séu þau sömu og upptök þess lækjar, sem vísað er til í landamerkjalyýsingu Mörtungu, nánast í hánorður af Lauffelli. Krafa er síðan gerð um að merki jarðarinnar séu „lína til norðurs til upptaka Kálfár“. Samkvæmt kröfugerð eiganda Eintúnaháls liggur lína þessi í hánorður frá umræddum upptökum lækjarins. Í skýrslutöku fyrir óbyggðanefnd kom fram af hálfu Árna Jóns Eliassonar, oddvita Skaftárhrepps, að upptök Kálfár væru vestan við kröfulínu vegna jarðarinnar, en þótt hefði eðlilegt að haga kröfugerð með þessum hætti þar sem merki Mörtungu væru mjög skýr að þessu leyti. Í þessu sambandi er rétt að taka það fram að landamerkjalyýsing Mörtungu er ekki í fullkomnu samræmi við eldri heimildir um merki jarðarinnar sem allar lýsa mörkum um Geirlandsá, sbr. umfjöllun í kafla 6.8.

Að framangreindu virtu er ljóst að merki Eintúnaháls samkvæmt áður nefndum dómi liggja vestar en krafa er gerð um í máli þessu og verður við það miðað í úrskurði þessum að austurmörk Eintúnaháls fylgi Stjórn í Krókinn fyrir norðan og vestan Helgustaðafjall, beint í Fagrafoss, úr því ráði Geirlandsá að upptökum hennar og þaðan bein lína í upptök Kálfár. Óbyggðanefnd telur eðlilegt að túlka orðalag dómsins þannig að miða skuli við upptök Geirlandsár í upptökum þess lækjar sem nefndur er í landamerkjabréfi Mörtungu eins og krafist er af hálfu eiganda Eintúnaháls þrátt fyrir aðra stefnu frá Lauffelli.

Þá þarfnast óljóst orðalag dómsins frá 1832 varðandi mörk jarðarinnar til norðurs frekari athugunar. Sem að framan greinir er norðurmörkum Eintúnaháls gagnvart Síðumannaafrétti ekki lýst sérstaklega í dóminum en bæði vestur- og austurmerkjum lýst í Kálfá. Engar heimildir frá fyrri tímum um mörk Síðumannaafréttar liggja fyrir. Eina fyrirliggjandi heimildin um suðurmörk Síðumannaafréttar að þessu leyti er bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumannsins í Vík, dags. 19.6.1998, þar sem óskað er eftir að sýslumaður kanni hvort sú lýsing sem þar kemur fram sé í samræmi við þinglýst landamerkjabréf og álit viðkomandi aðila. Sú lýsing miðar við að Kálfá ráði afréttarmörkum á þessu svæði.

Óbyggðanefnd telur að lýsing á landamerkjum Eintúnaháls í dóminum frá 1834 sýni glögg að miða hafi átt merki hennar við Kálfá. Merkjum til vesturs og austurs er lýst í Kálfá en norðurmörkum ekki lýst að öðru leyti. Kálfá hefur þannig afmarkað hið útmælda land að norðanverðu með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við. Þessu til frekari stuðnings má vísa til þess að í fyrirliggjandi heimildum um merki Holts og Heiðarsels er merkjum lýst í Kálfá. Norðan Holts, Heiðarsels og Eintúnaháls virðist Kálfá því hafa ráðið mörkum gagnvart afrétti, sbr. einnig umfjöllun í köflum 6.5. og 6.6. Er því um eðlilegt framhald merkja gagnvart afrétti að ræða. Enn fremur er þetta á ágætu samræmi við fyrirliggjandi heimildir og niðurstöðu óbyggðanefndar um merki Skálar gagnvart afrétti, sbr. kafla 6.4.

Hér að framan hefur verið komist að niðurstöðu um merki Eintúnaháls. Kemur þá til skoðunar hvort land innan þeirra merkja hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að frá stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi hafi jörðin verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru í

dóminum frá 1832 hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Búið var á Eintúnahálsi til ársins 1934 og þremur árum síðar var jörðin seld Kirkjubæjarhreppi. Frá þeim tíma hefur land jarðarinnar verið nýtt til beitar ásamt Síðumannaafrétti. Nýting jarðarinnar með þessum hætti breytir engu um eignarréttarlega stöðu landsins.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Eintúnaháls hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Eintúnaháls sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Eintúnaháls, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.8. Mörtunga I-II

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Mörtungu, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887, sem og fyrirliggjandi eldri heimildum um merki jarðarinnar.

Að Mörtungu liggja Eintúnaháls að vestanverðu og Prestsbakkajarðir að austanverðu. Að norðanverðu liggur Síðumannaafréttur og að sunnanverðu Geirland.

Fjalllendi og víðlent gróið heiðarland einkennir stóran hluta þess landsvæðis sem hér um ræðir. Að norðvestan er fjalllendi og heiðarland tiltölulega slétt þó einstakar bungur og sker rísi í landslaginu. Að norðaustan ris land hæst í Geirlandsárbotnum (696 m) við upptök Geirlandsár. Á suðvestanverðu svæðinu rísa Lambatungur (521 m) og þar fyrir austan vesturhluti Kaldbaks (hæst 703 m). Mörtunguheiði liggur suður af Kaldbaki (305 m) og þar suður af er bæjarstæði Mörtungu. Undirlendi er lítið.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína úr upptökum Kálfár í landnorðri, vestur fyrir Lauffellið að ármótum þar sem Innri-Geirlandsá beygir í norðaustur. Svo fylgir línan Geirlandsá í Fagrafoss og svo áfram að gili sem Miðtungnaá rennur eftir. Þaðan liggur línan upp eftir umræddu gili og í punkt í 685 m hæð á Kaldbaki. Þaðan er tekin sjónhending í toppinn á Hnútu. Samkvæmt þessari kröfugerð eru m.a. Lambatungur og stærstur hluti Kaldbaks innan þjóðlendu. Á móti hafa eigendur Mörtungu gert kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.7.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalýsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið lítið svo á að umrædd landsvæði væru undir orpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Ekki liggi fyrir glöggar heimildir um landamerki Mörtungu eldri en landamerkjabréf jarðarinnar frá 1886. Það leiði af dómi um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi að landið frá suðurbrúnum Geirlandshrauns og norður að Lauffellsmýrum sem og Lauffell hafi verið í almenningi. Þar með séu líkur á að land þar fyrir austan hafi einnig verið í almenningi. Austur af landi Eintúnaháls séu Lambatungur sem samkvæmt máldaga frá 1150 séu afréttur frá kristbúinu á Breiðabólstað. Suður af Lambatungum sé svo Geirlandsheiði sem samkvæmt umræddum máldaga tilheyrði einnig krist-

búinu á Breiðabólstað. Þrátt fyrir þetta nái merkjalýsing Mörtungu til Lambatungna auk alls lands með fram Geirlandsá austan við Eintúnahálsland norður fyrir Lauffell og þaðan að Hellisá. Að austanverðu sé merkjum hins vegar lýst skemur eða norður til afréttar á Kaldbak og sé kröfulína íslenska ríkisins miðuð við þá lýsingu. Samkvæmt þeirri lýsingu sé Kaldbakur afréttur. Því er haldið fram að vesturmerki Mörtungu séu greinilega færð til norðurs samhliða stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi. Augljóslega sé um síðari tíma viðbót að ræða.

Af hálfu eigenda Mörtungu I-II, sbr. skjöl nr. 10 og 11(14), er vísað til landamerkjaskrár jarðarinnar, sem þinglýst hafi verið athugasemdalaust, fornra og nýrra fasteignamata, fyrirbyggjandi þinglýstra afsala og annarra eignarheimilda sem aldrei fyrr hafi sætt mótmælum. Sönnunargildi þessara heimilda sé mikið og íslenska ríkinu hafi ekki tekist að hnekkja þeim. Landamerki Mörtungu séu gömul og bendi til að jörðin hafi verið númer allt til afréttarmarka. Reyndar hafi landnám náð mun norðar en land jarðarinnar nú. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur jarðarinnar hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðarinnar, meðal annars hafi not hennar verið háð leyfi eigenda og staðfesti tilhögun fjallskila að um eignarland sé að ræða. Eigendur hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að jörðin væri öll háð beinum eignarrétti. Sé því um óræka sönnun þess að um eignarland hafi verið að ræða. Vísað er til 72. gr. stjórnarskrár lýðveldisins Íslands, sem verndi eignarrétt, sbr. og 1. gr. 1. viðauka Mannréttindasáttmála Evrópu, sbr. lög nr. 62/1994. Mannréttindaákvæði verji eignarréttindi sem menn hafi haft réttmætar væntingar um ef ríkisvald hafi með einum eða öðrum hætti viðurkennt þann rétt, t.d. með því að þinglýsa eignaskjölum athugasemdalaust um áratuga skeið. Þá er vísað til úrskurða óbyggðanefndar frá 21. mars 2002.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Mörtungu er rakin í kafla 5.7. Þar kemur fram að Mörtungu er getið í heimildum allt frá 1218. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Mörtungu er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Suðurmörk Mörtungu gagnvart Geirlandi eru utan við kröfusvæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf Mörtungu er samþykkt vegna Geirlands. Landamerkjabréf Geirlands virðist ekki vera samþykkt vegna Mörtungu en lýsingum bréfanna ber saman. Þessi mörk þykja ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Mörtungu verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Í öllum fyrirbyggjandi heimildum um landamerki Mörtungu er vestur-, austur- og suðurmörkum jarðarinnar lýst en norðurmörkum hvergi lýst sérstaklega.

Fyrstu lýsinguna á landamerkjum Mörtungu er að finna í úttekt frá árinu 1847. Þar kemur fram að Geirlandsá ráði mörkum að vestan. Mörkum er lýst með sama hætti í úttekt frá árinu 1857. Í lýsingu á landamerkjum Eintúnaháls eftir dómi uppkveðnum á Kleifum 1. október 1832 kemur fram að Geirlandsá ráði allt norður að vesturenda á Lauffelli og síðan úr vesturenda Lauffells beint að upptökum Kálfár úr landnorðri. Hvorki eldri heimildir um mörk Eintúnaháls að þessu leyti né sérstakt landamerkjabréf fyrir Eintúnaháls liggja fyrir. Vesturmörkum Mörtungu gagnvart Eintúnahálsi er næst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887. Þar er merkjum lýst þannig að Geirlandsá ráði norður til Lauffells og svo lækur er renni niður í Geirlandsá fyrir vestan Lauffell allt norður að upptökum hans, síðan beina línu þaðan og norður til Hellisár. Bréfið er samþykkt vegna Eintúnaháls. Í kröfugerð eigenda Mörtungu eru upptök Geirlandsár talin vera í upptökum umrædds lækjar. Eins og fram kemur í umfjöllun um jörðina Eintúnaháls telur óbyggðanefnd einnig að miða skuli upptök Geirlandsár við upptök þessa lækjar sem nefndur er í bréfinu,

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

sbr. umfjöllun í kafla 6.7. Lýsingin í landamerkjabréfi Mörtungu er þannig í samræmi við lýsingar í eldri heimildum að öðru leyti en um stefnulínu úr upptökum lækjarins til Hellisár. Sá hluti lýsingarinnar er í ósamræmi við eldri lýsingar sem þó eru tiltölulega skýrar að þessu leyti, þ.e. að land jarðarinnar nái norður að upptökum Geirlandsár. Ætla má að skýrar hefði verið vísað til þeirra norðurmarka í hinum eldri heimildum hefðu þau verið talin afmarka land jarðarinnar. Þá verður ekki horft fram hjá því að merkjum Eintúnaháls og Heiðarsels gagnvart Síðumannaafrétti er lýst í Kálfá en ekki Hellisá og því ekkert sem bendir til þess að Hellisá hafi skilið að afréttinn og jarðir á þessu svæði. Má þvert á móti ætla, miðað við afmörkun Eintúnaháls í dóminum frá 1832, að nyrstu mörk Mörtungu að vestan gagnvart Síðumannaafrétti liggi einmitt í upptökum Geirlandsár. Að öllu framangreindu virtu telur óbyggðanefnd landamerkjabréf Mörtungu ekki eiga við rök að styðjast að þessu leyti. Verður því við það miðað í úrskurði þessum að land Mörtungu hafi ekki náð lengra til norðurs en að upptökum greinds lækjar sem rennur í Geirlandsá og að lýsing á merkjum jarðarinnar í Hellisá í landamerkjabréfi hennar hafi ekki sjálfstæða þýðingu.

Fyrstu lýsinguna á austurmörkum Mörtungu er einnig að finna í framangreindri úttekt frá 1847. Þar kemur fram að Þverá ráði að austan. Mörkum er lýst með sama hætti í úttekt frá árinu 1857. Mörtungu gagnvart Prestsbakkajörðum er næst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar þannig að Þverá ráði norður til afréttar á Kaldbak. Bréfið er áritað vegna Prestsbakka. Í landamerkjabréfi Prestsbakka með hjáleigunni Prestsbakkakoti, dags. 4. júní 1890 og þingl. 19. s.m., kemur fram að Þverá ráði. Bréfið er ekki áritað sérstaklega vegna Mörtungu. Eldri heimildir um merki Prestsbakka að þessu leyti liggja ekki fyrir. Framangreindum lýsingum ber þannig öllum saman þótt lýsingin í landamerkjabréfi Mörtungu sé nokkuð nákvæmari. Samkvæmt framangreindu er austurmörkum Mörtungu því ekki lýst lengra en að upptökum Þverár.

Hér að framan hefur verið komist að niðurstöðu um nyrstu landamerkjapunkta Mörtungu til vesturs og austurs. Sérstakrar athugunar þarfnast svo ósamræmi í kröfugerð jarðeigenda við fyrirliggjandi heimildir um landamerki Mörtungu að þessu leyti. Verður fyrst vikið að vesturmörkum jarðarinnar og síðan að austurmörkum.

Sem að framan greinir er það niðurstaða óbyggðanefndar að lýsing á merkjum Mörtungu í Hellisá í landamerkjabréfi jarðarinnar hafi ekki sjálfstæða þýðingu enda er hún bæði í ósamræmi við eldri heimildir um merki Mörtungu og fyrirliggjandi heimildir um merki aðliggjandi jarða. Kemur þá til álita hvort eigendur Mörtungu hafi eignast land norðan við upptök Geirlandsár fyrir hefð. Eins og fram er komið hefur nýting landsins einskorðast við beitaraftot. Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að afréttargirðing liggur um jörðina talsvert sunnan við upptök bæði Geirlandsár og Þverár. Norðurhluti jarðarinnar er nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti. Girðingin liggur að hluta til norðan við kröfulínu íslenska ríkisins en því hefur ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun eignarlands á Síðu. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Allt land norðan afréttargirðingar er smalað í samhengi, sbr. umfjöllun í kafla 5.12. Smölun er skipulögð sameiginlega fyrir afréttinn og land jarðanna norðan afréttargirðingar og smala eigendur Mörtungu og Prestsbakka Þverártungur og austanverðan Kaldbak. Í skýrslutökum komu ekki fram nein sjónarmið eða staðhæfingar um að glögg skil væru á hvar land Mörtungu endaði og land Síðumannaafréttar tæki við. Þá liggja engin gögn eða upplýsingar fyrir um að eigendur Mörtungu, nú eða fyrr, hafi nýtt land norðan upptaka Geirlandsár með öðrum hætti en aðrir jarðeigendur á Síðu og hefur því ekki verið haldið fram í málinu. Þá er til þess að líta að í minnispunktum, dags. 30. september 1998, sem undirritaðir eru af eigendum Mörtungu og fyrirsvarsmönnum hreppsins, kom fram að óvissa væri um staðsetningu landamerkja milli Mörtungu og Eintúnaháls annars vegar og sömu jarða og almennings hins vegar.

Þegar þessi aðstaða er virt í heild sinni telur óbyggðanefnd að þrátt fyrir tilgreiningu í landamerkjabréfi Mörtungu um að land jarðarinnar næði til Hellisár í norðri hafi eigendur hennar aldrei farið með umrætt land sem sína eign.

Í ljósi alls þess, sem hér hefur verið rakið, telur óbyggðanefnd að eigendur Mörtungu hafi ekki haft réttmætar ástæður til að vænta þess að land þeirra næði norður fyrir upptök Geirlandsár. Á það verður því ekki fallist að eigendur Mörtungu hafi eignast land svo langt til norðurs fyrir hefð.

Sem að framan greinir er nyrsti punktur að austanverðu í fyrirbyggjandi heimildum um landamerki Mörtungu í upptökum Þverár. Kröfugerð jarðeigenda miðar þó við að austurmörk jarðarinnar nái u.þ.b. 4 km lengra til norðurs. Ekkert í landamerkjabréfi jarðarinnar eða öðrum fyrirbyggjandi heimildum gefur tilefni til að ætla að land jarðarinnar nái svo langt til norðurs. Lýsing á Síðumannaafrétti frá 1998 hefur enga þýðingu í þessu sambandi enda byggist hún ekki á eldri skjallegum heimildum. Eigendur Mörtungu hafa ekki sýnt fram á að þeir hafi réttmætar væntingar til þess að land þeirra nái lengra til norðurs en landamerkjabréf jarðarinnar sjálft tilgreinir. Af hálfu óbyggðanefndar verður því ekki fallist á kröfugerð landeigenda að þessu leyti.

Þá þarfnast norðurmörk jarðarinnar sérstakrar athugunar en eins og áður er rakið liggja engar heimildir um nákvæma legu þeirra fyrir. Heimildir um norðurmörk jarða á Síðu frá vesturmörkum Mörtungu að austurmörkum Brattlands eru mjög óljósar. Þá liggja engar sjálfstæðar heimildir um mörk Síðumannaafréttar að þessu leyti fyrir. Í landamerkjabréfum þeirra jarða sem á umræddu svæði liggja er merkjum gjarnan lýst til afréttar án nánari tilgreiningar og í þeim tilvikum að norðurmörkum er sérstaklega lýst er um óljósar lýsingar að ræða. Náttúrulegar aðstæður á þessu landsvæði veita að sama skapi litla vísbendingu og engin glögg skil frá náttúrunnar hendi að styðjast við. Að þessu virtu telur óbyggðanefnd eðlilegast að draga beina línu á milli upptaka Geirlandsár að vestan austur að upptökum Þverár. Upptök Þverár verða ekki tilgreind með nákvæmum hætti. Af hálfu eigenda Mörtungu hafa upptökin verið færð á kort þar sem kröfulína íslenska ríkisins sker kröfulínu eigenda jarðarinnar. Ekki hafa verið gerðar athugasemdir við þá staðsetningu og verður því við hana miðað í úrskurði þessum.

Enginn vafi er á því samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum að litið hafi verið svo á að land Mörtungu næði norður að mörkum Síðumannaafréttar. Það leiðir því af framangreindri niðurstöðu óbyggðanefndar um landamerki Mörtungu til norðurs, að suðurmörk Síðumannaafréttar liggja sunnar fyrir landi Mörtungu en krafa er gerð um í máli þessu. Um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem liggur á milli línunnar úr upptökum Geirlandsár í upptök Þverár og kröfulínu landeigenda verður fjallað í kafla 6.12.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Mörtungu. Þar er merkjum lýst mun lengra til norðurs en í eldri landamerkjálýsingum í úttekktum frá árunum 1847 og 1857 sem þó eru tiltölulega skýrar. Ekki er í ljós leitt að land norðan upptaka Geirlandsár, eins og þau hafa verið ákvörðuð hér að framan, hafi verið innan landamerkja Mörtungu fyrir gerð landamerkjabréfsins árið 1886. Fyrirbyggjandi gögn benda hins vegar ekki til annars en að landamerkjum Mörtungu til annarra átta sé þar rétt lýst, svo langt sem sú lýsing nær. Landamerkjabréf Mörtungu er áritað af hálfu aðliggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og er ekki að sjá að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágretta. Þá eru landamerkjabréf aðliggjandi jarða þinglesin og að hluta til árituð vegna Mörtungu.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Mörtungu hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Mörtunga hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan framangreindra marka hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggæringum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi jarðarinnar og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Eins og rakið er í kafla 5.7. greina heimildir frá því að kristsbúið og síðar þjóðjörðin á Breiðabólstað hafi átt upprekstur í Lambatungum sem samkvæmt framangreindu eru innan merkja Mörtungu. Umfjöllun um upprekstur þennan er í framangreindum heimildum skipað þar sem greint er

frá réttindum jarðarinnar til selsáturs, upprekstrar á Síðumannaafrétt o.p.h. auk þess sem beinlínis er tekið fram í úttekt frá 1890 að jörðin eigi „lambaupprekstur í svokölluðum Lambatúngum í Mörtúngu landi“. Með hliðsjón af þessu verður talið að um ítak Breiðabólstaðar í land Mörtungu hafi verið að ræða en óbyggðanefnd telur tilvist ítaks fremur benda til þess að svæði það sem ítakið er á sé eða hafi a.m.k. einhvern tíman verið eignarland.

Áður er fjallað um afréttargirðingu sem liggur um land Mörtungu en land norðan hennar er nýtt til beitar ásamt Síðumannaafrétti. Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau, er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum er að fjallskilum lúta skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð eru nema takmarkaðan tíma í senn. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæðis enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Mörtungu hafi verið án ágreinings eða athugasemda. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að viðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Mörtungu sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlenda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Mörtungu, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.9. Prestsbakkajarðir

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi „prestsetursins Prestbakka í Vesturskaftafellssýslu með hjáleigunni Prestbakkakoti“, dags. 4. júní 1890 og þingl. 19. s.m.

Að Prestsbakkajörðunum liggja Mörtunga og Geirland að vestanverðu og Hörgsdalur að austanverðu. Að norðanverðu liggur Síðumannaafréttur og Breiðabólstaður að sunnanverðu.

Fjalllendi og gróið heiðarland einkennir stóran hluta þess landsvæðis sem hér um ræðir, upp frá bæjarstæði Prestsbakkabýla rís landið með 100 m hárrí heiðarbrún. Ofan við brúnina hækkar land lítið eitt og tekur við svæði er nefnist Prestsbakkaheiði. Upp frá Prestsbakkaheiðinni er allmikill fjallaklasi er nefnist Kaldbakur og sést víða að. Þá eru Þverártungur, dalur milli Prestsbakka-Kaldbaks og Mörtungu-Kaldbaks. Þar upp af er 703 m hár hnúkur sem heitir Háihnúkur. Annar hærri er vestar, 732 m hár.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína úr punkti í 685 m hæð á Kaldbaki sjónhendingu í toppinn á Hnútu. Á móti hafa eigendur Prestsbakkajarða gert kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðanna. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.8.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjálýsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr

trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru undirorpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Loks er vísað til þess að jarðir fyrir austan Mörtungu lýsi landamerkjum ekki norður fyrir Kaldbak og með því hugsanleg landnámsmörk.

Af hálfu eigenda Prestsbakkajarða, sbr. skjöl nr. 11 og 11(14), er vísað til landamerkjaskrár jarðarinnar, sem þinglýst hafi verið athugasemdalaust, fornra og nýrra fasteignamata, fyrirbyggjandi þinglýstra afsala og annarra eignarheimilda sem aldrei fyrr hafi sætt mótmælum. Sönnunargildi þessara heimilda sé mikið og íslenska ríkinu hafi ekki tekist að hnekkja þeim. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur jarðarinnar hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðarinnar, meðal annars bannað öðrum not hennar, og staðfesti tilhögun fjallskila að um eignarland sé að ræða. Eigendur hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að jörðin væri öll háð beinum eignarrétti. Vísað er til 72. gr. stjórnarskrár lýðveldisins Íslands, sem verndi eignarrétt, sbr. og 1. gr. 1. viðauka Mannréttindasáttmála Evrópu, sbr. lög nr. 62/1994. Mannréttindaákvæði verji eignarréttindi sem menn hafa haft réttmætar væntingar um ef ríkisvald hafi með einum eða öðrum hætti viðurkennt þann rétt, t.d. með því að þinglýsa eignaskjölum athugasemdalaust um áratuga skeið. Þá er vísað til úrskurða óbyggðanefndar frá 21. mars 2002.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Prestsbakka er rakin í kafla 5.8. Þar kemur fram að Prestsbakka er getið í heimildum allt frá 1397. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það sem hér er til umfjöllunar sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Prestsbakkajarða er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðanverðra merkja jarðarinnar, þ.e. merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Suðurmörk gagnvart Breiðabólstað sem og vesturmörk gagnvart Geirlandi eru utan við kröfussvæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf Prestsbakkajarða er samþykkt vegna Breiðabólstaðar. Þessi mörk þykja ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Mörtungu verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Einu lýsinguna á landamerkjum Prestsbakkajarða er að finna í landamerkjabréfi Prestsbakka með hjáleigunni Prestsbakkakoti, dags. 4. júní 1890 og þingl. 19. s.m. Þar er að finna lýsingu á vestur- og austurmörkum en norðurmörkum er ekki lýst sérstaklega.

Vesturmörkum Prestsbakkajarða gagnvart Mörtungu er í bréfinu lýst þannig að Þverá ráði. Bréfið er ekki áritað sérstaklega vegna Mörtungu. Merkjum er lýst með nokkuð nákvæmari hætti í landamerkjabréfi Mörtungu, dags. 1886 og þingl. 15. júní 1887, þannig að Þverá ráði norður til afréttar á Kaldbak. Bréfið er áritað vegna Prestsbakka. Þá er sömu mörkum lýst um Þverá í úttektnum Mörtungu frá árunum 1847 og 1857. Samkvæmt þessu virðist ekki hafa verið litið svo á að land jarðarinnar næði norður fyrir upptök Þverár.

Austurmörkum Prestsbakkajarða gagnvart Hörgsdal er fyrst lýst í landamerkjabréfinu úr Tvíþúfu á Hraunfelli beina línu í austuröxlina á Há-Kaldbak og þaðan til afréttar. Bréfið er samþykkt vegna Hörgsdals. Í landamerkjabréfi Hörgsdals, dags. 19. júní 1888 og þingl. 23. s.m., er merkjum lýst úr Tvíþúfu beina línu austast í brúnina á hæsta hnúknum á Kaldbak og þaðan sömu línu til afréttar. Bréfið er samþykkt vegna Prestsbakka. Í úttekt Hörgsdals frá árinu 1847 er merkjum svo lýst úr Tvíþúfu á Hraunfelli í Öxlina fyrir vestan Herdisarkrók á Kaldbak og þaðan sömu stefnu til

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

afréttar. Engin framangreindra lýsinga er þannig orðuð eins um stefnuna úr Tvíþúfu til afréttar og deila eigendur Prestsbakkajarða annars vegar og eigendur Hörgsdals hins vegar um það hvernig línan úr Tvíþúfu til afréttar skuli dregin. Er hvort tveggja ágreiningur um það úr hvaða punkti línan skuli dregin og í hvaða stefnu til afréttar. Óbyggðanefnd telur með engu móti unnt að slá því föstu á grundvelli landamerkjabréfs Prestsbakka hvar norðausturmörk jarðarinnar liggir. Þá veitir lýsing í landamerkjabréfi Hörgsdals á sömu mörkum litla vísbendingu, ekki síst þar sem upplýst er að staðkunnugir deili um legu þeirra.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins varðandi mörk jarðarinnar til norðurs sem og ósamræmi í kröfugerð jarðeigenda við það sem þó verður af landamerkjabréfinu ráðið þarfnast hér sérstakrar athugunar.

Sem að framan greinir er nyrsti punktur að vestanverðu í landamerkjabréfi Prestsbakkajarða í upptökum Þverár. Samkvæmt kröfugerð jarðeigenda liggja mörk Prestsbakkajarða u.þ.b. 4 km þar norðan við. Ekkert í landamerkjabréfi jarðarinnar eða öðrum fyrirbyggjandi heimildum gefur tilefni til að ætla að land jarðarinnar nái svo langt til norðurs. Lýsing á Síðumannaafrétti frá 1998 hefur enga þýðingu í þessu sambandi enda byggist hún ekki á eldri skjallægum heimildum. Eigendur Prestsbakkajarða hafa ekki sýnt fram á að þeir hafi réttmætar væntingar til þess að land þeirra nái lengra til norðurs en landamerkjabréf jarðarinnar sjálft tilgreinir. Af hálfu óbyggðanefndar verður því ekki fallist á kröfugerð landeigenda að þessu leyti.

Sem áður segir er landamerkjabréf Prestsbakkajarða mjög óljóst hvað norðanverð austurmörk varðar. Er því nauðsynlegt að líta til fyrirbyggjandi heimilda um mörk aðliggjandi landsvæða. Engar heimildir frá fyrri tímum um mörk Síðumannaafréttar liggja fyrir. Eina fyrirbyggjandi heimildin um suðurmörk Síðumannaafréttar að þessu leyti er bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumannsins í Vík, dags. 19. júní 1998, þar sem óskað er eftir að sýslumaður kanni hvort sú lýsing sem þar kemur fram sé í samræmi við þinglýst landamerkjabréf og álit viðkomandi aðila. Þar kemur fram að mörk afréttarins frá Hallsteinsvörðu að vesturmörkum Mörtungu séu óljós að öðru leyti en því að frá Hallsteinsvörðu liggir þau beint í vestur.

Vesturmörkum Hörgsdals er eins og áður segir lýst í landamerkjabréfi þeirrar jarðar sem línu úr Tvíþúfu beina línu austast í brúnina á hæsta hnúknum á Kaldbak og þaðan „sömu línu til afréttar“. Bendir þetta til þess að merki gagnvart afrétti liggir talsvert sunnan við þá línu sem eigendur bæði Prestsbakka og Hörgsdals miða kröfugerð sína við. Þrátt fyrir þetta er norðurmörkum Hörgsdals lýst þannig að þau liggja úr Hallsteinsvörðu „beint vestur að Prestbakkalandi“ en það er í ósamræmi við lýsingu vesturmarkanna. Óbyggðanefnd telur að samanburður á lýsingu landamerkja þessara jarða og það ósamræmi, sem hér er nefnt, leiði til þeirrar niðurstöðu að þessi lýsing á norðurmerkjum Hörgsdals fái ekki staðist. Að þessu virtu telur óbyggðanefnd ekki um annað að ræða en að ákvarða norðurmörk þessara jarða með þeim hætti að draga beina línu úr nyrsta punkti í merkjalýsingu Hörgsdals að austanverðu í nyrsta punkt í merkjalýsingu Prestsbakkajarða að vestanverðu, þ.e. úr Hallsteinsvörðu í upptök Þverár, sbr. einnig umfjöllun í kafla 6.10. Hallsteinsvarða er þekkt kennileiti en upptök Þverár verða ekki tilgreind með nákvæmum hætti. Af hálfu eigenda Prestsbakkajarða hafa upptökin verið færð á kort þar sem kröfulína íslenska ríkisins sker kröfulínu eigenda jarðarinnar. Ekki hafa verið gerðar athugasemdir við þá staðsetningu og verður við hana miðað í úrskurði þessum.

Enginn vafi er á því samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum að litið hafi verið svo á að land Prestsbakkajarða næði norður að mörkum Síðumannaafréttar. Það leiðir því af framangreindri niðurstöðu óbyggðanefndar um landamerki Prestsbakkajarða til norðurs, að suðurmörk Síðumannaafréttar liggja sunnar fyrir landi þeirra en krafa er gerð um í máli þessu. Um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis, sem liggur á milli línunnar úr upptökum Þverár í Hallsteinsvörðu og kröfulínu landeigenda, verður fjallað í kafla 6.12.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Prestsbakkajarðir.

Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst svo langt sem sú lýsing nær. Bréfið er áritað af hálfu hluta aðliggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Þá eru landamerkjabréf aðliggjandi jarða þinglesin og að hluta til árituð vegna Prestsbakkajarða. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þá er og ljóst að eigendur Prestsbakkajarða hafa um langa hríð haft réttmæt- ar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Prestsbakkajarða hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að Prestsbakkajarðir hafi verið byggðar og nýttar eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1860 hafa eigendur jarðanna farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggæringum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi jarðanna og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau, er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta, skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð eru nema takmarkaðan tíma í senn. Samþærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Prestsbakkajarða hafi verið án ágreinings eða athugasemda sem þýðingu hafi. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Prestsbakkajarða sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Prestsbakkajarða, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.10. Hörgsdalur I-II

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Hörgsdals, dags. 19. júní 1888 og þingl. 23. s.m.

Að Hörgsdal liggja Prestsbakkajarðir að vestanverðu, Síðumannaafréttur að norðanverðu og Hörgslandsþorp að austanverðu og Keldunúpur að sunnanverðu.

Fjalllendi og heiðarland einkennir stóran hluta þess landsvæðis sem hér um ræðir, upp frá bæjarstæði Hörgsdals rís landið skarpt með 100 m hárra heiðarbrún og hamrabelti efst. Ofan við brúnina tekur land að hækka litið eitt og tekur við svæði er nefnist Seltungur sem afmarkast af Dalsá og Hafradalsá. Fornaselsfell liggur ofar milli Hafradalsár og Hörgsár. Norðar kallast svæðið einu nafni Hörgsdalskaldbakur. Reglulega lagaður smágrjóthóll er þar nyrst og nefnist Hallsteinsvarða.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína úr punkti í 685 m hæð á Kaldbaki sjónhendingu í toppinn á Hnútu. Á móti hafa eigendur Hörgsdals gert kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.9.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalyðing jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfssfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru undirorpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Loks er vísað til þess að jarðir fyrir austan Mörtungu lýsi landamerkjum ekki norður fyrir Kaldbak og með því hugsanleg landnámsmörk.

Af hálfu eigenda Hörgsdals I-II, sbr. skjöl nr. 8 og 11(4), er vísað til landamerkjaskrár jarðarinnar, sem þinglýst hafi verið athugasemdalaust, fornra og nýrra fasteignamata, fyrirbyggjandi þinglýstra afsala og annarra eignarheimilda sem aldrei fyrr hafi sætt mótmælum. Sönnunargildi þessara heimilda sé mikið og íslenska ríkinu hafi ekki tekist að hnekkja þeim. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur jarðarinnar hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðarinnar, meðal annars bannað öðrum not hennar, og staðfesti tilhögun fjallskila að um eignarland sé að ræða. Eigendur hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að jörðin væri öll háð beinum eignarrétti. Vísað er til 72. gr. stjórnarskrár lýðveldisins Íslands, sem verndi eignarrétt, sbr. og 1. gr. 1. viðauka Mannréttindasáttmála Evrópu, sbr. lög nr. 62/1994. Mannréttindaákvæði verji eignarréttindi sem menn hafi haft réttmætar væntingar um ef ríkisvald hafi með einum eða öðrum hætti viðurkennt þann rétt, t.d. með því að þinglýsa eignaskjöllum athugasemdalaust um áratuga skeið. Þá er vísað til úrskurða óbyggðanefndar frá 21. mars 2002.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Hörgsdals er rakin í kafla 5.9. Þar kemur fram að Hörgsdals er getið í heimildum allt frá því um 1200. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Hörgsdals er lýst í fyrirbyggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðanverðra merkja jarðarinnar, þ.e. merkja jarðarinnar að því leyti sem þau liggja innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Hluti vesturmarka Hörgsdals við Prestsbakkajarðir og austurmarka við Hörgslandsþorp sem og suðurmörk við Keldunúp eru utan við kröfusvæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf Hörgsdals er samþykkt vegna allra þriggja. Þessi mörk þykja ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Hörgsdals verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Fyrstu lýsinguna á vesturmerkjum Hörgsdals gagnvart Prestsbakkajörðum er að finna í úttekt frá árinu 1847. Þar er merkjum lýst úr Tvíþúfu á Hraunfelli í Öxlina fyrir vestan Herðisarkrök á Kaldbak og þaðan sömu stefnu til afreittar. Merkjum Hörgsdals að þessu leyti er næst lýst í land-

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

merkjabréfi jarðarinnar, dags. 19. júní 1888 og þingl. 23. s.m. Þar er merkjum lýst úr Tvíþúfu beina línu austast í brúnina á hæsta hnúknum á Kaldbak og þaðan sömu línu til afréttar. Bréfið er samþykkt vegna Prestsbakka. Í landamerkjabréfi Prestsbakka, dags. 2. júní 1890 og þingl. 23. s.m., er merkjum gagnvart Hörgsdal lýst úr Tvíþúfu á Hraunfelli beina línu í austuröxlina á Há-Kaldbak og þaðan til afréttar. Bréfið er samþykkt vegna Hörgsdals. Engin framangreindra lýsinga er orðuð eins um stefnuna úr Tvíþúfu til afréttar og deila eigendur Hörgsdals annars vegar og eigendur Prestsbakkajarða hins vegar um það hvernig línan úr Tvíþúfu til afréttar skuli dregin. Er hvort tveggja ágreiningur um það úr hvaða punkti línan skuli dregin og í hvaða stefnu til afréttar. Óbyggðanefnd telur með engu móti unnt að slá því föstu á grundvelli landamerkjabréfs Hörgsdals hvar norðausturmörk jarðarinnar liggir. Þá veitir lýsing í landamerkjabréfi Hörgsdals á sömu mörkum litla vísbendingu, ekki síst þar sem upplýst er að staðkunnugir deili um legu þeirra.

Fyrstu lýsinguna á austurmerkjum Hörgsdals gagnvart Hörgslandi er að finna í framangreindri úttekt frá árinu 1847. Þar segir að Hörgsá ráði norður fyrir fremri Hörgsárbotna og þaðan sé bein stefna til afréttar. Merkjum Hörgsdals að þessu leyti er næst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar þannig að þau liggja um Hörgsárgljúfur norður þangað sem innri Hörgsá komi að vestan, á brúninni norðan við þar sem Hörgsárgljúfur endi, sé varða hlaðin og úr henni sé markið í Hallsteinsvörðu austast. Bréfið er samþykkt vegna Hörgslands. Í landamerkjabréfi Hörgslands, dags. 21.5.1890 og þingl. 19.6. s.á., og landamerkjabréfi fyrir jörðunum Hörgslandskoti, Hörgslandi og Múlakoti, dags. 5.5.1922 og þingl. 13.7. s.á., er merkjum lýst með sambærilegum hætti. Hvorugt bréfið er samþykkt sérstaklega vegna Hörgsdals. Þessi lýsing er og í samræmi við lýsingu á landamerkjum Hörgslands frá 1707 svo langt sem sú lýsing nær.

Einu lýsinguna á norðurmörkum Hörgsdals gagnvart Síðumannaafreitti er að finna í landamerkjabréfi jarðarinnar. Þar segir að mörkin liggja úr Hallsteinsvörðu beint vestur að Prestsbakkalandi. Engar heimildir frá fyrri tímum um mörk Síðumannaafreittar liggja fyrir. Eina fyrirbyggjandi heimildin um suðurmörk Síðumannaafreittar að þessu leyti er bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumannsins í Vík, dags. 19.6.1998, þar sem óskað er eftir að sýslumaður kanni hvort sú lýsing sem þar kemur fram sé í samræmi við þinglýst landamerkjabréf og álit viðkomandi aðila. Þar kemur fram að mörk afreittarinnar frá Hallsteinsvörðu að vesturmörkum Mörtungu séu óljós að öðru leyti en því að frá Hallsteinsvörðu liggja þau beint í vestur.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins varðandi mörk jarðarinnar til norðurs sem og ósamræmi í kröfugerð jarðeigenda við það sem þó verður af landamerkjabréfinu ráðið þarfnast hér sérstakrar athugunar.

Vesturmörkum Hörgsdals er eins og áður segir lýst í landamerkjabréfi þeirrar jarðar sem línu úr Tvíþúfu beina línu austast í brúnina á hæsta hnúknum á Kaldbak og þaðan „sömu línu til afréttar“. Bendir þetta til þess að merki gagnvart afreitti liggja talsvert sunnan við þá línu sem eigendur bæði Hörgsdals og Prestsbakka miða kröfugerð sína við. Þrátt fyrir þetta er norðurmörkum Hörgsdals lýst þannig að þau liggja úr Hallsteinsvörðu „beint vestur að Prestbakkalandi“ en það er í ósamræmi við lýsingu vesturmarkanna. Óbyggðanefnd telur að samanburður á lýsingu landamerkja þessara jarða og það ósamræmi, sem hér er nefnt, leiði til þeirrar niðurstöðu að þessi lýsing á norðurmerkjum Hörgsdals fái ekki staðist. Að þessu virtu telur óbyggðanefnd ekki um annað að ræða en að ákvarða norðurmörk þessara jarða með þeim hætti að draga beina línu úr nyrsta punkti í merkjalýsingu Hörgsdals að austanverðu í nyrsta punkt í merkjalýsingu Prestsbakkajarða að vestanverðu, þ.e. úr Hallsteinsvörðu í upptök Þverár, sbr. einnig umfjöllun í kafla 6.9. Ekkert liggur fyrir um að nýtingu landsins hafi verið þannig háttað að glögg skil hafi afmarkað land jarðarinnar gagnvart afreitti norðar. Lýsing á Síðumannaafreitti frá 1998 hefur enga þýðingu í þessu sambandi enda byggist hún ekki á eldri skjallægum heimildum. Eigendur Hörgsdals hafa ekki sýnt fram á að þeir hafi réttmætar væntingar til þess að land þeirra næði lengra til norðurs en landamerkjabréf jarðarinnar sjálft tilgreinir eða nýtt það með slíkum hætti. Hallsteinsvarða er þekkt kennileiti en upptök Þverár

verða ekki tilgreind með nákvæmum hætti. Af hálfu eigenda Prestsbakkajarða hafa upptökin verið færð á kort þar sem kröfulína íslenska ríkisins sker kröfulínu eigenda jarðarinnar. Ekki hafa verið gerðar athugasemdir við þá staðsetningu og verður við hana miðað í úrskurði þessum.

Enginn vafi er á því samkvæmt fyrirliggjandi heimildum að litið hafi verið svo á að land Hörgsdals næði norður að mörkum Síðumannaafréttar. Það leiðir því af framangreindri niðurstöðu óbyggðanefndar um landamerki jarðarinnar til norðurs, að suðurmörk Síðumannaafréttar liggja sunnar fyrir landi Hörgsdals en krafa er gerð um í máli þessu. Um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem liggur á milli línunnar úr upptökum Þverár í Hallsteinsvörðu og kröfulínu landeigenda verður fjallað í kafla 6. 12.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Hörgsdal. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst. Bréfið er áritað af hálfu aðliggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar, án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Þá eru landamerkjabréf aðliggjandi jarða þinglesin og að hluta til árituð vegna Hörgsdals. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þá er og ljóst að eigendur Hörgsdals hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Hörgsdals hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Hörgsdalur hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka, sem tilgreind eru 1888, hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi jarðarinnar og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta skoða sem afrétti, enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð eru nema takmarkaðan tíma í senn. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Hörgsdals hafi verið án ágreinings eða athugasemda sem þýðingu hafi. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan

tilgreindra landamerkja Hörgsdals sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlenda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Hörgsdals, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.11. Hörgslandsþorp

Í Hörgslandsþorpi eru nú jarðirnar Hörgsland I-II, Hörgslandskot og Múlakot. Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Hörgslands, dags. 21. maí 1890 og þingl. 19. júní s.á., án þess að tekið sé tillit til síðari skiptingar lands innan þeirra merkja.

Að Hörgslandsþorpi liggja Hörgsdalur, Keldunúpur og jarðir í Landbroti að vestanverðu og Brattland og Fosstorfa að austanverðu. Til norðurs er Síðumannaafreitur og til suðurs er hafið.

Syðsti hluti þess landsvæðis, sem hér um ræðir, er undirlendi en fjalllendi og heiðarlönd að norðanverðu. Skörp landfræðileg skil eru á milli undirlendis og heiðarlenda. Til suðurs kvíslast Skaftáin um hallalítla aurana allt niður að sjávarmáli og til norðurs rísa heiðarlöndin með 200 m hárrí heiðarbrún og hamrabelti efst. Ofan við brúnina tekur land að hækka lítið eitt til norðurs og rísa þar nokkur aðskilin fell, Selfell (372 m), Hestur (516 m) og nyrst Stakkur (542 m).

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína úr punkti í 685 m hæð á Kaldbaki sjónhendingu í toppinn á Hnútu. Á móti hafa eigendur jarða í Hörgslandsþorpi gert kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan landamerkja torfunnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.10.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalýsingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalyýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúna-hálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið lítið svo á að umrædd landsvæði væru undir-orpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Loks er vísað til þess að jarðir fyrir austan Mörtungu lýsi landamerkjum ekki norður fyrir Kaldbak og með því hugsanleg landnámsmörk.

Af hálfu eigenda Hörgslandsþorps, sbr. skjöl nr. 9 og 11(14), er vísað til landamerkjaskrár jarð-arinnar, sem þinglýst hafi verið athugasemdalaust, fornra og nýrra fasteignamata, fyrirbyggjandi þinglýstra afsala og annarra eignarheimilda sem aldrei fyrr hafi sætt mótmælum. Sönnunargildi þessara heimilda sé mikið og íslenska ríkinu hafi ekki tekist að hnekkja þeim. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur jarðarinnar hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi jarðar-innar, meðal annars bannað öðrum not hennar, og staðfesti tilhögun fjallskila að um eignarland sé að ræða. Eigendur hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að jörðin væri öll háð beinum eignarrétti. Vísað er til 72. gr. stjórnarskrár Lýðveldisins Íslands, sem verndi eignarrétt, sbr. og 1. gr. 1. viðauka Mannréttindasáttmála Evrópu, sbr. lög nr. 62/1994. Mannréttindaákvæði verji eignarréttindi sem menn hafi haft réttmætar væntingar um ef ríkisvald hafi með einum eða öðrum hætti viðurkennt þann rétt, t.d. með því að þinglýsa eignaskjölum athugasemdalaust um áratuga skeið. Þá er vísað til úrskurða óbyggðanefndar frá 21. mars 2002.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Hörgslandsþorps er rakin í kafla 5.10. Þar kemur fram að Hörgslands er getið í heimildum allt frá 1343. Af þeim verður ráðið að um sjálf-stæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það sem hér er til umfjöllunar sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Hörgslandsþorps er lýst í fyrirliggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðanverðra merkja torfunnar, þ.e. merkja hennar að því leyti sem þau liggja innan kröfussvæðis íslenska ríkisins. Vesturmörk Hörgslandsþorps við Keldunúp og jarðir í Landbroti, austurmörk Hörgslandsþorps við Fosstorfu og suðurmörk til sjávar eru utan við kröfussvæði íslenska ríkisins. Bæði landamerkjabréf Hörgslandsþorps eru samþykkt vegna Foss. Þessi mörk þykja ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Hörgslandsþorps verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Fyrstu lýsinguna á vesturmerkjum Hörgslands gagnvart Hörgsdal er að finna í lýsingu á landamerkjum Hörgslands frá 1707. Þar kemur fram að vestanverðu ráði „Hörgsá sudur að Merkegarde...“. Merkjum Hörgslands að þessu leyti er næst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 21. maí 1890 og þingl. 19. júní s.á., þannig að þau liggi úr Hallsteinsvörðu í gljúfrið vestur af stakki, úr því ráði Hörgsá þar til gljúfrið endi og svo liggi línan úr mynni Hörgsárgljúfurs í vörðu á Merkegarðsenda. Þá er merkjum lýst með sama hætti í landamerkjabréfi fyrir jörðunum Hörgslandskoti, Hörgslandi og Múlakoti, dags. 5. maí 1922 og þingl. 13. júlí s.á. Lýsingin frá 1707 er þannig í samræmi við landamerkjabréfin svo langt sem hún nær. Hvorugt landamerkjabréfið er samþykkt sérstaklega vegna Hörgsdals. Merkjum er hins vegar lýst með sambærilegum hætti í landamerkjabréfi Hörgsdals, dags. 19. júní 1888 og þingl. 23. s.m., sem samþykkt er vegna Hörgslands. Lýsingin er og í samræmi við eldri heimildir um merki Hörgsdals að þessu leyti.

Fyrstu lýsinguna á austurmerkjum Hörgslands gagnvart Brattlandi er að finna í framangreindri lýsingu frá 1707. Þar er merkjum ekki lýst sjálfstætt heldur segir að Þverár og Dals land ráði norður að Öðulbrúará. Tekið skal fram að Brattland er sama jörð og fyrr á öldum nefndist Þverárdalur eða Ytridalur. Merkjum Hörgslands að þessu leyti er næst lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar frá 1890 þannig að merkin liggi úr Upsatanga að norðan á vörðu á Krákaskeri. Þá er sömu merkjum lýst í landamerkjabréfi jarðarinnar frá 1922 úr Ystatanga að norðan beina línu í vörðu á Krákuskari. Við skýrslutökur í málinu kom fram að Upsatangi eða Ufsatangi og Ystitangi eru sama örnefnið. Hvorugt landamerkjabréfið er samþykkt sérstaklega vegna Brattlands. Merkjum er hins vegar lýst með sambærilegum hætti í landamerkjabréfi Brattlands, dags. 18. júní 1886 og þingl. 15. júní 1887, sem samþykkt er vegna Hörgslands. Sú lýsing er og í samræmi við eldri heimildir um merki Brattlands að þessu leyti. Framangreindum merkjalýsingum ber því saman að þeirri elstu undanskilinni en þar er merkjum lýst norður að Öðulbrúará í stað Ufsatanga. Stafar þetta misræmi vafalaust af því að Öðulbrúará breytti um farveg í Skaftáreldum 1783 og því nauðsynlegt að finna ný viðmið. Þá deila eigendur jarða í Hörgslandsþorpi annars vegar og eigendur Brattlands hins vegar um staðsetningu Ufsatanga. Af hálfu eigenda Hörgslandsþorps er byggt á því að Ufsatangi sé í stefnulínu til austurs frá Hallsteinsvörðu við tanga þar sem Öðulbrúará beygir úr austur í suðaustur. Eigendur Brattlands byggja hins vegar á því að Ufsatangi sé bæði vestar og norðar en ekki hefur tanginn þó verið staðsettur með nákvæmum hætti. Athugun óbyggðanefndar leiðir í ljós að sú staðsetning, sem eigendur Hörgslandsþorps miða við og fær stuðning í framburði staðkunnugra í skýrslutökum fyrir nefndinni, vísar til tanga í landslagi en svo er ekki um það svæði sem eigendur Brattlands miða við. Að þessu virtu leggur óbyggðanefnd til grundvallar að Ufsatangi sé á þeim stað sem eigendur Hörgslandsþorps vísa til.

Óljóst orðalag landamerkjabréfanna tveggja um mörk jarðarinnar til norðurs þarfnast sérstakrar athugunar.

Einu lýsinguna á norðurmörkum Hörgslandsþorps gagnvart Síðumannaafretti er að finna í lýsingunni frá 1707. Þar segir að norðanverðu ráði Hallsteinsvarða og Öðulbrúará. Í landamerkjabréfunum frá 1890 og 1922 er vesturmörkum svo lýst úr Hallsteinsvörðu og austurmerkjum úr Upsatanga eða Ystatanga en norðurmörkum ekki lýst að öðru leyti. Engar heimildir frá fyrri tímum um mörk Síðumannaafreitar liggja fyrir. Eina fyrirliggjandi heimildin um suðurmörk Síðumannaaf-

réttar að þessu leyti er bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumannsins í Vík, dags. 19. júní 1998, þar sem óskað er eftir að sýslumaður kanni hvort sú lýsing sem þar kemur fram sé í samræmi við þinglýst landamerkjabréf og álit viðkomandi aðila. Þar er merkjum á þessu svæði lýst úr Hallsteinsvörðu beint í stórt gil norðarlega í Hnútu.

Í ákvæði 56. kap. landsleigubálks Jónsbókar segir svo: „Vötn öll skulu svo renna sem að fornu hafa runnið; veiti það engi maður af bæ eða á bæ annars, nema það brjóti sjálft.“ Óljóst er hvort ákvæði þetta gildi um landamerki og ekki unnt að slá því föstu að nýr farvegur af náttúrunnar völdum hafi breytt eignamörkum. Ákvæði um þetta efni eru nú í 3. og 8. gr. vatnalaga, nr. 15/1923. Í 3. gr. er þannig kveðið á um þá meginreglu að ef á eða lækur skilji landareignir, eigi hvort land í miðjan farveg og að eigi breytist merki þótt farvegur breytist. Í 8. gr. kemur fram að ef farvegur breytist, án þess að af mannavöldum sé, og sama ástand haldist í 20 ár eða lengur, skuli um það fara svo sem það hefði að fornu fari verið svo. Hugsanlegt er að breyttur farvegur Öðulbrúarár hafi leitt til breytinga á mörkum Hörgslands og Brattlands en einnig er mögulegt að merkjalýsingu hafi verið breytt í þeim tilgangi að halda mörkum því sem næst óbreyttum. Um þetta verður ekkert fullyrt. Ljóst er hins vegar að landamerkjabréf Hörgslands tiltekur Hallsteinsvörðu og Ystatanga (Ufsatanga) sem merki gagnvart afrétti. Hafi Öðulbrúará ráðið mörkum fyrir Skaftárelda er því ljóst að eftir að breytingar urðu á farvegi hennar var farið að miða við önnur merki. Framangreind ákvæði Jónsbókar og vatnalaga styðja þá niðurstöðu. Að þessu virtu telur óbyggðanefnd eðlilegt að draga norðurmörk Hörgslandsþorps með beinni línu milli Hallsteinsvörðu og Ufsatanga.

Eins og rakið er í kafla 3.10. krefjast eigendur Hörgslands þess að land jarðarinnar nái upp að línu sem dregin er úr Hallsteinsvörðu í austnorðaustur að svokölluðu hornmarki í Eldhrauni u.þ.b. 2 km norðan við Ufsatanga. Ekkert í landamerkjabréfi Hörgslands eða Brattlands gefur tilefni til þess að land jarðarinnar hafi náð norður fyrir Ufsatanga. Þá liggur ekkert fyrir um að nýtingu landsins hafi verið þannig háttað að glögg skil hafi afmarkað land jarðarinnar gagnvart afrétti norðar. Lýsing á Síðumannaafrétti frá 1998 hefur enga þýðingu í þessu sambandi enda byggist hún ekki á eldri skjallegum heimildum. Eigendur Hörgslands hafa ekki sýnt fram á að þeir hafi réttmætar væntingar til þess að land þeirra næði lengra til norðurs en landamerkjabréf jarðarinnar sjálft tilgreinir eða nýtt það með slíkum hætti. Á þessa kröfu eigenda Hörgslandsþorps verður því ekki fallist.

Enginn vafi er á því samkvæmt fyrirliggjandi heimildum að litið hafi verið svo á að land Hörgslandsþorps næði norður að mörkum Síðumannaafréttar. Það leiðir því af framangreindri niðurstöðu óbyggðanefndar um landamerki jarðarinnar til norðurs, að suðurmörk Síðumannaafréttar liggja sunnar fyrir landi Hörgslandsþorps en krafa er gerð um í máli þessu. Um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis sem liggur á milli línunnar úr Hallsteinsvörðu í Ufsatanga og kröfulínu landeigenda verður fjallað í kafla 6.12.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Hörgsland og aftur í kjölfar gildistöku nýrra landamerkjalaga 1919. Fyrirliggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst. Bréfin eru bæði árituð af hálfu hluta aðliggjandi jarða, þinglesin, færð í landamerkjabók og á þeim byggt síðan um merki jarðarinnar án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Þá eru landamerkjabréf aðliggjandi jarða þinglesin og að hluta til árituð vegna Hörgslands. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þá er og ljóst að eigendur Hörgslands hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Hörgslandsþorps hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jarðir í Hörgslandsþorpi hafi verið byggðar og nýttar eftir búskaparháttum og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1890 og svo aftur 1922 hafa eigendur jarðanna farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjallandi jarðanna og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau, er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta, skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum, sem í byggð eru, nema takmarkaðan tíma í senn. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. nágildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Hörgslandsþorps hafi verið án ágreinings eða athugasemda sem þýðingu hafi. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Hörgslandsþorps sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Hörgslandsþorps, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.12. Þverá/Brattland

Hér verður fjallað um landsvæði það sem lýst er í landamerkjabréfi Brattlands, dags. 15. júní 1886 og þingl. 15. júní 1887. Brattland fór í eyði í byrjun 20. aldar og lagðist þá undir Þverá.

Að Brattlandi liggja Hörgslandsþorp að vestan og jörðin Dalshöfði í Fljótshverfi að austan. Til norðurs er Síðumannaafréttur og til suðurs er Þverá.

Hraunþekja liggur yfir austasta hluta þess landsvæðis sem hér um ræðir. Til vesturs rís brekka brött uppá víðáttumikið heiðar- og fjalllendi, einkennandi fyrir ofanverða Síðu. Úfið og óslétt Skaftáreldahraunið þekur meira en helming af landsvæði jarðarinnar og rennur Öðulbrúará í vesturkanti þess niður á láglendi. Þverárdalur liggur norðan við Eyjalón og Geirlandstunga og Króksker (421 m) þar fyrir ofan.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína úr punkti í 685 m hæð á Kaldbaki sjónhendingu í toppinn á Hnútu. Á móti hafa eigendur Brattlands gert kröfu um beinan eignarrétt að því landsvæði sem þeir telja að falli innan merkja jarðarinnar. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.11.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalysingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúnahálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á

Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru undir-orpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Loks er vísað til þess að jarðir fyrir austan Mörtungu lýsi landamerkjum ekki norður fyrir Kaldbak og með því hugsanleg landnámsmörk.

Af hálfu eiganda Brattlands, sbr. skjöl nr. 5 og 5(3), er því haldið fram að land á þessu svæði hafi allt verið numið og nýtt á einhvern hátt á hverjum tíma. Vísað er til landamerkjabréfs jarðarinnar sem þinglýst hafi verið án athugasemda og fært í landamerkjabók. Landamerki jarðarinnar hafi verið athugasemdalaus í tíð margra kynslóða og land innan merkja verði ekki tekið af eigendum nema með eignarnámi og gegn bótum. Þá er að auki vísað til hefðar. Það land sem samkvæmt landamerkjaskrá teljist til eignarlands verði ekki tekið til þjóðlendna nema ríkið geti annaðhvort sýnt skýrlega fram á eignarrétt sinn að landinu eða að landamerkjaskrá sé röng og að landeigandi hafi ekki unnið eignarhefð á landinu. Það hafi ekki verið gert.

Saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar Brattlands er rakin í kafla 5.11. Þar kemur fram að Brattland sé sama jörðin og fyrr á öldum nefndist Þverárdalur eða Ytridalur. Hún hafi lagst í eyði í Skaftáreldum 1783 en á fyrri hluta 19. aldar hafi búseta hafist að nýju á þeim hluta jarðarinnar sem byggilegur var og þá nefnst Brattland. Enn fremur kemur þar fram að Þverárdals er getið í heimildum allt frá 14. öld. Af þeim verður ráðið að um sjálfstæða jörð hefur verið að ræða.¹ Jafnframt eru fremur líkur til þess að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé innan upphaflegs landnáms á Síðu, sbr. kafla 6.2.

Kemur þá til skoðunar hvernig merkjum Brattlands er lýst í fyrirliggjandi heimildum. Athugun þessi tekur fyrst og fremst til norðanverðra merkja jarðarinnar, þ.e. merkja hennar að því leyti sem þau liggja innan kröfusvæðis íslenska ríkisins. Suðurmörk Brattlands við Þverá eru utan við kröfusvæði íslenska ríkisins. Landamerkjabréf Brattlands er samþykkt vegna Þverár auk þess sem landamerkjabréf Þverár, dags. 3. júní 1890 og þingl. 29. maí 1895, er samþykkt vegna Brattlands. Þessi mörk þykja ekki vekja sérstakan vafa og verða því ekki talin þarfnast umfjöllunar hér. Að fenginni niðurstöðu um landamerki Brattlands verður fjallað um eignarréttindi innan þess landsvæðis sem til umfjöllunar er.

Fyrstu lýsinguna á vesturmerkjum Brattlands gagnvart Hörgslandsþorpi er að finna í úttekt jarðarinnar frá 1847. Þar segir að mörkin liggja úr Krókaskersvörðu beint norður í Upsatanga við afrétt. Merkjum er lýst með sambærilegum hætti í landamerkjabréfi jarðarinnar, dags. 18. júní 1886 og þingl. 15. júní 1887, eða úr vörðu á Krákaskeri eftir beinni línu norður á Upsatanga. Bréfið er samþykkt vegna Hörgslandsþorps. Í landamerkjabréfi Hörgslands, dags. 21. maí 1890 og þingl. 16. júní s.á., er merkjum lýst með sama hætti. Það er ekki samþykkt sérstaklega vegna Brattlands. Í landamerkjabréfi Hörgslandskots, Hörgslands og Múlakots, dags. 5. maí 1922 og þingl. 13. júlí s.á., er merkjum lýst úr Ystatanga að norðan, beina línu í vörðu á Krákuskeri. Það er ekki heldur samþykkt sérstaklega vegna Brattlands. Við skýrslutökur í málinu kom fram að Upsatangi eða Ufsatangi og Ystitangi eru sama örnefnið. Framangreindum merkjalýsingum ber því öllum saman. Hins vegar deila eigendur Brattlands annars vegar og eigendur jarða í Hörgslandsþorpi hins vegar um staðsetningu Ufsatanga. Af hálfu eigenda Hörgslandsþorps er byggt á því að Ufsatangi sé í stefnu-línu til austurs frá Hallsteinsvörðu við tanga þar sem Öðulbrúará beygir úr austur í suðaustur. Eigendur Brattlands byggja hins vegar á því að Ufsatangi sé bæði vestar og norðar en ekki hefur tanginn þó verið staðsettur með nákvæmum hætti. Athugun óbyggðanefndar leiðir í ljós að sú staðsetning, sem eigendur Hörgslandsþorps miða við og fær stuðning í framburði staðkunnugra í skýrslutökum fyrir nefndinni, vísar til tanga í landslagi en svo er ekki um það svæði sem eigendur Brattlands miða við. Að þessu virtu leggur óbyggðanefnd til grundvallar að Ufsatangi sé á þeim stað sem eigendur Hörgslandsþorps vísa til.

1 Sbr. umfjöllun um hugtakið jörð í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Fyrsta heimildin um austurmörk Brattlands gagnvart Dalshöfða er áður nefnd úttekt frá 1847. Þar segir að á landi jarðarinnar að austan liggi brunahraunið og landamerki séu því óviss. Í landamerkjabréfi Brattlands er mörkum gagnvart Dalshöfða lýst úr Eldhrauninu miðja vega á milli Upsatanga og Hnútu beina línu fram úr Hrauninu austan við Grenháls þar til komi að markinu milli Brattlands og Þverár. Bréfið er samþykkt vegna Dalshöfða. Í landamerkjabréfi Dalshöfða, dags. 11. júní 1886 og þingl. 19. s.m., er vesturmörkum lýst úr Háakletti norður úr hrauni, mitt á milli Grenhálsa og Bæjarskers, norður í Þvermark það sem skiptir heiðalandi og afrétti. Virðist því vera um sambærilega lýsingu að ræða. Dalshöfðabréfið er samþykkt vegna Brattlands.

Óljóst orðalag landamerkjabréfsins um mörk jarðarinnar til norðurs þarfnast sérstakrar athugunar.

Einu lýsinguna á norðurmörkum Brattlands gagnvart Síðumannaafrétti er að finna í landamerkjabréfi jarðarinnar. Þar er mörkum lýst úr Upsatanga miðja vega austur í Eldhraunið milli Upsatanga og Hnútu, að markinu milli Dalshöfða og Brattlands. Bréfið er ekki áritað sérstaklega vegna Síðumannaafréttar. Hvorki heimildir frá þessum tíma né eldri heimildir um mörk Síðumannaafréttar liggja fyrir. Í landamerkjabréfi Dalshöfða segir svo að Þvermarkið ráði austur að fljóti en fljótið eftir það norður í jökul.

Eins og rakið er í kafla 3.11. krefjast eigendur Brattlands þess að land jarðarinnar nái upp að línu sem dregin er úr Hallsteinsvörðu í austnorðaustur að svokölluðu hornmarki í Eldhrauni u.þ.b. 2 km norðan við Ufsatanga. Ekkert í landamerkjabréfi Brattlands eða öðrum heimildum gefur tilefni til þess að ætla að land jarðarinnar hafi náð norður fyrir Ufsatanga. Þá liggur ekkert fyrir um að nýtingu landsins hafi verið þannig háttað að glögg skil hafi afmarkað land jarðarinnar gagnvart afrétti norðar. Lýsing á Síðumannaafrétti frá 1998 hefur enga þýðingu í þessu sambandi enda byggist hún ekki á eldri skjallægum heimildum. Eigendur Brattlands hafa ekki synt fram á að þeir hafi réttmætar væntingar til þess að land þeirra næði lengra til norðurs en landamerkjabréf jarðarinnar sjálft tilgreinir eða nýtt það með slíkum hætti. Á þessa kröfu eigenda Brattlands verður því ekki fallist.

Sem að framan greinir gera heimildir um merki Brattlands og Dalshöfða ráð fyrir merkjapunkti á milli Dalshöfða og Brattlands í Eldhrauni, á milli Ufsatanga og Hnútu. Ekki verður hins vegar sagt til um það með vissu hvar í hrauninu. Ufsatangi er nokkru sunnar en Hnúta og sé dregin lína til austurs frá Ufsatanga, sbr. framangreint orðalag í landamerkjabréfi Brattlands, lendir hún í Hverfisfljóti sunnan Hnútu. Með vísan til framangreinds telur óbyggðanefnd því eðlilegt að draga Þvermarkið frá Ufsatanga til norðausturs yfir Eldhraun þannig að það liggi yfir toppinn á Hnútu og áfram í Hverfisfljót.

Enginn vafi er á því samkvæmt fyrirliggjandi heimildum að litið hafi verið svo á að land Brattlands næði norður að mörkum Síðumannaafréttar. Það leiðir því af framangreindri niðurstöðu óbyggðanefndar um landamerki jarðarinnar til norðurs, að suðurmörk Síðumannaafréttar liggja sunnar fyrir landi Brattlands en krafa er gerð um í máli þessu. Um eignarréttarlega stöðu þess landsvæðis, sem liggur á milli framangreindrar línu úr Ufsatanga í toppinn á Hnútu og kröfulínu landeigenda, verður fjallað í kafla 6.12.

Í kjölfar þess að landamerkjalog taka gildi 1882 er gert landamerkjabréf fyrir Brattland. Fyrir-
liggjandi gögn benda ekki til annars en að merkjum sé þar rétt lýst. Bréfið er áritað af hálfu aðliggjandi jarða, þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki jarðarinnar án þess að séð verði að komið hafi fram athugasemdir yfirvalda eða ágreiningur við nágranna. Þá eru landamerkjabréf aðliggjandi jarða þinglesin og að hluta til árituð vegna Brattlands. Þetta bendir allt til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Þá er og ljóst að eigendur Brattlands hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Kemur þá til skoðunar hvort land innan framangreindra merkja Brattlands hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Ekki eru heimildir um annað en að jörðin Brattland hafi verið byggð og nýtt eftir búskaparhátt-

um og aðstæðum á hverjum tíma. Innan þeirra marka sem tilgreind eru 1886 hafa eigendur jarðarinnar farið með umráð og hagnýtingu og gert ráðstafanir með löggerningum á sama hátt og gildir um eignarland almennt. Fjalllendi jarðarinnar og heiðarlönd hafa þar ekki verið undanskilin enda þótt nýting þar hafi verið takmörkuð.

Í vettvangsferð og við skýrslutökur í málinu kom fram að norðurhluti jarða á Síðu er að einhverju leyti nýttur til beitar ásamt Síðumannaafrétti og að afréttargirðing liggur um jarðirnar nokkuð sunnan við afréttarmörk. Girðingin liggur yfirleitt talsvert sunnan við kröfulínu íslenska ríkisins og hefur því ekki verið hreyft í málinu að staðsetning girðingarinnar skipti máli við mat á afmörkun jarðanna gagnvart afrétti. Svo virðist sem girðingin hafi verið lögð þar sem henta þótti og í sátt við jarðeigendur.

Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau, er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum, eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð eru nema takmarkaðan tíma í senn. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Óbyggðanefnd telur þetta fyrirkomulag ekki hafa neina þýðingu varðandi eignarréttarlega stöðu viðkomandi landsvæða enda fer þessi nýting fram með samþykki jarðeigenda.

Ekki verður annað séð en að eignarhald innan framangreindra merkja Brattlands hafi verið án ágreinings eða athugasemda sem þýðingu hafi. Engar heimildir eru um að land innan merkja jarðarinnar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu og verða staðhættir, gróðurfar eða nýtingarmöguleikar ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Þar ber þess að geta að talið er vafalaust að við upphaf landnáms hafi gróðurþekja á Síðu, svo sem á Íslandi í heild, verið mun meiri að víðáttu og grósku en nú er, sbr. skjal nr. 12. Þá verður fyrirkomulag smölunar á þessu svæði ekki talið hafa eignarréttarlega þýðingu.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu íslenska ríkisins ekki verið sýnt fram á að land innan tilgreindra landamerkja Brattlands sé þjóðlenda. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um eignarland að ræða án þess þó að tekin sé afstaða til þess hver fari með þau eignarréttindi eða hver séu mörk milli eignarlanda, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að land Brattlands, svo sem því er að framan lýst, teljist ekki til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr., laga nr. 58/1998.

6.13. Síðumannaafréttur

Hér verður fjallað um landsvæði það sem nefnt er Síðumannaafréttur. Afrétturinn var nýttur af jörðum í Kleifarhreppi hinum forna en er honum var skipt árið 1892 lagðist vestari hlutinn til fyrrum Kirkjubæjarhrepps og hinn austari til fyrrum Hörgslandshrepps, án þess þó að formleg skipti væru gerð. Afréttur fyrrum Kirkjubæjarhrepps skiptist í Landbrotsafrétt, sem nýttur hefur verið af jörðum í Landbroti og Miðafrétt sem nýttur hefur verið af jörðum á Út-Síðu. Afréttur fyrrum Hörgslandshrepps nefnist Austurafréttur og hefur verið nýttur af jörðum á Austur-Síðu og Brunasandi. Í þeirri umfjöllun, sem hér fer á eftir, verður fjallað sameiginlega um alla þrjá hluta afréttarins. Við afmörkun afréttarins verður stuðst við fyrirliggjandi heimildir um mörk hans sem og aðliggjandi jarða og landsvæða.

Að Síðumannaafrétti liggja Skaftártunguafréttur að vestanverðu, Vatnajökull (n.t.t. Síðujökull) að norðanverðu, jörðin Dalshöfði í Fljótshverfi að austanverðu og jarðirnar Skaftárdalur I-III, Skál, Holt I-II, Heiðarsel I-II, Eintúnaháls, Mörtunga I-II, Prestsbakki, Prestsbakkakot, Hörgsdalur I-II, jarðir í Hörgslandsþorpi og loks jörðin Brattland að sunnanverðu.

Síðumannaafréttur tilheyrir sunnanverðu miðhálandi Íslands.¹ Afrétturinn er fremur jafnlend háslétta.² Upp af hásléttunni rísa bungur og fell, sunnan til Innri-Grjótárhöfði (516 m) og að hluta til Kaldbakur (609 m) en norðar meðal annars, Varmárfell (776 m), Blængur (833 m) og Úlfardals-sker (819 m). Á miðjum afréttinum rís Laki (818 m), kollóttur móbergshnjúkur sem gígaröðin Lakagígar er kennd við. Skaftáreldahraun þekur stóran hluta afréttarins norðan og vestan til. Austurhlutinn er allvíða blásinn og hrjóstugur.

Samkvæmt skýrslu Rannsóknarstofnunar landbúnaðarins (1997) um jarðvegsrof á Íslandi flokkast landsvæðið Síðumannaafréttur á eftirfarandi hátt: 50% auðnir, 22% rýrt, 22% fremur rýrt og einungis 7% sem vel gróid land.³

Samkvæmt skilgreiningum náttúrufræðinnar er landi skipt í gróðurfarsleg hæðarbelti; láglend-isbelti frá sjávarmörkum að 100-150 m hæð, hliðarbelti að 300-400 m hæð og fjallbelti ofan þeirra marka. Eftir því sem hærra dregur verður landið tegundasnauðara, uppskeruminna og rýrara vegna verri veðurskilyrða. Samkvæmt þessari skiptingu eru afréttarlönd Síðumannaafréttar að nær öllu leyti í fjallbeltinu og eru efstu mörk þeirra ofan hæðarmarka samfellds gróðurs uppi undir jökli. Hins vegar er talið að um landnám hafi að nokkuð samfelldur gróður þakið nánast allan afréttinn og heiðalönd Síðunnar. Aðeins hæsta landsvæðið framan við Síðujökul hafi þá verið ógróid.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína úr nyrsta landamerkjapunkti Skaftárdals í Skaftá beina línu í toppinn á Leiðólfsfelli í 564 m hæð. Þaðan liggur línan þangað sem bein norðurstefna línu, sem dregin er úr punkti í hæstu öxlinni á milli Fjaðurárbotna og Stjórnarbotna norður eftir Geirlandshrauni, sker Kálfá. Þaðan fylgir línan Kálfá í upptök hennar í landnorðri. Þaðan liggur línan vestur fyrir Lauffellið að ármótum þar sem Innri-Geirlandsá beygir í norðaustur, svo fylgir línan Geirlandsá í Fagrafoss og svo áfram að gili sem Miðtungnaá rennur eftir. Þaðan liggur línan upp eftir umræddu gili og í punkt í 685 m hæð á Kaldbaki. Þaðan liggur línan þangað sem sjónhending úr þeim punkti í toppinn á Hnútu sker austurmörk jarðarinnar Brattlands. Samkvæmt þessari kröfugerð er Síðumannaafréttur nánast allur innan þjóðlendu. Á móti hefur Skaftárhreppur f.h. þinglýstra eigenda lögbýla á Síðu, Brunasandi og í Landbroti gert kröfu um beinan eignarrétt að Síðumannaafrétti öllum eins og hann er nánar afmarkaður í kröfugerð. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1 og kröfum gagnaðila í kafla 3.12.

Af hálfu íslenska ríkisins, sbr. skjöl nr. 1 og 1(7), er einkum vísað til heimilda um landnám á Síðu. Varðandi landamerkjalysingar jarða á Síðu er vísað almennt til þriggja atriða er dragi úr trúverðugleika þeirra. Í fyrsta lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins en líkur séu á að nám hafi náð, í öðru lagi sé merkjum lýst lengra inn til landsins í yngri heimildum en eldri og í þriðja lagi séu merkjalýsingar víða óglöggar. Þá er vísað almennt til heimilda um stofnun nýbýlis á Eintúna-hálsi sem og heimilda um tilraunir til stofnunar nýbýla undir Helgustaðafjalli, við Leiðólfsfell og á Lauffellsmýrum. Þær heimildir sýni að ekki hafi verið litið svo á að umrædd landsvæði væru undir-orpin beinum eignarrétti og af því dregin sú ályktun að hið sama gildi um önnur landsvæði á þeim slóðum. Varðandi Síðumannaafrétt er vísað til þess að um samnotaafrétt sé að ræða, þ.e. afrétt sem samkvæmt elstu heimildum hafi verið í sameiginlegum notum jarða á tilteknu svæði. Litið sé svo á að það landsvæði, sem þessi afréttur taki til, liggi utan þess svæðis sem numið var. Réttur til af-réttarins hafi orðið til með þeim hætti að íbúar hafi tekið svæðið til sumarbeitar og annarra takmarkaðra nota. Ekkert landamerkjabréf sé til fyrir afréttinn og engar þinglýstar eignarheimildir. Einungis sé að finna takmarkaðar lýsingar í einstökum heimildaritum. Mörk afréttarins séu óumdeild samkvæmt þeim heimildum að undanskyldum mörkum hans gagnvart efstu jörðum á Síðu.

Af hálfu Skaftárhrepps, sbr. skjöl nr. 5 og 5(3), er því haldið fram að Síðumannaafréttur sé í

1 Eins og það er skilgreint í svæðisskipulagi fyrir miðhálandi Íslands 2015, dags. 10.5.1999.

2 Í skýrslu Ólafs Arnalds o.fl., *Jarðvegsrof á Íslandi* (Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins 1997), segir að þetta landsvæði sé u.þ.b. 947 km² að stærð.

3 Ólafur Arnalds o.fl. 1997. *Jarðvegsrof á Íslandi*. Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins.

óskiptri sameign eigenda lögbýla á Síðu, Brunasandi og í Landbroti. Afrétturinn hafi verið notaður bæði til sumarbeitar og vetrarbeitar og hafi jafnan verið fullnýttur. Landið hafi að líkindum verið eðlilegur hluti landnámsjarða og lagt til afréttar og annarra nytja. Eignarréttur byggist ekki síst á hefð og venju um nýtingu landsins. Þá er vísað til hefðar þar sem eigendur afréttarins hafi um langan aldur farið með öll hefðbundin eignarréttindi þar. Eigendur hafi þannig lengi haft réttmætar ástæður til að vænta þess að afrétturinn væri allur háður beinum eignarrétti.

Í kafla 5.12. hér að framan eru rakin þau gögn málsins sem fjalla um Síðumannaafrétt. Gögn þessi eru afrakstur af skjalaframlagningu málsaðila, skýrslutökum við aðalmeðferð málsins og kerfisbundinni leit á vegum óbyggðanefndar að frumheimildum um merki, ráðstafanir að eignarrétti og nýtingu þessa landsvæðis.¹ Af þeim virðist ótvírætt að við gildistöku þjóðlendulaga hefur Síðumannaafréttur talist til afrétta samkvæmt þeirri eignarréttarlegu flokkun lands sem almennt var miðað við fram að þeim tíma.² Hvort í því hafa falist bein eða óbein eignarréttindi til landsvæðisins, þ.e. hvort þar er eignarland eða þjóðlenda samkvæmt skilgreiningum í 1. gr. þjóðlendulaga, er hins vegar atriði sem þarfnast nánari athugunar.

Kemur þá fyrst til umfjöllunar hvað ráðið verður af heimildum um afmörkun Síðumannaafréttar. Í því sambandi verður einnig litið til gagna um merki aðliggjandi landsvæða en kröfugerð íslenska ríkisins í máli þessu og fleiri málum á svæði 3 hjá óbyggðanefnd gerir ráð fyrir að þessi landsvæði, að jörðunum sunnan afréttarins undanskildum, séu þjóðlendur.

Heimildir um afmörkun Síðumannaafréttar eru bæði fáar og efnislitlar. Þannig liggur engin heildstæð lýsing á mörkum afréttarins fyrir. Fyrstu heimildirnar, sem gefa vísbendingu um legu afréttarins, eru umsóknir tveggja manna um stofnun nýbýla á Lauffellsmýrum frá þriðja áratug 19. aldar. Af þeim verður þó ekki annað ráðið en að Lauffellsmýrar, sem liggja norðan við Kálfá, hafi verið á Síðumannaafrétti. Þá kemur í lýsingu séra Páls Pálssonar á Kirkjubæjarsókn frá árinu 1841 fram að afrétturinn liggji „fyrir norðan byggðarfjöllin“ og að nyrsta hagaplass á afréttinum sé í Úlfarsdal. Lýsingu á mörkum afréttarins er ekki að finna fyrr en í ritinu Göngur og réttir frá árinu 1983. Þar er mörkum afréttarins lýst þannig að hann liggji á milli Hverfisfljóts að austan og Skaftár að vestan, sunnan frá heiðatakmörkum og norður að Vatnajökli. Þá er að finna brotakenndar lýsingar á suðurmörkum afréttarins bæði í ritinu Sunnlenskar byggðir frá árinu 1985 og örnefnalýsingu fyrir afréttinn sem skráð var af Örnefnastofnun Íslands eftir Eiríki Skúlasyni í Mörtungu.

Árið 1997 kom upp ágreiningur um mörk jarða á Vestur-Síðu gagnvart afrétti. Í tilefni af því lagði sýslumaður fram sáttartillögu í desember 1997 sem síðan var leiðrétt í janúar 1998. Samkvæmt henni skyldu mörkin liggja úr miðvatni Skaftár, nánar tiltekið efst úr Áningsfit skammt sunnan við þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu, og beint austur í skurðpunkt við línu sem dregin er beint í norður úr toppi Leiðólfsfells. Úr þeim skurðpunkti skyldi línan dregin með stefnu á þann stað sem Kálfá og Hellisá koma saman og að Hellisá, sem ráða skyldi að Kálfá og síðan eftir Kálfá að mörkum Mörtungu. Við þetta vildu eigendur Skálar ekki una. Sýslumaður leitaði því sátta um mörk Skálar gagnvart afrétti á ný í maí 1998 án árangurs. Þar sem ekki lá fyrir skýr landamerkjatalína ákvað sýslumaður í samræmi við 1. gr. landamerkjatalaga að línan skyldi dregin með framangreindum hætti þar til dómur félli um annað eða aðilar næðu öðru samkomulagi.

Með bréfi, dags. 19. júní 1998, fór hreppsnefnd Skaftártunguhrepps þess á leit við sýslumanninn í Vík að hann sannreyndi hvort þar tilgreindar lýsingar á mörkum heimalanda annars vegar og afrétta hins vegar væri í samræmi við þinglýst landamerkjabréf og álit viðkomandi aðila í þeim tilgangi að unnt væri að skilgreina samfellda markalínu frá Mýrdalsjökli að Vatnajökli. Þar kemur eftirfarandi fram um mörk heimalanda og afréttar milli Skaftár og Hverfisfljóts: „Fyrir landi Skaftárdals liggja mörkin frá punkti, sem er við suðurbrún Eldhrauns norðvestur af hæsta toppi Leiðólfs-

1 Sjá nánar í kafla 4.

2 Sbr. umfjöllun um hugtakið afréttur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

fills, beint í vestur til Skaftár, í Miðvatn, skammt sunnan við þann stað, þar sem Landvatnið greinist til austurs frá Miðvatninu. Frá nefndum punkti við suðurbrún Eldhrauns liggja mörkin með stefnu á þann stað sem Kálfá og Hellisá koma saman og að Hellisá sem ræður að landi Holts. Fyrir landi Holts ræður Hellisá og síðan Kálfá. Áfram liggja mörkin eftir Kálfá í efstu upptök hennar úr norðaustri. Framkvæma þarf vettvangskönnun til að skera úr um hvar vesturmark Mörtungu kemur að Hellisá og hvernig línan frá efstu upptökum Kálfár úr norðaustri tengist þeim punkti. Frá þeim punkti, þar sem vesturmark Mörtungu kemur að Hellisá, eru mörkin óljós að Hallsteinsvörðu að öðru leyti en því að samkvæmt landamerkjalyðingu Hörgsdals liggja þau beint í vestur frá Hallsteinsvörðu. Úr Hallsteinsvörðu liggja mörkin beint í stórt gil norðarlega í Hnútu og beint áfram að Hverfisfljóti. Þaðan liggja mörkin eftir Hverfisfljóti norður til Vatnajökuls.“ Þá kom fram að ábúendur Mörtungu II, Prestsbakka og Prestsbakkakots teldu eðlilegast að draga línuna úr Hallsteinsvörðu beint í vesturmark Mörtungu við Hellisá og að ábúendur Mörtungu I telur hugsanlegt að Mörtunga ættu land lengra norður en hefðu ekki gert neinar tillögur í því sambandi.

Ekki eru fleiri heimildir um afmörkun Síðumannaafréttar en þær sem að framan greinir. Þannig var hvorki gert landamerkjabréf fyrir afréttinn í kjölfar setningar landamerkjalaga 1882 né 1919. Þá er mörkum hans ekki lýst í þeim fjallskilareglugerðum sem settar hafa verið fyrir Vestur-Skaftafellssýslu frá árinu 1889 til þessa dags. Við mat á þýðingu þessara brotakenndu lýsinga og við nánari afmörkun á afréttinum er því nauðsynlegt að líta til fyrirbyggjandi heimilda um merki aðliggjandi landsvæða. Í 1. gr. almennrar reglugjörðar um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 78/1889 segir að heimalönd þau, er heimild sé fyrir að nota til upprekstrar, skuli í þeim efnum, er að fjallskilum lúta, skoða sem afrétti enda séu þau notuð á þann hátt af fleirum en landeigendum sjálfum. Þá segir að um eignartakmörk afréttar og heimalanda fari að öðru leyti eftir því er lög ákveðin. Í 5. gr. fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 245/1965 segir svo að hreppsnefnd geti með samþykki landeigenda og sýslunefndar tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum eftir því sem hagkvæmt þykir og um semst við landeigendur. Ekki megi þó skilja heimalönd þannig frá jörðum, sem í byggð eru, nema takmarkaðan tíma í senn. Sambærilegt ákvæði er að finna í 5. gr. núgildandi fjallskilasamþykktar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu nr. 174/1992. Í því ákvæði er þó jafnframt tekið fram að það skuli vera afréttir sem að fornu hafi verið.

Einu fyrirbyggjandi lýsinguna á vesturmörkum Síðumannaafréttar gagnvart Skaftártunguafrétti er að finna í ritinu Göngur og réttir. Þar kemur fram að Skaftá ráði að vestan, sunnan frá heiðatak-mörkum og norður að Vatnajökli. Mörkum Skaftártunguafréttar gagnvart Síðumannaafrétti er lýst með sama hætti í umræddu riti. Þá liggur fyrir lýsing á afréttarmörkum Skaftártunguhrepps, dags. 12. desember 1889, þar sem fram kemur að Skaftá ráði suður á móts við Hányþugil. Þessari lýsingu virðist ekki hafa verið þinglýst en hún er samþykkt í umboði hreppsnefndar Kleifarhrepps vegna marka við Síðumannaafrétt. Lýsingarnar í Göngum og réttum eru því í samræmi við þessa lýsingu.

Einu fyrirbyggjandi lýsinguna á austurmörkum Síðumannaafréttar gagnvart jörðinni Dalshöfða í Fljótshverfi er að finna í ritinu Göngur og réttir. Þar kemur fram að Hverfisfljót ráði að austan, sunnan frá heiðatak-mörkum og norður að Vatnajökli. Samkvæmt landamerkjabréfi Dalshöfða, dags. 11. júní 1886 og þingl. 19. júní sama ár, liggja merki Dalshöfða gagnvart Síðumannaafrétti, með þvermarki „sem skiptir heiðalandi og afrijetti“ austur að Hverfisfljóti. Eftir það ræður fljótið „norður í jökul“. Lýsingin í ritinu Göngur og réttir er því í samræmi við landamerkjabréf Dalshöfða svo langt sem hún nær. Bréfið er ekki áritað vegna afréttarins. Í kafla 6.12., sbr. einnig kafla 6.3. í máli nr. 9/2003 hjá óbyggðanefnd, Fljótshverfi, er komist að þeirri niðurstöðu að framangreint þvermark liggja frá Ufsatanga til norðausturs yfir Eldhraun og yfir toppinn á Hnútu og í Hverfisfljóti. Um forsendur og rök fyrir þeirri niðurstöðu vísast til þeirrar umfjöllunar sem þar er.

Í fyrirbyggjandi heimildum er norðurmörkum Síðumannaafréttar hvergi lýst sérstaklega, en vestur- og austurmörkum lýst að Vatnajökli sem að framan greinir. Óbyggðanefnd telur fyrirbyggjandi

heimildir því sýna glöggð litið hafi verið svo á að afrétturinn næði að Vatnajökli. Jökullinn hefur afmarkað það land sem máli skipti með svo augljósum hætti að ekki var talið þurfa umfjöllunar við.

Um mörk einstakra jarða gagnvart Síðumannaafrétti er fjallað í köflum 6.3.-6.12. og komist að þeirri niðurstöðu að suðurmörk afréttarins séu eftirfarandi: Úr punkti, efst í Áningsfit skammt sunnan við þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu í Skaftá, og beint í austur, þangað til línan sker línu sem liggur í norðnorðvestur frá toppi Leiðólfsfells. Þaðan liggur línan beint í Hellisá þar sem hún gengur lengst til norðurs fyrir landi Skálar og fylgir svo Hellisá þangað sem Kálfá rennur í hana og síðan Kálfá að upptökum hennar. Frá upptökum Kálfár er dregin bein lína í upptök Geirlandsár norðan við Lauffell (upptök lækjar sem rennur í Geirlandsá), þaðan liggur línan beint í upptök Þverár, þaðan beint í Hallsteinsvörðu, þaðan beint í Ufsatanga. Úr Ufsatanga fylgir línan svo áður nefndu Þvermarki í Hverfisfljót. Um forsendur og rök fyrir þeirri niðurstöðu vísast til þeirrar umfjöllunar sem þar er.

Sem að framan greinir var hvorki gert landamerkjabréf fyrir Síðumannaafrétt í kjölfar gildistöku landamerkjalaga 1882 né 1919. Þannig liggur engin lögformleg lýsing á heildarmerkjum afréttarins fyrir. Þá eru þær lýsingar sem fyrir liggja allar brotakenndar. Í ritinu Göngur og réttir er að finna lýsingu á vestur- og austurmörkum afréttarins. Fyrirliggjandi gögn um landamerki aðliggjandi landsvæða sem og glögg skil frá náttúrunnar hendi benda til þess að merkjum afréttarins sé þar rétt lýst að þessu leyti. Þá hefur óbyggðanefnd komist að niðurstöðu um suðurmörk afréttarins á grundvelli heimilda um landamerki aðliggjandi jarða. Fyrir þær jarðir voru gerð landamerkjabréf í kjölfar gildistöku landamerkjalaga 1882. Þau landamerkjabréf eru flest árituð af nágrönnum, þinglesin, færð í landamerkjabók og á þeim byggt síðan um merki jarðanna að þessu leyti. Bendir það allt til þess að merkjum sé rétt lýst í bréfunum svo langt sem þær lýsingar ná, sbr. einnig umfjöllun í köflum 6.3.-6.12.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan merkja Síðumannaafréttar, svo sem þau hafa verið skilgreind hér að framan.

Þegar Síðumannaafréttar er getið í fyrirliggjandi heimildum er það í öllum tilvikum tengt upprekstri og afréttarnotum, sbr. t.d. heimildir í tengslum við tilraunir til nýbýlastofnunar frá því á fyrri hluta 19. aldar, lýsingu á Kirkjubæjarklausturssókn frá 1841, fjallskilareglugerðir frá 1889 og síðar og fasteignamat 1916.

Samkvæmt framangreindu hafa búfjáreigendur í hinum forna Kleifarhreppi (síðar Kirkjubæjarhreppi og Hörglandshreppi) haft af Síðumannaafrétti hefðbundin afréttarnot undir umsjón hreppsins (síðar hreppanna) á sama hátt og gildir um samnotaafrétti almennt. Ekki verður annað séð en að það fyrirkomulag hafi verið ágreinings- og athugasemdalaust.

Engin gögn liggja fyrir um það hvernig jarðir í hinum forna Kleifarhreppi (síðar Kirkjubæjarhreppi og Hörgslandshreppi) eru komnar að rétti sínum til þess landsvæðis sem hér er til umfjöllunar. Þá telur óbyggðanefnd ekki unnt að draga afdráttarlaugar ályktanir af lýsingum Landnámu um hvort Síðumannaafréttur hafi verið innan upphaflegs landnáms á þessu svæði eða ekki. Með vísan ályktana í kafla 6.2. verður þó að telja fremur ólíklegt að a.m.k. nyrðri hluti þess svæðis, sem afrétturinn tekur til, hafi verið numinn.

Í máli þessu er því ekki sýnt fram á annað en að réttur til Síðumannaafréttar hafi í öndverðu orðið til á þann veg að íbúar í hinum forna Kleifarhreppi (síðar Kirkjubæjarhreppi og Hörgslandshreppi) hafi tekið afréttarlandið til sumarþeirra fyrir búþening og, ef til vill, annarrar takmarkaðrar notkunar. Um afréttarnotkun og fjallskil voru snemma settar opinberar reglur sem sveitarstjórnnum var falið að annast framkvæmd á.

Að öllu framangreindu virtu hefur af hálfu Skaftárhrepps f.h. þinglýstra eigenda lögbýla á Síðu, Brunasandi og í Landbroti ekki verið sannað að landsvæðið Síðumannaafréttur sé eignarland, hvorki fyrir nám, löggerninga né með öðrum hætti. Eins og notkun afréttarlandsins hefur verið hátt-

að, hefur ekki heldur verið sýnt fram á að eignarhefð hafi verið unnin á því. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um þjóðlendu að ræða.¹

Heimildir benda hins vegar til þess að um afrétt jarða í Kleifarhreppi hinum forna hafi verið að ræða.

Í sumum tilvikum liggja mörk Síðumannaafréttar gagnvart einstökum jörðum sunnar en krafa er gerð um í máli þessu. Þrátt fyrir ábendingar óbyggðanefndar var ekki gerð um það varakrafa af hálfu Skaftárhrepps f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í hreppnum að afrétturinn næði alla leið suður að norðurmörkum jarðanna eins og þau yrðu ákvörðuð í úrskurði nefndarinnar. Með hliðsjón af sjálfstæðri rannsóknarskyldu nefndarinnar, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, verður þessi annmarki á kröfugerð sveitarfélagsins ekki talinn hafa þýðingu enda enginn vafi á því samkvæmt fyrirliggjandi heimildum að litið hafi verið svo á að land jarðanna næði norður að mörkum Síðumannaafréttar og ekkert sem bendir til þess að það landsvæði, sem liggur á milli norðurmarga jarðanna og kröfulínu sveitarfélagsins, hafi aðra eignarréttarlega stöðu en Síðumannaafréttur að öðru leyti.

Þá verður ekki talið hafi þýðingu í þessu sambandi, með hliðsjón af sjálfstæðri rannsóknarskyldu óbyggðanefndar, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, að kröfugerð íslenska ríkisins taki ekki til landskika við Skaftá rétt norðan við Áningsfít eða landskika við Kálfá norðan Heiðarsels og Eintúnaháls enda engin efnisleg rök verið færð fram fyrir þeirri tilhögun.

Ljóst er að einstakir hlutar þess svæðis, sem hér hefur verið fjallað um, eru misjafnlega fallnir til beitar. Beitar svæði taka þó breytingum, auk þess sem þau eru ekki endilega samfelld. Land það, sem hér er til umfjöllunar, verður því talið falla undir skilgreininguna „landsvæði ... sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“, sbr. 1. gr. laga nr. 58/1998. Engin gögn liggja fyrir um að landsvæði þetta hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar, sbr. einnig umfjöllun í almennum niðurstöðum nefndarinnar, að land Síðumannaafréttar, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Frá upptökum Skaftár við jaðar Vatnajökuls og eftir ánni að punkti efst í Áningsfít, skammt sunnan við þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu. Þaðan liggur línan beint í austur þar til hún sker línu sem liggur í norðnorðvestur úr toppi Leiðólfsfells og út í hraunið. Þaðan liggur línan beint í Hellisá á þeim stað þar sem hún gengur lengst til norðurs fyrir landi Skálar. Línan fylgir svo Hellisá þangað sem Kálfá rennur í hana og síðan Kálfá að upptökum hennar. Frá upptökum Kálfár er dregin bein lína í upptök Geirlandsár norðan við Lauffell (upptök lækjar sem rennur í Geirlandsá), þaðan liggur línan beint í upptök Þverár, þaðan beint í Hallsteinsvörðu, þaðan beint í Ufsatanga. Úr Ufsatanga liggur línan svo beint yfir toppinn á Hnútu og í Hverfisfljót og fylgir svo fljótinu að upptökum þess við jaðar Síðujökuls. Þaðan fylgir línan jökuljaðrinum að upptökum Skaftár. Að því leyti sem fylgt er jökuljaðri er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Sama landsvæði er afréttur jarða í hinum forna Kleifarhreppi (síðar Kirkjubæjarhreppi og Hörgslandshreppi), nánar tiltekið jarða á Síðu, í Landbroti og á Brunasandi, í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998. Um rétt til upprekstrar á afréttinn og annarra hefðbundinna nota sem afréttareign fylgja fer eftir ákvæðum laga þar um, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Þar ber sérstaklega að nefna 7. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 21/1986, og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

Óbyggðanefnd telur ljóst að ákvarða þurfi mörk afréttarins að því leyti sem hann liggur að Vatnajökli til frambúðar, sbr. b-lið 7. gr. 1. nr. 58/1998. Með hliðsjón af því að hér er um einhliða ákvörðun afréttarmarka að ræða en ekki mörk tveggja afrétta eða afréttar og eignarlands telur

1 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

óbyggðanefnd þó fullnægjandi að miða einfaldlega og án nánari afmörkunar við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna. Ekki verður séð að frekari rannsókn á þessu atriði hafi hagnýta þýðingu í þessu sambandi enda er eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðast af gróðurfari og hefur ekki þýðingu í öðru sambandi.

Hluti af því landsvæði sem hér hefur verið lýst þjóðlenda og afréttur jarða á Síðu, í Landbroti og á Brunasandi er háð sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. reglugerð um Skaftafellspjóðgarð nr. 879/2004 og nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Lakagígar“.

6.14. Vatnajökull og önnur landsvæði á Síðu, í Landbroti, á Brunasandi og í fyrrum

Leiðvallahreppi

Hér verður tekin afstaða til eignarréttarlegrar stöðu þess hluta Vatnajökuls sem til meðferðar er í máli þessu, sbr. kafla 2.4. um afmörkun málsins, sem og þeirra landsvæða á Síðu, í Landbroti, á Brunasandi og í fyrrum Leiðvallahreppi sem ekki er fjallað um í köflum 6.3.-6.13., þ.e. lands sem til meðferðar er í þessu máli en kröfugerð íslenska ríkisins tekur ekki til, sbr. einnig kafla 2.4.

Kröfugerð íslenska ríkisins felur í sér að umræddur hluti Vatnajökuls sé þjóðlenda, sbr. kafla 3.1. Aðrir hafa ekki gert kröfu um eignarréttindi á þessu svæði. Þá er óumdeilt að landsvæði það á Síðu, í Landbroti, á Brunasandi og í fyrrum Leiðvallahreppi, sem hér er til meðferðar, sé eignarland. Málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Óbyggðanefnd telur ekki unnt að draga ályktanir af lýsingum Landnámu um hvort umræddur hluti Vatnajökuls hafi verið innan upphaflegs landnáms á þessu svæði eða ekki. Þá telur óbyggðanefnd ekkert benda til þess að á viðkomandi hluta jökulsins hafi á síðari tímum stofnast til beins eða óbeins eignarréttar fyrir löggerninga, hefð eða með öðrum hætti.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að landsvæði þetta á Vatnajökli, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Úr upptökum Skaftár við jaðar Vatnajökuls er dregin bein lína í Bárðarbungu (2009 m). Þaðan liggur línan til suðausturs í Svíahnúk eystri í Grímsfjalli (1732 m) og þaðan til suðvesturs í upptök Hverfisfljóts við jaðar Síðujökuls. Þaðan liggur línan með jökuljaðrinum að upptökum Skaftár. Að því leyti sem fylgt er jökuljaðri er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendlaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Landsvæði það, sem hér hefur verið lýst þjóðlenda, er háð sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd nr. 44/1999, sbr. reglugerð um Skaftafellspjóðgarð nr. 879/2004.

Loks telur óbyggðanefnd ekkert benda til þess að utan kröfusvæðis íslenska ríkisins í máli þessu sé að finna landsvæði sem þarfnist frekari rannsóknar, sbr. kafla 4.2. um rannsóknarskyldu óbyggðanefndar. Þar ber þess sérstaklega að geta að ekki verður ráðið af heimildum að á umræddu svæði séu samnotaafréttir eða afréttir einstakra jarða/stofnana, umfram það sem þegar hefur verið fjallað um. Þá eru engar vísbendingar um að á þessu svæði sé að finna svokallaða almenningsfjöru, sbr. umfjöllun um fjörur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

6.15. Um málskostnað

Í samræmi við 2. mgr. 17. gr. laga nr. 58/1998 hefur óbyggðanefnd lagt mat á það hvað telja megi nauðsynlegan kostnað vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni í máli þessu. Við það mat hefur nefndin m.a. litið til þess hvort aðilar, sem svipaðra hagsmuna eigi að gæta, hafi sameinast um aðstoð lögmanns og annarra sérfræðinga enda rekist hagsmunir ekki á. Við mat á fjárhæð kostnaðar

hefur nefndin enn fremur litið til þess hvað telja megí sanngjarnt og eðlilegt endurgjald fyrir hagsmunagæslu í máli þessu.

7. ÚRSKURÐARORÐ¹

Landsvæði það, sem afmarkað er hér á eftir, þ.e. Síðumannaafréttur og sá hluti Vatnajökuls, sem til meðferðar er í máli þessu, er þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Frá upptökum Skaftár við jaðar Vatnajökuls og eftir ánni að punkti efst í Áningsfit, skammt sunnan við þar sem Landvatnið rennur úr Miðvatninu. Þaðan liggur línan beint í austur þar til hún sker línu sem liggur í norðnorðvestur úr toppi Leiðólfsfells og út í hraunið. Þaðan liggur línan beint í Hellisá á þeim stað þar sem hún gengur lengst til norðurs fyrir landi Skálar. Línan fylgir svo Hellisá þangað sem Kálfá rennur í hana og síðan Kálfá að upptökum hennar. Frá upptökum Kálfár er dregin bein lína í upptök Geirlandsár norðan við Lauffell (upptök lækjar sem rennur í Geirlandsá), þaðan liggur línan beint í upptök Þverár, þaðan beint í Hallsteinsvörðu, þaðan beint í Ufsatanga. Úr Ufsatanga liggur línan beint yfir toppinn á Hnútu og í Hverfisfljót og fylgir svo fljótinu að upptökum þess við jaðar Síðujökuls. Þaðan er dregin lína til norðausturs í Svíahnúk eystri í Grímsfelli (1732 m) og þaðan til norðvesturs í Bárðarbungu (2009 m). Þaðan liggur línan beint í upptök Skaftár við jaðar Vatnajökuls.

Sama landsvæði að undanskildum Vatnajökli er afréttur jarða í hinum forna Kleifarhreppi (síðar Kirkjubæjarhreppi og Hörgslandshreppi), nánar tiltekið jarða á Síðu, í Landbroti og á Brunasandi, í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga 58/1998. Að því leyti, sem afmörkun afréttarins ræðst af jökuljaðri, er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðlendulaga.

Allur kostnaður málsaðila, annarra en fjármálaráðherra vegna íslenska ríkisins, utan þóknunar lögmanna, hefur þegar verið greiddur. Þóknun lögmanna ákvarðast svo: Ólafur Björnsson hrl. 1.100 000 kr., Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfr. 900.000 kr. og Jóhann Halldórsson hrl. 600.000 kr. er greiddur úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

Gerður er fyrirvari um hnitsetningu þjóðlendulínu að liðnum málsskotsfrestum eða að fenginni dómsniðurstöðu. Þá getur skipan þjóðlendu innan staðarmarka sveitarfélaga komið til endurskoðunar.

Kristján Torfason
Karl Axelsson Halldór Jónsson

¹ Sjá til skýringar fylgiskjal nr. I (Kort). Við afmörkun þjóðlendu í hverju máli fyrir sig er miðað við orðalag í fyrirbyggjandi heimildum um það landsvæði sem til meðferðar er. Blæbrigðamunur kann því að vera á lýsingum á sömu línu á milli einstakra mála.

VIÐAUKAR

- I. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000
(uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)**
Sjá bls. 79

VIÐAUKI

ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

**í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnessýslu)
og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)**

Sérprentun 3. júní 2004

EFNISYFIRLIT

FORMÁLI	83
1. INNGANGUR	85
2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR	85
3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA	86
3.1. Landnám	86
3.2. Hefð	88
3.3. Lög	91
4. FLOKKUN LANDS	91
4.1. Almennt	91
4.2. Jörð	92
4.3. Almennningar	96
4.4. Afréttir	98
4.5. Jörð eða afréttur?	103
4.6. Jöklar	104
4.7. Fjallskil	108
4.8. Ítök	111
4.9. Fjörur og rekæign	113
5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD	116
5.1. Almennt	116
5.2. Jarðamöt og jarðabækur	117
5.3. Máldagar og vísitásiur	118
5.4. Lögfestur	120
5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf	121
5.6. Afsals- og veðmálabækur	124
5.7. Aðrar heimildir	125
6. NIÐURSTAÐA	126

FORMÁLI

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu, sem tekið var til meðferðar, sjá mál nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar, er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítils háttar breytingum, og fara hér á eftir.

1. INNGANGUR

Hér verður gerð grein fyrir almennum athugunum og niðurstöðum óbyggðanefndar um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra.

Í upphafi verður gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þeim breytingum sem á því hafa orðið síðan. Þá verður fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda.

Því næst verður gerð grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað verður sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka ásamt eignarhaldi á landi undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá verður fjallað um hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands má draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist itaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins.

Loks verður fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem einna helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Gerð verður sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitásium, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum.

2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR

Íslandi má skipta í þrjú hæðar- eða gróðurbelti, þ.e. láglendisbelti, hliðabelti og hálendis- eða fjallabelti.¹ Þessi skipting byggist á því að lífsskilyrði fyrir plöntur og aðrar lífverur, þ. á m. búsetuskilyrði fyrir fólk, fara stigversnandi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli og lækkandi meðalhita. Höfudeinkenni gróðurfars breytast því frá láglendisbelti og upp til efstu gróðurmarka á hálendi, tegundum plantna fækkar mjög, harðgerar tegundir verða ríkjandi, uppskerumagn minnkar og gróðurþekjan verður gisnari.

Gróðurbeltin eru í mismunandi hæð í hinum ýmsu landshlutum, eftir því hvort um er að ræða innhéruð eða útnes, eftir snjóalögum o.s.frv. Milli gróðurbeltanna eru að sjálfsögðu ekki skörp skil heldur breytist gróðurfar stig af stigi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli. Í grófum dráttum nær láglendisbelti landsins upp í 100-150 m hæð og sums staðar nokkru hærri sunnanlands. Hliðabeltið tekur við og nær upp í 300-400 m hæð en þar ofan við er hálendisbeltið. Ætla má að um landnám hafi mörkin legið nokkru ofar.

Talið er að við landnám hafi gróður þakið um 2/3 hluta af yfirborði landsins.² Mikill hluti láglendis- og hliðabelta, svo og hálendisbeltis upp að 600-700 m hæð á miðhálendinu, hefur verið þakinn nokkuð samfelldum gróðri og jarðvegi. Ofar hefur gróðurinn orðið stöðugt gisnari uns hann hefur horfið að mestu í 800-1000 m hæð. Í fjalllendi útnesja og í bröttum fjallahlíðum hafa efri mörk samfellds gróðurs legið neðar.

Við landnám hefur birkiskógur og kjarr sett mestan svip á gróðurfar í láglendis- og hliðabeltum og jafnvel teygt sig upp í hálendisbelti við bestu aðstæður. Áætlað er að skóglendi og kjarr hafi þakið um 1/4 hluta landsins. Það var langverðmætasta gróðurlendi landsins vegna mikillar grósku, fjölbættra nota og jarðvegsverndar. Ofan skógarmarkna hafa smárunnar, ýmsar lyngtegundir og harðgerar jurtir verið ríkjandi tegundir. Þar sem jarðvatnsstaða var há, á láglendi og hálendi, var gróskumikill votlendisgróður. Rýr mosagróður tók við þegar nálgadist efri mörk gróðurs og loks voru plöntur á stangli á því landi sem í daglegu tali er nefnt ógróið.

¹ Steindór Steindórsson, 1964: *Gróður á Íslandi*. Reykjavík. S. 28.

² Ingvi Þorsteinsson og Sigurður Blöndal, 1986: *Gróðureyðing og endurheimt landgæða*. Reykjavík. S. 13.

Nú þekur gróður aðeins um 1/4 hluta landsins í heild og um 10/100 hluta ísfrírra svæða miðhálandisins, í stað nær helmings um landnám. Aðeins um 1/100 hluti landsins er skógi eða kjarri vaxinn. Gróðurþekja landsins hefur þannig bæði dregist saman og gæði hennar rýrnað.

Langmest hefur rýrnun landgæða orðið í hálendisbeltinu, einkum á miðhálandinu. Afleiðingar þessa eru m.a. þær að verulegur hluti miðhálandisins, sem um landnám og fram eftir öldum var vel fallið til sumarbeitar, er nú gróðursnauðar auðnir.

3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA

Þeir stofnunarhættir eignarréttinda sem huga þarf sérstaklega að í þessu sambandi eru landnám, hefð og lög.

3.1. Landnám

Hér á landi var fyrst stofnað til eignarréttar yfir landi með námi. Telja verður líklegt að eigi síðar en með gildistöku ákvæða Jónsbókar um afrétti og almenninga hafi nám verið útilokað. Vafalaust er þó að eftir lögtöku nýbýlatiskipunar 1776 er nám úr sögunni sem stofnunarháttur eignarréttar hér á landi.¹

Landnámabók hefur löngum verið talin mikilvægasta heimildin um upphaf byggðar á Íslandi. Þar eru nefndir um 430 karlar og konur sem námu land eða eignuðust það úr landnámi annarra. Þá eru þar nöfn um 600 bæja sem risið eiga að hafa á landnámsöld, þ.e. á árunum 874-930. Efni Landnámu er spunnið úr þremur meginþáttum: landnámafrásögnum, greinargerð fyrir landnámsmönnum, ætt þeirra og niðjum og fróðleik af ýmsum toga sem lýsir m.a. viðskiptum manna, stjórnarfari, trú og siðum, skipakosti, húsakynnum, búpeningseign og landsháttum.

Landnáma er varðveitt í fimm gerðum, misjafnlega heillegum. Þrjár þeirra eru að stofni til frá miðöldum en tvær voru ritaðar á 17. öld. Melabók mun vera elst þeirra og standa næst frumgerð Landnámabókar sem talin er rituð á fyrri hluta 12. aldar en er nú glötuð. Ljóst er því að tvö hundruð ár hið minnsta hafa liðið þar til frásagnir um landnám voru skráðar. Allmikill efnislegur munur er á varðveittum gerðum Landnámabókar en þó eru landnámalýsingar yfirleitt nokkuð samhljóða.

Ýmsar sagnir er að finna í Landnámu um það hvernig menn fóru að því að nema land. Í Hauksbókargerð Landnámu er greint frá því að Íslendingar hafi leitað til Haralds konungs hárfagra um aðstoð við að setja reglur um stærð landnáma. Þá voru sett ákvæði um að enginn skyldi víðara nema en hann mætti eldi yfir fara á einum degi með skipverjum sínum.² Um konur virðist hins vegar hafa gilt sú regla að þær skyldu ekki nema víðara land en leiða mætti kvígu tvævetra vorlangan dag sólsetra á milli, vel fódraða.³ Fleiri aðferðir eru tilfærðar. Helgi magri, sem nam allan Eyjafjörð, er t.d. sagður hafa gert eld mikinn við hvern vatnsós og helgað sér svo allt hérað, væntanlega allt vatnasvæði árinna. Stundum virðist kvikféð sjálft hafa ráðið ferðinni. Í upphafi þess hluta Landnámu sem fjallar um Sunnlendingafjórðung segir m.a. á þessa leið: „Sumir þeir, er fyrstir kómu út, byggðu næstir fjöllum ok merkdú at því landskostina, at kvikféit fýstisk frá sjónum til fjallanna.“⁴

Á síðustu áratugum hafa ýmsir fræðimenn á sviði sagnfræði og bókmennta sett fram kenningar um sannfræði Landnámu. Annars vegar hefur því verið haldið fram að treysta megi frásögnum Landnámu í meginatriðum. Hér má nefna kenningar eins og þær að markmiðið með ritun Land-

1 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“, óbirt fjölrit, bls. 10-11. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II (fjölrit.). Reykjavík. S. 133-134. Þorgeir Örlygsson, 1994: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 565.

2 *Landnámabók*, 1986. Jakob Benediktsson gaf út. (Íslensk fornrit. 1. b.) Reykjavík. S. 337.

3 *Landnámabók* 1986, s. 321.

4 *Landnámabók* 1986, s. 337.

námu hafi verið að skapa grundvöll fyrir innleiðingu óðalsréttar hér á landi, undirbúa skiptingu landsins í kirkjusóknir eða varðveita ættartölur, með tilliti til erfða, hjúskapar o.fl., auk áhuga á sögu forfeðranna.¹ Hins vegar hefur því verið haldið fram að frásagnir Landnámu eigi lítið skylt við sögulegan veruleika. Í því sambandi ber að nefna þá kenningu að markmiðið hafi verið að renna stoðum undir eignarheimildir höfðingjaættanna fyrir þeim jörðum, einkum aðalbólum, sem þær töldu sig eiga á ritunartíma Landnámu.² Enn fremur hefur því verið haldið fram að sum nöfn landnámsmanna séu dregin af kennileitum, náttúrufari eða búskaparháttum.³ Heimildargildi Landnámu er því umdeilt meðal fræðimanna.

Í úrlausnum dómstóla hafa skýrar lýsingar Landnámu á umfangi landnáms verið taldar hafa sönnunargildi við mat á því hvort stofnast hafi til eignarréttar yfir tilteknu landsvæði. Þessi afstaða kemur fram í H 1994 2227 (Geitland). Þar er frásögn Landnámu um nám Geitlands talin sanna að í kjölfar landnáms hafi landsvæðið verið eignarland. Jafnframt ber að nefna H 1960 726 (Skeljabrekka) þar sem talið var auðsætt af frásögn Landnámu að landspilda hefði í öndverðu verið hluti af landi jarðarinnar Skeljabrekku. Takmarkaðar lýsingar í Landnámu hafa hins vegar fremur verið taldar mæla gegn því að land hafi verið numið og þannig orðið undirorpið beinum eignarrétti, sbr. H 1997 1162 (Auðkúluheiði), H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1999 2006 (Sandfellshagi). Þá hafa dómstólar lítið til gróðurfars og staðhátta við mat á því hvort líkur séu á að landsvæði hafi verið numið, sbr. einkum H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá).

Það er álit óbyggðanefndar að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða. Þá er ljóst að landnámalýsingar hennar hafa verið vel kunnar landsmönnum og sannleiksgildi þeirra óumdeilt fram á síðustu áratugi. Þetta endurspeglast í úrlausnum dómstóla. Nefndin telur því að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Jafnframt benda frásagnir Landnámu almennt séð til þess að landnám hafi í einhverjum tilvikum náð lengra inn til landsins en lýst landamerki jarða á síðari tímum. Rannsóknir á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði styðja þetta.⁴ Svo sem fram kemur í kafla 2. hefur gróðurfari inn til landsins verið þannig að landnámsmenn kunna að hafa séð sér hag í að nema land ofar en byggð hefur náð á síðari tímum. Hins vegar hljóta staðhættir, þar á meðal hæð yfir sjávarmáli og fjarlægð frá byggð, að hafa takmarkað möguleika á nýtingu. Afar takmarkaðar ályktanir verða því dregnar af gróðurfari.

Í Landnámu er hins vegar sjaldan lýst nákvæmlega umfangi landnáms eða landamerkjum. Þetta á ekki hvað síst við inn til landsins. Óbyggðanefnd telur hæpið að af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verði afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Þá er ýmislegt óljóst um aðferðir við landnámið og hverju landnámsmenn sóttust eftir, þ.e.a.s. hvort þeir hafi einvörðungu miðað við gróðurfari og staðhætti eða hvort önnur atriði skiptu einnig máli, svo sem heppileg kennileiti, samgönguleiðir, völd og áhrif o.s.frv. Óvissa um aðferðir við landnám er of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.

- 1 Sbr. Barði Guðmundsson, 1938: „Uppruni Landnámabókar.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 6-7, 20. Jón Jóhannesson, 1954-58: „Sannfræði og uppruni Landnámu.“ *Saga. Tímarit Sögufélags*. S. 225-226. Einar Gunnar Pétursson, 1986: „Efling kirkjuvalds og ritun Landnámu.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 193-222.
- 2 Sveinbjörn Rafnsson, 1974: *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lund. S. 203-217. Sveinbjörn Rafnsson, 1976: „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknunum.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 222-225, 231-233.
- 3 Sbr. Þórhallur Vilmundarson, 1982: „-stad. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 16. b. Kaupmannahöfn. D. 578-584. Sjá enn fr. greinar Þórhalls Vilmundarsonar í *Grimni. Riti um nafnfræði*. 1-3. b. (1980-1996).
- 4 Sbr. Kristján Eldjárn, 1974: „Fornþjóð og minjar.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 115. Jakob Benediktsson, 1974: „Landnám og upphaf allsherjarrikis.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 165.

3.2. Hefð

Hugtakið hefð er hvorki að finna í Grágás né Jónsbók. Í Jónsbók má þó sjá þess merki að afnot manna af tilteknum fasteignatengdum hlunnindum hafi þótt benda til ákveðinna réttinda. Í 26. kapitula landsleigubálks stendur m.a.: „Nú hefir maður skóg, eng eða haga, reka eða aðrar landsnyttjar .xx. [þ.e. 20] vetr eða lengr átölulaust, þá á sá er haft hefir, nema hinn hafi lögleg vitni til, at hann á, ef hann skal úrænt vera.“¹

Enda þótt hugtakið komi ekki fyrir í lögþóttunum virðist sem mönnum hafi snemma verið það kunnugt. Undir lok 12. aldar deildu leikmenn og Þorlákur biskup Þórhallsson um yfirráð kirkjueigna (staðamál fyrri). Bændur kröfðust forræðis yfir kirkjueignum í krafti „landsskapar ok fornrar hefðar“ en biskupinn kvað forna hefð ekki vega þyngra en lög kirkjunnar². Þessi frásögn getur ekki ein og óstudd talist heimild um hefð í lagalegum skilningi. Allt eins er líklegt að orðið sé hér notað um eitthvað sem haldist hafi órofa um ótiltekinn tíma (sbr. orðasambandið „í hefð og haldi“).

Sumir fræðimenn hafa getið sér þess til að hefð sé komin inn í norræn lög úr kanóniskum rétti. Í því sambandi er bent á að orðasamböndin „...sem að fornu hefir verið“ og „frá arilids tíð“ gætu verið þýðingar á latneska hugtakinu „praescriptio immemorialis“.³

Kaldangursrecess (Koldinghúsrecess) frá 13. desember 1558 var lögleiddur með konungsbréfi 20. mars 1563. Í konungsbréfi þessu segir að recessinn „skuli einnig ganga fyrir lög um þau efni, „sem íslensk lög þar um ekki áhræra né forklára“.“ Í recessnum, 50. kapitula, segir m.a. um 20 vetra hefð:

Item huada godz og eigner nauckur madur hefur med haund haft og halldit xx wetur oklagad og okiært. þui ma hann kuijdulaust hallda og skal það ecki wndan honum ganga nema suo finnist og bijuijsist það sie j panta sett edur lient.⁴

Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður athugaði á sínum tíma hvar vitnað væri til Kaldangursrecess í dómum og skjölum. Nefndi hann að í alþingisdómi 30. júní 1581, um Bjarneyjartolla, og í dómi Erlends sýslumanns Magnússonar 9. apríl 1594, um Kleifarblá, sé vitnað í 50. kapitula í recessinum.⁵ Af rannsókn Jóns verður ekki séð að recess þessi hafi haft þýðingu utan þessa.

Rétt er að taka fram að Kaldangursrecess er að engu getið í þeim umræðum sem fram fóru um miðja 19. öld um setningu hefðarlaga.

Af athugun á dómum í Íslensku fornbréfasafni og Alþingisbókum Íslendinga verður ekki dregin önnur og víðtækari ályktun en sú að sá sem hafði haft umráð eignar um árabíl væri líklegur eigandi hennar nema annað kæmi fram í dómum eða skjölum, svo sem oft er gerður fyrirvari um. Er sá fyrirvari einnig í samræmi við fyrirnefnt ákvæði Jónsbókar.

Í Dönsku lögum Kristjáns V. frá 1683 voru ákvæði um hefð og fleira. Samsvarandi ákvæði voru í Norsku lögum frá 1687 og segir þar m.a. svo í 5. bók, 5. kapitula, 3. gr.:

Hvis andet Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder hand uden anden Adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, med mindre det bevisis, at hand hafde det, enten til Pant, eller i Forlæning, eller i Forsvar.

1 Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og réttarboetr de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Kaupmannahöfn 1904. S. 156.

2 Sbr. Biskupa sögur. 1. b. Kaupmannahöfn 1858. S. 281 (Oddaverja þáttur, ritaður í byrjun 13. aldar).

3 Wallén, Per-Edwin, 1981: „Hævd. Sverige.“ *Kulturhistorisk lexikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn (2. útg.). D. 285. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hævd. Island.“ Sama rit, d. 287-288.

4 Íslenskt fornbréfasafn. 13. b. Reykjavík 1933-1939. S. 355. Sbr. *Alþingisbækur Íslands*. 1. b. Reykjavík 1912-1914. S. 425-426. *Alþingisbækur Íslands*. 3. b. Reykjavík 1917-1918. S. 33-35.

5 Íslenskt fornbréfasafn 13, s. 351.

Ákvæði þessi voru aldrei birt hér á landi en mörg dæmi eru þess að Yfirréttur og Landsyfírréttur beittu þessum lögum, sbr. t.d. dóm frá 5. maí 1830 þar sem vitnað er án nokkurs fyrirvara til Norsku laga 5-5-3.¹

Þá var í erindisbréfi fyrir biskupana á Íslandi frá 1. júlí 1746 ákvæði í 16. gr. þar sem gert var ráð fyrir því að á 100 árum mætti hefða eignir og réttindi sem verið hefðu kirkjueign.²

Vorið 1836 lagði Bjarni Thorsteinsson amtmáður til við kansallíð í Kaupmannahöfn að 26. kapituli landsleigubálks Jónsbókar yrði numinn úr gildi og tekin upp ákvæði Dönsku laga um hefð. Fram kom að óljóst þætti hvort reglan í Jónsbók tæki einungis til hlunninda eða einnig til fasteigna. Kansallíð bar málið undir Landsyfírrétt og síðan embættismannanefndina sem skipuð var 22. ágúst 1838. Við athugun lögfróðra manna kom í ljós að íslenskir dómstólar á 17. og 18. öld og fram á þá 19. höfðu í langflestum tilvikum tekið mið af Dönsku og Norsku lögum í þeim málum sem snertu hefð. Flestir nefndarmanna voru þeirrar skoðunar að rétt væri að innleiða hér dönsk hefðarlög.³

Árið 1845 var lagt fyrir ráðgjafafingið frumvarp kansallísins til tilskipunar um hefð og fyrningu. Var þar gert ráð fyrir að ákvæði Dönsku laga um hefð og fyrningu yrðu lögleidd hér á landi.

Í umræðum á ráðgjafafinginu kom fram að algengt var að farið væri að ákvæðum Dönsku og Norsku laga um hefð enda þótt þau ákvæði hefðu ekki verið lögleidd hér. Skiptar skoðanir voru um þetta frumvarp. Þeir sem voru því fylgjandi töldu að hefðarlög gætu verndað eignarréttinn og leyst úr þeirri réttaróvissu sem ríkt hefði. Þeir sem andvígir voru tilgreindu ýmis rök gegn frumvarpinu. Í fyrsta lagi væru eignir og ítök oft langt hvert frá öðru og frá eigendum og þess vegna væri erfitt fyrir þá að verja rétt sinn gagnvart þeim sem vildu sölsa undir sig eignir þeirra í skjóli hefðarlaga. Að auki vísaði frumvarpið almennt til danskra lagareglna um hefð án þess að ljóst væri hver ákvæði lögleiða ætti hér. Ef hin danska hefð fengi lagagildi hér á landi gegn vilja þjóðarinnar þá væri það band á komið sem ekki yrði seinna leyst. Einnig var bent á að ákvæði Jónsbókar hefði ekki valdið neinum ágreiningi eða misskilningi fyrr en á síðustu tímum þegar íslenskir lögfræðingar hefðu farið að meta íslensk lög minna en hin dönsku. Loks tóku þeir fram að búast mætti við málaferlum sem ekki yrði séð fyrir endann á og myndu valda ærnum kostnaði ef frumvarpið yrði samþykkt. Lyktir málsins urðu þær að frumvarpið var fellt með 16 atkvæðum gegn 8 og engin tilskipun sett.⁴

Þrátt fyrir að Landsyfírréttur hefði um árábil dæmt eftir Dönsku og Norsku lögum fór að bera á efasemdum um gildi þeirra er leið á 19. öld. Loks var kveðið á um það í dómi 19. desember 1887 að enda þótt „eignar-hald á fasteign (possessio)“ hafi varað óátalið í 30-40 ár, veitti það eigi eignarheimild eftir íslenskum lögum.⁵ Í dómi Landsyfírréttar frá 12. október 1896 var upprekstrarfélagi fjögurra hreppa í Mýrasýslu hins vegar dæmdur beinn eignarréttur að landsvæðinu Hellistungum á grundvelli uppreksturs „um ómuna tíð“ og með skírskotan til Jónsbókar, 26. kap. IIb. i.f.⁶

Samkvæmt framansögðu voru réttarreglur um hefð yfir fasteignum óljósar og lagaframkvæmd misvísandi allt til loka 19. aldar. Með setningu hefðarlaga, nr. 46/1905, fengust loks skýrar reglur á þessu sviði. Felld voru úr gildi þau ákvæði hér að lútandi sem löggjafinn taldi gildandi rétt, þ.e. ákvæði 26. kapitula landsleigubálks Jónsbókar sem og 16. gr. í erindisbréfi til biskupa frá 1. júlí 1746. Fleiri atriði tengd lögtöku hefðarlaga skipta og verulegu máli í þessu sambandi. Í greinargerð með frumvarpi til hefðarlaga segir svo:

Þar sem nú hefur fundizt ástæða til að leggja fyrir alþingi frumvarp til laga um hefð, þá byggist þetta ekki að eins á því, að eins og hefð er til í lögum allra síðaðra þjóða og hefur verið álitin nauðsynleg

1 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum 1802-1873*. 3. b. Reykjavík 1925-1931. S. 360-374.

2 *Lovsamling for Island*. 2. b. Kaupmannahöfn 1853. S. 653.

3 *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga*. Fyrsta þing 1. júlí til 5. ágúst 1845. Reykjavík 1845. S. 2-12.

4 *Tíðindi frá Alþingi*...1845, s. 466.

5 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 3. b. (1886-1889) Reykjavík 1890. S. 236-241.

6 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 5. b. (1895-1898) Reykjavík 1901. S. 327-330.

til að tryggja viðskiptalífið, eins muni vera þörf á þessu rjettartæki hjer á landi, heldur miklu fremur á því, að svo að segja árlega eykst þörfin á því fyrir landbúnaðinn að hafa greið og góð lántökuskilyrði, en eitt aðalskilyrði fyrir því er, að eigendur jarðanna hafi formlega eignarheimild fyrir jörðum sínum. Nú er það vitanlegt, að hjer á landi hafa menn verið mjög skeytingarlausir með að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. Hefur löggjafinn fundið það vel, að þetta var óheppilegt fyrir viðskiptalífið, og sjest það meðal annars af því, að með lögum 15. febr. 1895 var fasteignarsölugjaldið afnumið, til þess að fá menn því heldur til að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. ...

Auk framangreindra ástæðna fyrir því að lögleiða hefð hjer á landi, skal það einnig tekið fram, að með því að nú mun víðast vera búið að þinglýsa landamerkjum fyrir jörðum samkv. landamerkjälögum 17. marz 1882, þá er þar viss grundvöllur á að byggja um eignarhaldið milli jarðanna innbyrðis, og virðast því að miklu leyti burtfallnar ástæður þær, er menn höfðu á móti hefðinni 1845...¹

Af þessu má ráða að setning laga um hefð 1905 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok 19. aldar og byrjun þeirrar 20. að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 5.2. og 5.5. Þess er jafnframt að geta að eitt meginhlutverk hefðar er að styðja við og auka réttarvernd eignarréttinda sem eru lögmæt einnig af öðrum ástæðum.²

Samkvæmt 1. gr. hefðarlaga má vinna hefð á hverjum hlut, jafnt fasteign sem lausafé, er getur verið eign einstakra manna, án tillits til þess, hvort hann var áður einstaks manns eign eða opinber eign. Niðurlag ákvæðisins verður ekki skilið svo að hefð verði ekki unnin á verðmætum sem ekki eru beinum eignarrétti háð. Þvert á móti verður að líta svo á að þar sem hægt er að hefða eign einstaklings eða hins opinbera sé því fremur hægt að hefða fasteignarréttindi sem ekki eru beinum eignarrétti háð.³ Meginskilyrðið fyrir hefð á fasteign er 20 ára óslitið eignarhald sem fullnægir tilteknum huglægum og hlutlægum skilyrðum, sbr. 2. gr. laganna.

Ótvírætt er að virk yfirráð og bein hagnýting án löggernings eru veigamiklir þættir við mat á eignarhaldi samkvæmt hefðarlögum. Jafnframt hafa ráðstafanir að lögum, t.d. afsal eignar, veðsetning, stofnun ítaks og veiting leyfa til hagnýtingar eignar, verið taldar veigamikil vísbending um eignarhald. Þá getur viðhorf hefðanda og annarra aðila haft þýðingu í þessu sambandi, auk annarra atriða sem minna máli skipta.

Í Hæstarétti hafa gengið nokkrir dómar þar sem reynt hefur á hvort aðilar hafi hefðað beinan eignarrétt að afréttum eða öðrum svæðum utan landamerkja jarða. Ber hér að nefna H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði). Í öllum tilvikum var eignarhefð talin ósönnuð en ekki örlar á ráðagerð um að eigendalaus svæði verði ekki hefðuð. Af þessum dómum er ljóst að hefðbundin afréttarnot, þ.e.a.s. sumarþeit og e.t.v. önnur takmörkuð notkun, eru ekki nægjanleg ein sér. Jafnframt virðast ráðstafanir að lögum, svo sem sala tiltekinna réttinda, ekki hafa þýðingu við þetta mat. Samt sem áður verður af þessum dómum ráðið að ekki sé útilokað að hefða eignarrétt að slíku landsvæði. Skilyrði til þess eru hins vegar þröng.

Þá kemur til skoðunar hverjar séu kröfur dómstóla til eignarhefðar þegar um er að ræða land sem liggur innan merkja jarðar. Í H 1997 2792 (Laugavellir) var eignarhefð viðurkennd enda þótt not hefðanda, sem jafnframt studdi rétt sinn við kaupsamning, hefðu verið sambærileg afréttarnotum, þ.e. þeit og eftir atvikum önnur þrengri nýting. Í H 1939 28 (Einarsnes) taldist eignarhefð einnig fullnuð enda þótt eignarheimild væri sögð glötuð og ekki annar grundvöllur fyrir hendi en takmörkuð not.

1 *Alþingistíðindi* 1905. A. Þingskjöl. Reykjavík 1905. S. 148, sbr. s. 426-428.

2 *Alþingistíðindi* 1905, A, s. 140. Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignarréttur* II, s. 156, 159.

3 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“ (óbirt fjölrit), s. 14-15.

Þá er og ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar, sbr. H 1991 1444 (Skógar og Brúsholt) og H 1995 2120 (Nefsholt og Gata).

Það er áður rakið að skýrum réttarreglum um hefð var ekki til að dreifa fyrir setningu hefðarlaga, nr. 46/1905. Í 12. gr. laganna kom fram að telja mætti eignarhald hefðanda fyrir gildistöku laganna til hefðartíma þó þannig að engin hefð teldist fullnuð fyrr en í árslok 1910. Ljóst er að með þessu var ákveðið að hefðarlög giltu afturvirkir en ákvæðið tók þó aðeins til hefðarhalds sem fyrir hendi var við gildistöku laganna.

Um þýðingu venjuréttar er það að segja að afnot lands, sem ekki uppfylla skilyrði hefðarlaga til hefðarhalds, geta ekki stofnað til eignarréttinda yfir landinu. Hins vegar kann viðurkennd beiting tiltekinna eignarráða, sem styðjast við aðrar eignarheimildir, að hafa áhrif á mat á því hvers eðlis eignarráðin eru, t.d. um sönnunarbyrði fyrir gildi eða efni eignarheimildar. Þýðing venju er því sönnunarlegs eðlis fremur en að þar geti verið um að ræða sjálfstæða eignarheimild.

3.3. Lög

Þá verður hugað að stofnun eignarréttinda með lögum. Átjándi öldin hefur löngum verið talin eitt mesta harðindatímabil í sögu þjóðarinnar og fjöldi jarða lagðist í eyði. Viðbrögð stjórnvalda voru þau að senda til landsins þriggja manna nefnd (landsnefndina fyrri) til að kynna sér landshagi og leggja fram tillögur um úrbætur. Það var við þessar aðstæður sem nýbýlatilskipunin um landnám og byggingu eyðijarða var gefin út, 15. apríl 1776. Í henni fólst heimild til að byggja jarðir á óbyggðum svæðum, jafnvel innan eignarlanda. Tilgangurinn var að hamla gegn fólksfækkun og eyðingu jarða með því að hvetja ungt fólk til að stofna heimili og byggja upp hin eyddu býli.

Samkvæmt ákvæðum tilskipunarinnar var skylt að taka í notkun „útlendi“ jarða sem lá notalaust og átti jarðeigandinn að hafa forgangsrétt til að byggja þar upp nýbýli. Ef hann gerði það ekki var öðrum látið það eftir. Á öðrum óbyggðum landsvæðum, þ. á m. „afréttaralmenningum“, höfðu allir jafnan rétt til að stofna nýbýli samkvæmt tilteknum reglum. Þetta gildi einnig um lönd og jarðir sem forðum voru í byggð en höfðu um langan aldur legið í eyði. Var þá litið svo á að enginn gæti lengur talist eigandi eða erfingi slíkra jarða.

Nýbýlatilskipunin var í gildi í rúm hundrað ár en ekki verður séð að hún hafi borið þann árangur sem til var ætlast. Þó er talið að um þrjátíu jarðir og hjáleigur hafi verið byggðar fyrstu tíu árin sem tilskipunin var í gildi, flestar að frumkvæði þeirra sem töldust eigendur þessara eyðijarða. Sjaldgæft er því að stofnað hafi verið til eignarréttinda á grundvelli nýbýlatilskipunar.¹

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni var kveðið á um að nýbýli mætti stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum er enginn gæti sannað sína eign. Í 2. gr. laganna var kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skyldi láta vita um fyrirætlun sína ef hann vildi stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskrteini fyrir landinu. Skilyrði til stofnunar nýbýla voru þannig þrengd verulega og munu þess engin þekkt dæmi að nýbýli hafi verið reist á grundvelli þessara nýbýlalaga.²

4. FLOKKUN LANDS

4.1. Almenn

Flokkun lands á grundvelli eignarhalds hefur verið með ýmsu móti í íslenskum rétti og hugtakanotkun ekki alltaf samræmd. Lengst af var að meginstefnu til greint á milli *jarða* og *afrétta*, auk

¹ Þorkell Jóhannesson, 1950: *Saga Íslendinga*. 7. b. Reykjavík. S. 254-255.

² Þorkell Jóhannesson, 1948: *Alþingi og atvinnumálin. Landbúnaður og útvegsmál. Höfuðþættir*. (Saga Alþingis IV.) Reykjavík. S. 70.

almenninga. Þessi skipting kemur þegar fram í Grágás og má glögglega sjá í eftirfarandi ákvæði Jónsbókar:

Svá skulu almenningar vera sem at fornu hafa verit, bæði hit efra ok hit ytra; en ef menn skilr á, kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning, þá festi sá lög fyrir er sér kallar ok stefni þing er menn eigu því máli at skipta, ok hafi haft upp þingboð fyrir fimt.¹

Hér má að auki nefna tilskipun um veiði á Íslandi 1849 og frumvarp til landbúnaðarlaga 1878.² Í nýbýlatilskipun 1776 og landamerkjalogum, bæði 1882 og 1919, er gengið út frá flokkun lands í jarðir og afrétti en hugtakið almenningur er ekki notað. Þess í stað er í nýbýlatilskipun talað um „afréttaralmenninga“ og í landamerkjalogum um „aðrar óbyggðar lendur“.³ Á síðari tímum hefur þessi flokkun riðlast, ný hugtök komið fram og hin eldri verið notuð í fleiri en einni merkingu.

Með þjóðlendulögunum er komið á þeirri nýskipan að land er flokkað í tvennt, eignarland og þjóðlendu, sjá 1. gr. laga nr. 58/1998. Eignarland er skilgreint sem „landsvæði sem er háð einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fer með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segja til um á hverjum tíma.“ Þjóðlenda er skilgreind sem „landsvæði utan eignarlenda þó að einstaklingar eða lögaðilar kunni að eiga þar takmörkuð eignarréttindi“. Hugtakið afréttur er ekki lengur notað sem lýsing á ákveðnu eignarformi lands og er skilgreint sem „landsvæði utan byggðar sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“. Afréttur getur þannig verið hvort heldur er í eignarlandi eða þjóðlendu.

Hugtökin jörð, afréttur og almenningur samkvæmt hinni eldri flokkun hafa þýðingu við úrlausn mála á grundvelli þjóðlendulaga. Ræðst hún nánar af því hvernig þau falla að hugtökunum eignarland og þjóðlenda. Verður nú hugað að jörðum, afréttum og almenningum í þessu sambandi og einkanlega lítið til stofnunar, nýtingar, afmörkunar og inntaks réttinda og skyldna. Óbyggðanefnd leggur þó áherslu á að sú flokkun er ekki fortakslaus og að dæmi finnst um landsvæði sem ekki verða felld í neinn framangreindra flokka, sbr. einnig umfjöllun í kafla 4.5.

4.2. Jörð

Komið hefur fram að helstu stofnunarhættir beins eignarréttar hér á landi eru nám, hefð og lög. Samkvæmt því sem í Landnámu greinir voru sum landnám í öndverðu mjög stór en var smám saman skipt niður í smærri einingar, jarðir. Um þetta eru ýmis dæmi, sbr. t.d. eftirfarandi frásögn af Skalla-Grími Kveldúlfssyni:

Skalla-Grímr var þar um vetrinn, sem hann kom af hafi, ok kannaði þá allt herað. Hann nam land utan frá Selalóni ok et efra til Borgarhrauns ok suðr allt til Hafnarfjalla, herað allt svá vítt sem vatnföll deila til sjóvar. ... Síðan skipaði hann heraðit sínum fêlogum, ok þar námu margir menn síðan land með hans ráði. Skalla-Grímr gaf land Grími enum háleyska fyrir sunnan fjörð á milli Andakílsár ok Grímsár; hann bjó á Hvanneyri. Úlfr hét son hans, faðir Hrólfs í Geitlandi.⁴

1 Jónsbók 1904, s. 185 (52. k. IIb). Sbr. einnig Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Möður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík 1992. S. 342, 369 (46. k., 74. k. IIb.).

2 Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit meirihlutans). Reykjavík 1877. Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit minnihlutans). Reykjavík 1878. Sjá einnig 1.-2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849 (*Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 316).

3 Í nýbýlatilskipuninni er greint á milli víðátta í byggðum sveitum, eignarlenda, afréttaralmenninga og loks eyðilanda og eyðijarða í byggð (*Lovsamling for Island*. 4. b. Kaupmannahöfn 1854. S. 251-257). Sjá 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882 og 41/1919.

4 *Landnámabók* 1986, s. 71, sbr. einnig s. 139-146, 230-232.

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög gert ráð fyrir að landsvæði jarðar væri afmarkað með landamerkjum.¹ Þannig er mælt fyrir um það í Jónsbók að við sölu lands skyldu aðilar „kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök“. Jafnframt var seljanda jarðar skylt að ganga á merki innan tólf mánaða, með þeirri undantekningu m.a. að eigi var „skylt at ganga á merki þar er fjöll þau eru, er vatnfjöll deilaz millum heraða, ok eigi er skylt at ganga ór búfjargangi á fjöll upp, kveða skal þar á merki“². Væri uppi ágreiningur um eignarhald á tilteknu landsvæði og „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ skyldi leysa úr því máli eftir ákveðnum reglum. Í því fólst m.a. að sá „er sér kallar þá jörð“ þurfti að leiða fram vitni máli sínu til stuðnings. Svadagi vitnis skyldi vera á þessa leið: „þat hefir ek heyrt, at þar skilr mark á meðal eignar bónda ok almenning eða afréttar ...“³

Með landamerkjalögum, nr. 5/1882, var þó fyrst kveðið á um almenna skyldu landeiganda eða umráðamanns jarðar til að setja glögg landamerki fyrir jörð sinni þar sem þau voru ekki fyrir, halda þeim við og skrásetja, sbr. 1.-3. gr. Samsvarandi ákvæði eru í 1.-3. gr. núgildandi landamerkjalaga, nr. 41/1919.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur jarðeiganda innan merkja jarðar sinnar. Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, veiði, vatns, reka og jarðefna. Síðar verður vikið að hliðstæðum atriðum varðandi afrétti.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur landeigandi átt beit og annan jarðargróður á jörð sinni, sjá nánar í kafla 4.7. Hann hefur sjálfur stjórnað því hvenær, hversu lengi og hvaða fjölda fjár þar væri beitt.

Á sama tíma hefur að meginreglu verið kveðið á um einkarétt jarðeiganda til veiði fugla, fiska og annarra nytjadyra á jörð sinni.⁴ Í sumum tilvikum hefur beinlínis verið tekið fram að rétt landamerki jarðar hverrar skyldu ráða veiði á landi.⁵

Hér má að auki nefna þá meginreglu vatnalaga, nr. 15/1923, að vatnsréttindi fylgi landareign hverri, sbr. ákvæði 2. gr.⁶ Regla þessi á rætur að rekja til ákvæða Grágásar og Jónsbókar.⁷ Um vatnsréttindi voru þó að sönnu fábrotin fyrirmæli lengst af í íslenskri löggjöf og lutu þá fyrst og fremst að notum vatns til neyslu og áveitu. Stóð um það nokkur fræðilegur ágreiningur í hvaða mæli vatnsréttindi tilheyrðu viðkomandi fasteign og endurspeglast sá ágreiningur m.a. í viðhorfum innan Fossanefndarinnar svokölluðu sem lagði drögin að gildandi löggjöf um vatnsréttindi, vatnalögum, nr. 15/1923.⁸ Með þeim var sú tilhögun þó óumdeilanlega staðfest að allir helstu þættir vatnsréttinda og vatnsnota tilheyrðu þeirri fasteign sem land ætti undir vatninu, þ.m.t. orkunýtingarrétturinn, sbr. 49. gr. laganna. Hefur það enn frekar verið staðfest með síðari niðurstöðum Hæsta-

1 Grágás 1992, s. 342 (46. k. lbp.).

2 Jónsbók 1904, s. 124 (6. k. lbb). Samkvæmt ákvæðum Jónsbókar voru menn einnig í vissum tilvikum skyldir til að gera svokallaðan „löggarð“ um töðuvöll sinn, engjar og einnig bæja á milli, sbr. bls. 159-163 (31.-32. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 186 (52. k. llb.).

4 Sjá t.d. Jónsbók 1904, s. 188-192 (56.-57. k. llb.); 1. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 121. gr. vatnalaga, nr. 15/1923; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970, og 2. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

5 Sjá t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954 og 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966.

6 Sjá nú einnig 2.-3. gr. laga nr. 57/1998, um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu.

7 Sjá t.d. Grágás 1992, s. 324-325, 350-351 (34., 35. og 52. k. lbp.). Jónsbók 1904, s. 188-190 (56. k. llb.).

8 Ólafur Lárusson sýnist þó hafa verið þeirrar skoðunar að vatnsréttindi, þ.m.t. réttur til grunnvatns, hafi jafnan fylgt landareign og studdi þá skoðuna sína m.a. túlkun ákvæða Grágásar og Jónsbókar þ.a.l., sbr. Ólafur Lárusson, Skrifaðir kaflar úr hlutarétti, Vatnsrjettur, Reykjavík 1929. Í H 1963 173 segir síðan beinlínis að það sé forn regla í íslenskum rétti að hver maður eigi vatn og veiði fyrir sinni jörð, sbr. 56. kap. llb. Jónsbókar.

réttar, sbr. t.d. H 1955 431 og H 1963 173. Með lögtöku laga nr. 57/1998 var jafnframt staðfest að eigandi fasteignar færi með eignarráð þess grunnvatns sem undir fasteign hans myndist.

Á sama hátt hefur sú meginregla gilt að hver maður ætti reka fyrir sínu landi.¹ Rekabálkur Jónsbókar er að stærstum hluta enn í gildi, sjá nánar í kafla 4.9.

Af ákvæðum Grágásar um rétt leiglendings til mótaks í leigulandi og Jónsbókar um sams konar rétt til torfskurðar verður jafnframt ályktað að jarðeigandi hafi átt einkarétt til jarðefna á jörð sinni.² Sama meginregla virðist koma óslitið fram í síðari tíma löggjöf.³ Framangreind lagaákvæði miðast við og endurspegla tilganginn með stofnun hverrar jarðar, að stunda þar búskap og nýta þannig landið til viðurværis.

Þá hafa eigendur og ábúendur jarða átt sérstökum lögákvæðum skyldum að gegna. Nefna má að samkvæmt ákvæðum Grágásar og Jónsbókar skyldu þeir bera boð um þinghald milli bæja.⁴ Höfuðskyldan hefur þó fyrr og síðar falist í skattgreiðslum.

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97.⁵ Tíund var í reynd 1% eignarskattur sem lagður var á jarðnæði bændna og flestar aðrar eigur landsmanna. Með jarðabókum á 17. öld og síðar leituðust stjórnvöld við að fá sem gleggsta hugmynd um skattskyldar jarðeignir í landinu og verðmæti þeirra og eru dæmi um að reynt hafi verið að meta jarðir að nýju til að komast sem næst raunvirði þeirra. Sjá nánar í kafla 5.2.

Notkun hugtaksins jörð í löggjöf hefur verið breytileg og á stundum óljós. Þannig bregður fyrir hugtakinu aðalbóli í Grágás og höfuðbóli í Jónsbók þegar rætt er um þær jarðir sem síst skyldi farga undan ættargóssi. Hugtakið staður er einnig víða notað í heimildum um sérstakan flokk kirkjujarða. Það táknaði fyrst og fremst full eignarráð kirkjustofnunar yfir heimalandi sínu.⁶

Í Grágás og Jónsbók er ekki minnst á hjáleigur enda var leiguliða óheimilt að leigja út frá sér nema með leyfi landeiganda.⁷ Ekkert virðist þó hafa verið því til fyrirstöðu að sjálfseignarbóndi leigði öðrum skika af landi sínu. Sjálft hugtakið hjáleiga kemur ekki fyrir í heimildum fyrr en í byrjun 15. aldar.⁸ Fram að þeim tíma voru önnur hugtök notuð eins og heimalönd, smálönd og hjábýli.⁹ Hjáleigubýggð mun fyrst hafa myndast á 13. öld en vaxið mjög á 14. öld.¹⁰

Sumar hjáleigur urðu til í sellöndum þegar reynt var að breyta selstæði í varanlegan bústað.¹¹ Á grundvelli nýlegra rannsókna hefur þeirri kenningu verið haldið fram að seljabúskapur hafi mjög snemma orðið mikilvægur þáttur í íslenskum landbúnaði. Þar er jafnframt dregin sú ályktun að selstæði hafi í fyrstu verið í heimalöndum en snemma færst yfir á svæði sem öllum var heimilt að nýta.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 194-196 (6. og 60. k. llb.).

2 Sjá *Grágás* 1992, s. 345 (48. k. llb.). *Jónsbók* 1904, s. 135-136 (6. og 7. k. llb.).

3 Sjá 3. k., 8.-10. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi (*Lovsamling for Island*. 5. b. Kaupmannahöfn 1855. S. 454-455), 1. mgr. 3. gr. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. gr. námulaga, nr. 24/1973 og 3. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998.

4 *Grágás* 1992, s. 182 (42. k. um fjárleigur). *Jónsbók* 1904, s. 106-108, 110-112 (29. og 32. k. flb.).

5 Sjá einnig t.d. lög um fasteignamat, nr. 22/1915, 3/1938, 70/1945, 28/1963, 94/1976, 6/2001.

6 Sbr. Magnús Stefánsson 2000: *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficalrettslige forhold i middelalderen*. I. Bergen. S. 35.

7 *Grágás* 1992, s. 344 (48. k. llb.).

8 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 660 (árið 1401). Ólafur Lárusson (1944) telur elstu öruggu heimildina þar sem hjáleiga kemur fyrir vera frá 1431 (*Býggð og saga*. Reykjavík. S. 55).

9 Árni Daniel Júlíusson, 1996: *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift og social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*. Kaupmannahöfn. S. 94.

10 Helgi Þorláksson, 1991: *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík. S. 462-463.

11 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 398. *Jarðabók Árna og Páls* 5 (Kph. 1931-1933), s. 98. *Jarðabók Árna og Páls* 6 (Kph. 1938), s. 231. *Jarðabók Árna og Páls* 7 (Kph. 1940), s. 232. *Jarðabók Árna og Páls* 8 (Kph. 1926), s. 382, 398, 431. *Jarðabók Árna og Páls* 9 (Kph. 1930), s. 335. *Jarðabók Árna og Páls* 10 (Kph. 1943), s. 4, 298. *Jarðabók Árna og Páls* 11 (Kph. 1943), s. 13, 66, 96, 98, 111, 123, 148, 153, 225, 252, 257, 272, 280, 333, 347, 368.

Þessi sameiginlegu sellönd hafi síðan komist í einkaeigu eða ábúendur einstakra jarða gert tilkall til þeirra.¹ Um þetta verður þó varla fullyrt nema hvert tilvik sé skoðað sérstaklega.

Hvernig sem til hjáleigubúskapar var stofnað í öndverðu var lengi ekki gert ráð fyrir að hjáleigur væru tíundaðar sérstaklega í jarðabókum. Það er ekki fyrir en í tilskipun um nýtt jarðamat frá 1. september 1848 að kveðið er á um að hjáleigur skuli metnar sem sérstakar jarðir ef þær hafi sín sérstöku landmerki og virðist þeirri reglu hafa verið fylgt í löggjöf eftir þann tíma.

Lögbýli var annað hugtak yfir jörð og þá gjarnan notað til að greina á milli heimajarðar og hjáleigu. Elstu dæmi þess í Orðabók Háskólans eru frá 16. öld. Í Grágás kemur þó fyrir hugtakið lögbú þegar rætt er um þá menn sem rétt sé að kveðja til búakviðar en merkingin er að öðru leyti óljós. Í Jarðabók Árna og Páls má einnig sjá þess merki að lögbýli hafi verið skilgreint sem jörð er ætti skyldurekstur á afrétt.² Þau hugtök sem hér hefur verið gerð grein fyrir lýsa mismunandi tegundum jarða en veita ekki frekari vitneskju um eignarréttarlega þýðingu hugtaksins jörð í samanburði við hugtökin afréttur og almenningur.

Þá kemur til athugunar hvort land innan jarðar geti haft mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Hugtakið heimaland kemur víða fyrir í heimildum, ekki sist máldögum. Í Jónsbók birtist það fyrst í fyrirsögn 53. kafla landsleigubálks: „Um afréttarfé ef það gengur í heimaland.“ Einnig er minnst á það í réttarbót Hákonar Magnússonar konungs árið 1305:

Þat er góðr vilji várr um geldfé at þat sé sektalaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa ok gefa enga sök á því.³

Hér sýnist *heimaland* merkja jörð aðskilda frá því landsvæði þar sem geldfé gengur að jafnaði, þ.e. afrétti.

Í máldögum er heimaland haft um þá jörð sem kirkja stóð á, stundum til aðgreiningar frá öðrum jörðum sem eignaðar voru kirkjunni. Í yngri heimildum eru þó dæmi um að heimaland hafi verið sérstök bújörð, aðskilin frá þeirri jörð sem hún heyrði undir. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns segir t.d. um jörðina Íshól í Ljósavatnshreppi að hún sé eign staðarins í Laufási og kallist „heimaland þess staðar“ þó að þaðan liggi næstum hálf önnur þingmannaleið, eða 50 km, til Íshóls.⁴

Einnig hefur verið bent á að í heimildum frá 18. öld virðist heimaland stundum vera haft um „einkonar millistig á milli lögbýlis og hjáleigu, þó skyldara hjáleigu“. Býli sem á þennan hátt nefnist heimalönd í fyrrgreindum heimildum séu einatt mjög forn hjálönd eða hjáleigur sem byggst hafi áður en kom til hinnar eiginlegu hjáleigubýggðar. Venjuleg merking orðsins heimaland sé önnur, þ.e. afmörkuð landareign ákveðinnar, einstakrar jarðar heima fyrir, gagnstætt afrétti.⁵

Hugtök þau sem hér hefur verið fjallað um koma víða fyrir í fjallskilareglugerðum án þess að þau séu skilgreind nánar. Þó er að finna undantekningar eins og fjallskilareglugerð fyrir Mýrasýslu, nr. 88/1892, en þar segir meðal annars svo í 4. gr.:

Heimalönd. Heimaland jarðar liggur umhverfis bæ hennar og út frá túni, og er hvergi sundur skorið af annarri landareign. Sumra jarða heimalandi utanhúss má aftur skipta í tvennt:

a. Búfjárhagar er sá hluti af landareign jarðar, er búpeningur hennar gengur jafnaðarlega í árið um kring. Hér með teljast og engjar í heimalöndum. Flestra jarða heimaland heyrir allt undir þennan staflið.

1 Hitzler, Egon 1979: *Sel - Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit*. Ósló. S. 213-215, 226.

2 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. Fylgiskjöl. Reykjavík. S. 24.

3 *Jónsbók* 1904, s. 292.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 11, s. 143.

5 Björn Teitsson, 1973: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703-1930*. Reykjavík. S. 78-79.

b. *Útlenda* kallast hér sá hluti af heimalandi jarðar, er liggur út frá búfjárhögum hennar á eina hlið eða fleiri, og verður sökum fjarlægðar eða afstöðu eigi varinn almennings fé, eða notaður stórum meir til sumarbeitar af ábúanda þeirrar jarðar en mörgum öðrum. Þetta á aðeins við um landmiklar jarðir, er liggja við afrétt.¹

Í tilvitnaðri fjallskilareglugerð er gert ráð fyrir að útlenda sé hluti heimalands. Sami eða svipaður skilningur kemur reyndar fram í nýbýlatilskipuninni 15. apríl 1776 þegar fjallað er um „útlendi“ eignarlanda en þar skyldi jarðeigandinn hafa forgangsrétt til að byggja upp nýbýli. Einnig er rétt að benda á það sem Þorvaldur Thoroddsen segir í riti sínu *Lýsing Íslands* að útlendur „[heiti] þeir hlutir af heimalandi, er liggja út frá búfjárhögum“.²

Í löggjöf tuttugustu aldar gætir þess í sívaxandi mæli að þær fasteignir eða fasteignaréttindi sem áður höfðu án sundurgreiningar verið felld undir jarðarhugtakið séu flokkaðar og skipt upp með nýjum hætti. Í fjölda laga er víkið að hugtökunum jörð, lögbýli, landareign lögbýla, eyðijarðir og heimaland jarða. Settar eru fram ýmsar skilgreiningar sem oft vísa til annarra laga að einhverju leyti.³

Niðurstaða óbyggðanefndar er sú að almennt megi gera ráð fyrir því að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hverrar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur ráðist af búskaparháttum og umfangi bús á hverjum tíma. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi farið með umráð og hagnýtingu, ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland almennt.

Landsvæði hverrar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Heimaland jarðar sýnist að jafnaði hafa tekið til alls lands henni tilheyrandi, gagnstætt hins vegar afréttum. Ekki virðist almennt hafa verið gert ráð fyrir skiptingu jarðar í heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og annað land, úthaga eða afréttarland, í takmarkaðri notum. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar undir einstakar jarðir lá eða liggur sjálfstætt afréttur, sjá einnig kafla 4.4. og 4.5. Í slíkum tilvikum er þó oft fyrir að fara glöggum og óumdeildum merkjum milli heimajarðar og afréttar, sbr. t.d. afréttina Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði. Af slíkum einstökum dæmum verða hins vegar engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar. Sýnist þvert á móti mega leggja þá meginreglu til grundvallar að heimaland jarðar nái til alls lands henni tilheyrandi nema sérstök frávik leiði til annars.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er eða hefur verið jörð eða hluti hennar sé beinum eignarrétti háð.

Þó svo að hugtakanotkun hafi ekki fyrr og síðar verið samræmd milli einstakra laga á þessu sviði er ekki þar með sagt að hún stangist á. Mestu máli skiptir í þessu sambandi að við það mat, sem fram fer fyrir óbyggðanefnd, sýnist eftir sem áður mega líta til hinnar fornu og almennu skiptingar í jarðir, afrétti og almenninga, þar sem jörð hefur þá réttarstöðu og réttarsögulegu stöðu, sem hér hefur verið gerð grein fyrir.

4.3. Almenningar

Hugtakið almenningur hefur haft margræða merkingu í löggjöf fyrr og síðar. Hefðbundin greining

1 *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1892*. B-deild. Reykjavík 1892. S. 140.

2 Þorvaldur Thoroddsen, 1919: *Lýsing Íslands*. 3. b. Kaupmannahöfn. S. 189.

3 Sjá t.d. vatnalög, lög um lax- og silungsveiði, jarðalög, ábúðarlög og lög um fasteignamat.

gerir ráð fyrir að almenningar séu á landi, hafi og í vötnum en hugtakið hefur allt eins verið notað um ítaksrétt, t.d. rétt til nytja af skógi eða fjöru.¹ Eftirfarandi umfjöllun miðast fyrst og fremst við landalmenninga, þ.e. afmarkað landsvæði. Um slík landsvæði giltu tilteknar reglur sem einkum vörðuðu rétt til beitar, veiði og reka.

Fræðimenn hefur greint á um hvernig hátað sé eignarrétti að almenningum og hvort þá sé fyrst og fremst að finna inn til lands eða út við haf.² Sett hefur verið fram sú kenning að land sé annað hvort eignarland eða almenningur. Almennningar séu svæði inn til lands sem fjórðungsmenn hafi átt saman á grundvelli Grágásar og síðar Jónsbókar. Þar væri um að ræða sektarfé til fjórðungsmanna, land sem varð eftir þegar farið var að setja merki á milli býla, eða ónumið land.³ Eignarrétturinn hefði flust yfir til ríkisins ekki síðar en við gildistöku nýbýlatilskipunarinnar 1776. Hugtakið afréttur fæli einvörðungu í sér ítaksrétt í almenningssland, þ.e. ríkisland, að þeim tilvikum undanskildum þegar um beitoland tilheyrandi einstökum jörðum væri að ræða.⁴ Ítaksrétturinn fæli fyrst og fremst í sér rétt til beitar og veiði. Þessum sömu sjónarmiðum var haldið fram af hálfu ríkisins í H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) en var hafnað.

Einnig hafa komið fram gerólikar kenningar um almenninga. Almennningar hafi legið við sjó og verið veiðistöðvar en ekki grasnytjar eða upprekstrarlönd til fjalla. Þeir hafi orðið til löngu eftir að landið var numið, með samkomulagi við landeiganda. Alþýða manna í fjórðungnum hafi þá öðlast þar þau réttindi sem lög gerðu ráð fyrir í almenningum, yfirleitt gegn greiðslu tolls.⁵

Helsta ákvæði Grágásar um almenninga hljóðar svo:

Það er mælt að almenningar eru á landi hér. Það er almenning er fjórðungsmenn eiga allir saman. Þar eiga menn að fiskja og fylga svo að koma þangað er mánaður lifir vetrar og vera þar sjö mánaði. Þá skal almenning liggja fimm mánaði svo að sá einn skal þá beita er næstur býr. Þar eiga menn að höggva við og telgja og færa til skips eða búða, og er þá heilagur viðurinn.⁶

Helsta ákvæði Jónsbókar um almenninga hljóðar svo:

Þat eru almenningar er at fornu hafa verit. Sætr má hverr þeira gera er þann almenning eigu er vill at sitja í sumarsetri, ef þat er ör búfjargangi. En ef tveir menn ganga báðir í eina sláttu senn, hafi báðir þat er þeir slá. En ef þá skilr á, hvárr þeira fyrri orti á, hafi sá sitt mál er sannar með einseiði, nema hinn hafi fleiri vátta í móti. Fiskivötn qll í almenningi eru qllum jafnheimil; þar megu menn fiskja ok fylga. Engi skal beita almenning frá krossmessu á vár ok til Bótólfsvöku; þar eigu menn at telgja við ok færa til skips eða búða, ok er þá heilagur viðurinn. Nú koma menn þar öðru skipi ok fá eigi þar farm, en aðrir hafa meirr en farm sínu skipi, hvárt er þat er viður eða hvalr, þá er rétt at þeir taki farm sínu skipi, ok bæti hinum fyrir starf sitt. Nú kemr hvalr, þá er menn eru í almenningi, þá skal boð upp skera sá er næstr býr ok láta fara alla vega sem dagr deiliz; sekr er hann sex aurum við konung, ef hann skerr eigi boð upp, en eyri hverr er fellir, nema nauðsyn banni...⁷

Samkvæmt Jónsbók var gerður sá meginmunur á almenningum og afréttum að í þeim fyrrnefndu mátti slá og gera sel en í þeim síðarnefndu ekki.⁸

1 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 2. b. Kaupmannahöfn 1893. S. 305, 310, 620, 708, 866, 868-869. *Íslenskt fornbréfasafn*. 4. b. Kaupmannahöfn 1897. S. 141. *Íslenskt fornbréfasafn*. 9. b. Reykjavík 1909-1913. S. 642.

2 Sbr. Þorvaldur Thoroddsen 1919, s. 187-189.

3 Bjarni Jónsson frá Vog, 1917-1919: *Almenningar og afrjettir. Nefndarálit meiri hluta Fossanefndar* (B). S. 20-22, 24. Sjá hins vegar Eggert Briem, 1917: „Um afrjettir og almenninga.“ *Löggrjetta* 11. apríl 1917. S. 61-62.

4 Bjarni Jónsson frá Vog 1917-1919, s. 27-30.

5 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

6 *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. llþ.).

7 *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

8 *Jónsbók* 1904, s. 176, 193 (46. og 59. k. llb.).

Því hefur verið haldið fram að ýmis ákvæði Jónsbókar um almenninga upp til fjalla miðist við aðstæður í Noregi en ekki á Íslandi.¹ Í því sambandi hefur verið bent á beina samsvörun tveggja helstu ákvæða Jónsbókar um þetta efni, í 52. og 59. k. IIb., við norsk lög.² Óvíst er því að hve miklu leyti þau hafa haft raunverulega þýðingu hér á landi, a.m.k. er ljóst að afréttarsvæði er að finna víða um land en almenninga „hið efra“ sér lítinn stað. Að löggjöf frátalinni eru heimildir um þá ekki aðrar en örnefni á stöku stað. Heimildir um almenninga við sjávarsíðuna eru hins vegar allnokkrar. Þá sjaldan vísað er í fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar virðist hafa verið um slíka almenninga að ræða.³ Hins vegar verður ekki séð að almenningur hafi almennt verið notað um óbyggð svæði sem enginn hafði nýtt af. Um slík svæði virðist fremur hafa verið notað orðið óbyggðir, stundum e.t.v. einnig öræfi.⁴

Þess eru samt sem áður ýmis dæmi í síðari tíma löggjöf að fjallað sé um almenninga.⁵ Hugtakið er þá oft notað í mun víðtækari merkingu en áður. Þannig er gert ráð fyrir að almenningar séu landsvæði sem enginn aðili geti talið til einstaklingseignarréttinda yfir.⁶ Ekki er þá gerður greinarmunur á annars vegar almenningum skv. hinum eldri skilningi hugtaksins og hins vegar öræfasvæðum sem engar hefðbundnar nýttar eru af.⁷

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram.⁸ Heimildir skortir hins vegar um hvernig það kann að hafa gerst. Í því sambandi má benda á að í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns eru jöfnum höndum notuð orðin afréttur og almenningur eða almenningsafrétt þegar um er að ræða afrétt sem margir nota sameiginlega.⁹ Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Ekki er þó útilokað að slík landsvæði finnist og eins getur hugtakið haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum.

4.4. Afréttir

Uppruni hugtaksins afréttur er óljós en sett hefur verið fram sú kenning að afréttur hafi í upphafi merkt þá athöfn að reka geldfé úr heimahögum til fjarlægara beitolands. Síðar hafi það að auki farið að merkja réttinn til að reka fé í þetta beitoland. Loks hafi þriðja merkingin komið við hlið hinna, þ.e. svæðið sem rekið var á.¹⁰

1 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

2 Sjá eldri Frostafingslög (k. XIV, 7 og 8) og landslög Magnúsar Hákonarsonar (IIb., 61. k.) í *Norges gamle love indtil 1387*. 1. b. Christiania 1846. S. 250-251. *Norges gamle love indtil 1387*. 2. b. Christiania 1848. S. 144-145.

3 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 485. Að vísu kemur hugtakið almenningur fyrir sem afmarkað beitoland í svonefndum Þjósartungudómi en um sanngildi hans leikur vafi. Sbr. Aðalgeir Kristjánsson og Stefán Karlsson, 1979: „Fimm hundruð ára dómur eða fals?“ *Gripla* III. S. 104-114.

4 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 43.

5 Sjá t.d. 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1879 ásamt fylgiskjölum þeirra laga, 4. gr laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 4. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.

6 Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignaréttur II*, s. 133. Þorgeir Örlygsson: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 576. Sjá einnig 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; 8.-1. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi. Sjá einnig 1. gr. námulaga, nr. 50/1909.

7 Sbr. t.d. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882, 1. mgr. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 41/1919.

8 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur*. Reykjavík. S. 83.

9 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. Atriðisorðaskrá. Reykjavík 1990. S. 7 (almenningsafrétt, almenningur).

10 Bjarni Jónsson frá Vogu 1917-1919, s. 43.

Afréttur hefur oft verið skilgreindur sem afmarkað landsvæði, að jafnaði utan byggðar sem að fornu og/eða nýju hefur verið nýtt sem sumarbeitiland.¹ Þessi skýring virðist komast einna næst því sem sagt er um afrétti í Grágás og Jónsbók.²

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög fyrst og fremst gert ráð fyrir að afréttur væri afmarkaður frá aðliggjandi jörðum fremur en að þess gerðist þörf að hann væri skýrt afmarkaður í heild sinni. Í kafla 4.2. var gerð grein fyrir ákvæðum Jónsbókar um úrlausn ágreinings er „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ og merkjalýsingu (eða merkjagöngu) við sölu lands. Sá er næstur þjó afrétt gat stefnt þeim við sig til garðlags er afréttinn áttu, að tilteknum skilyrðum uppfylltum.³ Ákvæði Grágásar voru mjög keimlík því sem hér hefur verið lýst en ekki eins ítarleg. Í landamerkjalögum, nr. 5/1882, er einungis kveðið á um að landamerkjum afrétta og annarra óbyggðra lendna skuli haldið við „að því leyti því verður við komið“. Skylda jarðeigenda til merkjasetningar, viðhalds merkja og skrásetningar þeirra er hins vegar afdráttarlaus. Landamerkjalög, nr. 41/1919, sem enn gilda, verður að skilja svo að landamerki afrétta skuli skrásett. Hins vegar kemur skýrt fram að einungis skuli setja merki og halda við merkjum ef sá krefst þess sem land á að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Síður er talin þörf á að afmarka afrétti í heild sinni með skýru móti. Sjá nánar í kafla 5.5.

Ætla má að sum afréttarlönd hafi legið innan upphaflegra landnáma. Önnur hafa legið utan þeirra. Sú kenning hefur verið sett fram að réttur til afrétta hafi í upphafi orðið til með afnotanami á landi sem hvorki var háð eignarrétti einstaklinga né ríkis.⁴ Af heimildum verður hins vegar ekki ráðið að landnámsmenn hafi numið land til annars en fullrar eignar. Afréttir virðast þannig hafa orðið til á þrennan hátt. Í fyrsta lagi er mögulegt að landsvæði hafi verið numið, gengið kaupum og sölum og fyrr eða síðar verið lagt til afréttar. Í öðru lagi getur verið um það að ræða að land hafi verið numið en beinn eignarréttur ekki yfirfærst og fallið niður. Í aldanna rás hafi menn ótalið farið að nýta svæðið sem afrétt. Í þriðja lagi kann ónumið landsvæði að hafa verið tekið til afnota sem afréttur enda þótt með óformlegum hætti væri.

Með tilliti til uppruna afrétta má flokka þá í þrennt. Í fyrsta lagi er um þá afrétti að ræða sem kalla má samnotafrétti. Þar er um að ræða afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Sýnast afréttir þeir sem lögþækkurnar tóku til einkum falla í þennan flokk. Óhætt sýnist að álykta sem svo að hluti þeirra landsvæða, a.m.k., sem viðkomandi afréttir taka og/eða tóku til hafi legið utan þeirra svæða sem numin voru en eignarheimildir snemma fallið niður, hafi svo verið. Rétturinn til þeirra hafi orðið til með því að íbúar byggðarlagsins hafi tekið viðkomandi landsvæði, sem legið hefur utan þáverandi byggðarmarka, til sumarbeitar fyrir búpening og eftir atvikum annarra takmarkaðra nota.

Í öðru lagi er um að ræða afrétti einstakra jarða og stofnana en þar er um þá afrétti að ræða sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Rekstur annarra aðila var þá heimill skv. venjum og samningum en gegn greiðslu afréttartolls. Umræddir afréttir eru að meginstefnu til skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða í sumum tilvikum af öðrum fasteignum. Tilurð þessara afrétta er ekki með öllu ljós en þeim skýringum hefur m.a. verið hreyft að umræddir afréttir hafi verið hluti af landnámi einstakra landnámsjarða en vegna legu sinnar, landkosta og búskaparháttar verið nýttir til upprekstrar.

Í þriðja lagi er svo um það að ræða að land eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lagt til afréttar.

Eignarréttarleg þýðing hugtaksins í löggjöf hefur verið á reiki. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að afréttir verið flokkaðir í þrennt. Í fyrsta lagi er um að ræða afrétti sem eru fullkomið eignar-

1 Efnislega svo í lögum um afréttarmálefni, fjallskil o.fl. Sjá jafnframt 1. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998.

2 Jónsbók 1904, s. 176-177, 187 (46. og 54. k. llb.). Sbr. einnig Grágás 1992, s. 330-331, 340, 342 (38., 44. og 46. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 187 (54. k. llb.).

4 Þórður Eyjólfsson: „Um afrétti og réttindi, sem afréttareign fylgja.“ September 1970 (ópr. fjölr.). S.1.

land, t.d. þegar lönd jarðar hafa verið lögð til afréttar. Í öðru lagi geta afréttir verið í afréttareign, og hún eingöngu talin fela í sér þrengri eignarráð, fyrst og fremst beitarrétt og veiði. Í þriðja og síðasta lagi er um að ræða afréttarítök sem felast þá í rétti jarðar eða jarða til uppreksturs á afrétt tilheyrandi annarri jörð eða stofnun, oftast gegn gjaldi. Sá afréttur getur verið hvort heldur er háður beinum eignarrétti eða einungis afréttareign, sbr. fyrri flokkana tvo. Hugtakið afréttareign getur svo haft víðtækari skírskotun, þ.e. framangreint afbrigði takmarkaðra eignarréttinda að landi.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur manna til landsnytja innan afrétta (og almenninga). Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, reka, veiði, vatns og jarðefna, sbr. kafla 4.2.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur verið kveðið á um það í löggjöf hverjir mættu reka á afrétt, hvenær, hversu lengi mætti beita þar og hverjar skorður yrðu settar við fjölda fjár. Ákvæði Grágásar og Jónsbókar miðuðust við afrétt er menn „eigu tveir eða fleiri saman.“ Samkvæmt lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969 áttu „allir búfjáreigendur, sem landsafnot hafa í hreppi eða á fêlagssvæði ...“ upprekstrarrétt á afrétt hrepps eða annars upprekstrarfélags. Um upprekstrarrétt á afréttarland, sem lá undir einstaka jörð eða stofnun, fór hins vegar eftir fornri venju eða samningum. Sömu reglur er að finna í nógildandi lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.¹ Sjá nánar í kafla 4.7.

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru rýmri en varðandi afréttina. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi en það var bannað í afréttum og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur, sjá nánar í kafla 4.9.²

Í Grágás er kveðið á um rétt manna til að veiða í almenningum.³ Sams konar ákvæði voru í gildi samkvæmt Jónsbók.⁴ Ekki er minnst á afrétti sérstaklega í þessu sambandi. Árið 1849 er gefin út tilskipun um veiði á Íslandi og réttur til veiði á afréttum, sem fleiri eigi saman, bundinn við þá menn sem afrétt heyri til en í almenningum er veiði öllum mönnum jafnheimil.⁵ Með lögum nr. 63/1954 eru reglur um fuglaveiðar rýmkaðar mjög og öllum íslenskum ríkisborgurum heimilaðar fuglaveiðar í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra. Heimild til dýraveiða í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla, enda geti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra, er veitt íslenskum ríkisborgurum og erlendum ríkisborgurum með lögheimili hér á landi með lögum nr. 64/1994.⁶

Engin sérákvæði hafa verið í íslenskri löggjöf um vatnsréttindi á afréttum og almenningum. Miklar deilur urðu um það í byrjun síðustu aldar hvernig eignarrétti að vatni væri háttað, í tilefni af auknum möguleikum til nýtingar vatnsorku. Lyktir urðu þær að í vatnalögum, nr. 15/1923, er sett sú almenna regla að vatnsréttindi fylgi eignarrétti að landi. Þess skal þó getið að við undirbúning vatnalaganna var Fossanefndin svokallaða sammála um að ríkið ætti öll vatnsréttindi utan landareigna einstakra manna.⁷

Með vatnalögum, nr. 15/1923, var heimild til veiða í vötnum á afréttum og almenningum sem héruð ættu eða notuðu með löglegri heimild og væru ekki einstaks manns eign, bundin við héraðsmenn. Öllum var hins vegar heimil veiði í vötnum á afréttum og almenningum og öðrum lendum

1 Jónsbók 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). Grágás 1992, s. 330-331 (38. k. llb.). Lög um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 7.-8. gr., og nr. 6/1986, 7.-8. gr.

2 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.). Grágás 1992, s. 369 (74. k. llb.).

3 Grágás 1992, s. 349, 369 (50. og 74. k. llb.).

4 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

5 Sjá 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Sjá 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954, 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966 og 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

7 Nefndarálit minnihluta Fossanefndar, bls. IV og 32 og Nefndarálit meirihluta Fossanefndar, sbr. 16. og 17. gr. þess frumvarps og athugasemdir við þær greinar.

utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað einstaklingsréttarheimild til þeirra. Umrædd regla þótti ekki fyllilega skýr og var það fyrst með dómi Hæstaréttar í Landmannaafréttarmálinu, H 1955 108 og með gildistöku 5. gr. lax- og silungsveiðilaga, nr. 53/1957, sem tekið var af skarið um það, og án tillits til þess hvort fyrir lægi sönnun um eignarrétt að viðkomandi landsvæði, að veiði í vötnum á afrétti tilheyrði búendum sem upprekstrarrétt ættu á afréttinn til búsparfa á sama hátt sem verið hefði enda væri veiðiréttur í þeim vötnum ekki í einkaeign, sbr. nú 5. gr. laga nr. 76/1970, um lax- og silungsveiði.

Allt að einu þykir verða að skýra 5. gr. lax- og silungsveiðilaga til samræmis við eignarhald viðkomandi afréttar/landsvæðis og að hún samkvæmt hljóðan sinni taki fyrst og fremst til samnota-afréttar. Lúti viðkomandi landsvæði, þ.e. afréttur, beinum eignarrétti er veiðirétturinn að sama skapi á hendi þess sama aðila og fer með hinar beinu eignarréttarheimildir, skv. meginreglu 1. mgr. 2. gr. laga nr. 76/1970, einstaklinga, sveitarfélaga eða annarra. Sé afréttarland ekki undirorpið beinum eignarrétti, en allt að einu í afréttareign ákveðinna aðila, sbr. flokkunin í afrétti kirkna og stofnana hér að framan og afréttareignin eftir atvikum verið framseld sem slík, þá er ástæða til þess að ætla að veiðiréttur sé á hendi þess aðila sem er handhafi afréttareignarinnar. Á öðrum þeim landsvæðum, sem hvorki falla í flokk afréttar né sýnt verði fram á tilvist einstaklingseignarréttarheimilda til veiði þá tilheyrir veiðiréttur, að óbreyttu, íslenska ríkinu, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998.¹

Í Grágás og Jónsbók er ekki fjallað um rétt til jarðefna utan eignarlanda. Með tilskipun frá árinu 1878 er mælt fyrir um heimild hvers og eins til hagnýtingar tilgreindra jarðefna á fjöllum, þjóðvegum og öðrum stöðum sem einskis eign væru. Árið 1907 er kveðið á um það í lögum að landssjóður teljist námueigandi í „afrjettum, almenningum og örafum, sem ekki eru metin til dýrleika“.²

Skyldur þeirra, er hagsmuna hafa átt að gæta á afréttum, hafa fyrst og síðast falist í að fylgja lagareglum, samþykktum eða samningum um tilhögun nýtingarinnar. Heimildir benda ekki til þess að afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts fyrr en á 20. öld. Sjá nánar í kafla 5.2.

Frá tíma nýbýlatilskipunarinnar 1776 má, a.m.k. framan af, merkja þann mun á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana að löggjafinn hefur talið sig hafa rýmri heimildir til að skipa málum á hinum fyrrnefndu.³ Í nýbýlatilskipuninni er einn flokkur óbyggðra landsvæða nefndur afréttaralmenningur, sbr. kafla 4.3. Það hugtak á sér eldri sögu og kemur m.a. fyrir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns í svipaðri merkingu og samnotaafréttur. Í nýbýlatilskipuninni virðist ekki gert ráð fyrir að afréttaralmenningar séu háðir beinum eignarrétti en viðurkennt að eigendur og ábúendur nærliggjandi jarða kunni að eiga þar einhvern nýtingarrétt.

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni, segir svo: „Nýbýli má stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum, er enginn getur sannað sína eign. Svo má og stofna nýbýli í afrjettum, er sveitarfélög eiga, og almenningum, ef sveitarstjórnir þeirra sveitarfélaga er afrjettina eiga eða eiga hagsmuna að gæta í almenningum, leyfa það, og sýslunefndin veitir til þess samþykki sitt.“

Í 2. gr. laganna er kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skuli láta vita um fyrirætlun sína ef hann vilji stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskirteini fyrir landinu.

1 Sjá 123. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, lög um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; lög um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957 og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

2 Sbr. tilskipun frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi, 8.-10. gr.; 13. gr. námulaga, nr. 61/1907; og 1. gr. námulaga, nr. 50/1909. Í síðari löggjöf um þetta efni er ekki fjallað sérstaklega um afrétti og almenninga.

3 Skýr dæmi um þetta má sjá í 1. og 4. gr. nýbýlalaga frá 1897, hugsanlega 2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849, 1. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. mgr. 12. gr. laga um fasteignamat og fasteignaskráningu, nr. 28/1963, 7. og 8. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986, sbr. greinargerð með upphaflegu frumvarpi til þeirra laga. Auk þess má benda á þau gögn sem lágu til grundvallar þingsályktunartillögum frá 1917 og 1919 og svo sjálfum vatnalögnum frá 1923. Það veldur þó vafa að í viðkomandi lögum eru ekki alltaf gerðir fyrirvarar vegna þeirra landsvæða eða afréttar sem sveitarfélög hafa eignast á síðari tímum og eiga hugsanlega fullkomnar eignarheimildir fyrir.

Í upphaflegu frumvarpi til nýbýlalaga var ekki miðað við afrétti sveitarfélaga heldur afrétti ótilgreint. Stjórnarráðið taldi það hins vegar ekki ætlun þingsins að lögin tækju til afréttar sem væru eign einstakra aðila, jarða eða kirkna og því var orðalagi ákvæðisins breytt til þessa horfs.

Á sama tíma sýnast afréttir einstakra jarða og stofnana hafa verið aðgreindir frá samnotaafréttum og þá yfirleitt ekki neinir fyrirvarar gerðir varðandi grunneignarrétt jarðeigandans. Sama afstaða endurspeglast og í þeim sölum ríkisjarða sem áttu sér stað á fyrstu áratugum aldarinnar en þá voru afréttir einstakra jarða og stofnana seldir, að því er virðist sem bein og fyrirvaralaus eignarlönd.¹ Breytingar má þó merkja í síðari tíma löggjöf þar sem ekki virðist gerður neinn grundvallarmunur á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana.²

Dómstólar hafa frá árinu 1955 fjallað um eignarréttartilkall einstaklinga, sveitarfélaga og ríkis til einstakra afréttar.³ Í H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri) og H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) var tekist á um eignarréttartilkall að Landmannaafrétti. Í fyrra málinu var beinu eignarréttartilkalli afréttarhafa hafnað enda voru þeir ekki taldir hafa sýnt fram á tilvist slíks réttar, hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti. Afnot, sem falist hefðu í sumararbeit fyrir sauðfé, veiði og öðrum takmörkuðum notum, styddu ekki eignarréttartilkall í beinni merkingu. Í H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur), H 1971 1137 (Reyðarvatn) um afrétt Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði) var eignarréttartilkalli afréttarhafa í öllum tilvikum hafnað.

Auk þeirra atriða, sem réðu tilhögun sönnunarbyrði í Landmannaafréttardóminu fyrri, sýnast lega, staðsetning og landshættir hafa áhrif, sem og upplýsingar sem raktar verða til Landnámu og þá eru gerðar kröfur um heimildir varðandi órofa framsal réttinda yfir viðkomandi afréttum. Afsöl og/eða aðrar eignarheimildir sýnast þá ekki heldur duga einar og sér heldur eru þær kröfur gerðar að meintur rétthafi sýni fram á að sá sem afsalaði hafi í raun verið réttilega kominn að umræddum réttindum. Í H 1971 1137 (Reyðarvatn) var eignarréttur Andakílshrepps að afrétti sínum staðfestur en til afréttarins hafði sérstaklega verið lögð Gullberastaðatunga, úr landi jarðarinnar Gullberastaða. Til athugunar í því sambandi er einnig niðurstaðan í H 1975 55, landamerksamáli á Arnarvatnsheiði, þar sem engir fyrirvarar voru a.m.k. gerðir um eignarrétt Hálsa- og Reykholtisdalshreppa að afrétti sínum, landsvæði sem fyrrum hafði verið skipt út úr jörðinni Kalmanstungu.

Séu framangreindir dómur skoðaðir með hliðsjón af því sem áður greindi um flokkun afréttar með tilliti til uppruna virðist óhætt að fella Landmannaafrétt undir samnotaafrétt, sbr. H 1955 108 og H 1981 1584. Þá sýnast afréttir Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði verða felldir undir flokkinn afréttir einstakra jarða og stofnana, sbr. H 1971 1137, H 1997 1162, H 1997 1183 og að auki H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur). Loks virðast Gullberastaðatunga við Reyðarvatn og Kalmanstunguland á Arnarvatnsheiði dæmi um það að lönd eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lögð til afréttar, sbr. H 1971 1137 og H 1975 55.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafréttir, hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst og fremst falist í sumararbeit fyrir búfenað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðbyggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða

1 Sjá H 1994 2227 (Geitland) og H 1997 1162 (Auðkúluheiði).

2 Í dæmaskyni má benda á að samkvæmt ákvæði 2. mgr. 5. gr. laga nr. 33/1966, um fuglaveiði og fuglafríðun, og 2. gr. námulaga nr. 24/1973, sbr. athugasemdir með þeirri grein, sýnist sönnunarbyrðin um beinan eignarrétt að afrétti í öllum tilvikum hvíla á þeim aðila, sem heldur slíkum rétti fram.

3 Sjá jafnframt Lyfrd. eldri VII-223 og Lyfrd. yngri V-327.

heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða sem lagt hefur verið til afréttar vísast til kafla 4.2. um hugtakið jörð, sbr. einnig H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).

4.5. Jörð eða afréttur?

Hér hefur að framan verið gerð grein fyrir þeirri flokkun lands sem byggt var á fram að gildistöku þjóðlendulaga og fól í sér skiptingu í jarðir, afrétti og almenninga. Í kafla 4.2. kemur fram að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Um hugtakið jörð segir einnig að þó svo hvorki verði ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt sé gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu, annars vegar heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og hins vegar annað land, úthagi eða afréttarland í takmarkaðri notum, þá finnst allt að einu einstök dæmi um slíka skiptingu. Af slíkum dæmum verði þó engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar.

Afrétti hefur óbyggðanefnd flokkað í þrennt á grundvelli uppruna, sbr. kafla 4.4. Í fyrsta lagi samnotaafrétti, þ.e. þá afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Í öðru lagi afrétti einstakra jarða og stofnana sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Umræddir afréttir eru að meginstefnu skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða, í sumum tilvikum, af öðrum fasteignum. Í þriðja lagi er um að ræða jarðir sem að hluta eða öllu leyti hafa verið lagðar til afréttar og gilda þar um sambærilegar sönnunarkröfur og um eignarhald að landi jarða yfirleitt.

Til viðbótar og fyllingar þessum meginforsendum er óhjákvæmilegt að huga nokkru nánar að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka. Innan merkja jarða kunna að finnast svæði sem kölluð eru afréttur en hafa þó ekki sjálfstæða afmörkun. Jafnvel er sá möguleiki fyrir hendi að þau séu á einhvern hátt afmörkuð. Hér má einnig nefna svæði sem kölluð eru afréttarland, fjallhagi, beitaland, upprekstrarland eða eru auðkennd með sambærilegum hætti. Í þessu þarf ekki að felast mismunandi eignarréttarleg staða lands innan jarðarinnar. Hugsanlegt er að vísað sé til gamalgróinnar notkunar á viðkomandi jarðarhluta sem beitarlandi. Þýðing hugtaksins afréttur hefur lengi verið á reiki og ekki ósennilegt að notkun þess í tímans rás sé með einhverjum afbrigðum, e.t.v. tengdum staðháttum. Í sveitarfélögum, þar sem ekki finnst afréttir samkvæmt þeirri flokkun sem óbyggðanefnd hefur lagt til grundvallar, kann það jafnvel að vera notað um fjalllendi jarða á svæðinu almennt. Það er mat óbyggðanefndar að slík aðstaða ein og sér, og þá einkum ef svæði er kallað afréttur án sjálfstæðrar afmörkunar, raski ekki þeim eignarréttarlegu forsendum, þ.m.t. sönnunarstöðu sem óbyggðanefnd hefur byggt á viðvíkjandi réttarstöðu jarða. Gera þarf hins vegar skýran greinarmun á tilvikum af þessu tagi og afréttum einstakra jarða eða stofnana sem eru skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða öðrum fasteignum.

Í þessu samhengi skal það rifjað upp að land jarða kann að vera nýtt sem beitaland með svipuð-

um hætti og afreittir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Eins og fram kemur í almenntri umfjöllun óbyggðanefndar um fjallskil, sbr. kafla 4.7., gefur slík tilhögun ein og sér hins vegar enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi. Í sögulegu ljósi getur það þó haft þýðingu við sönnunarmat um tilvist eignarréttar ef einstök landsvæði, sem gert er tilkall til sem hluta jarðar, hafa verið nýtt sem upprekstrarland af einhverju tagi af eigendum og ábúendum annarra jarða. Einstök tilvik af þessum toga verður að meta sérstaklega.

4.6. Jöklar

Í Landnámu er þess hvergi getið að menn hafi numið jökla til eignar og kann því að hafa verið trúað að þar byggju hálftröll eða goðumlíkar persónur (sbr. frásagnirnar um Bárð Snæfellsás og Hallmund í Balljökli). Enda þótt jöklar séu ekki nefndir sérstaklega í lögbókunum fornu verður sú ályktun dregin að lögsaga þjóðveldisins hafi einnig náð til þeirra; sakamenn voru a.m.k. ekki óhultir á „fjöllum“ og í „óbyggðum“.¹ Ef marka má frásögn Grettis sögu hafa grið milli manna tekið jafnt yfir fjöll og jökla sem byggðar lendur.²

Því hefur verið haldið fram að einhverjir hinna norsku landnámsmanna hafi þekkt jökla af eigin raun úr heimkynnum sínum. Hins vegar er erfitt að segja til um hversu nákvæm og víðtæk þekking þeirra á jöklum var.³ Elsta lýsing á jöklum á Íslandi er í riti Saxo Grammaticus (Saxa hins málspaka), *Gesta Danorum*, sem samið var um 1200. Þar er í fyrsta skipti lýst hreyfingu skriðjökla, nánar tiltekið hverfihreyfingu, þegar neðri hluti jökulsins hverfist upp á yfirborðið.⁴ Saxi lýsir þessu sem furðufregn og er alls ekki víst að frumbyggjar Íslands hafi í öndverðu verið betur að sér en hann um þann eiginleika skriðjökla að færast úr stað.⁵ Hér er einnig ástæða til að benda á það sem stendur í formála Guðmundar sögu Arasonar eftir Arngrím ábóta Brandsson (rituð um 1350):

Á sjánum liggja þeir hafisar, at með sínum ofvægilegum vexti taka þeir at fylla norðrhöfin, en yfir háfjöll landsins svo óbræðiligir jöklar með yfirvættis hæð og vidd, at þeim mun ótrúligt þykkja, sem fjarri eru fæddir.⁶

Landsmenn áttu eftir að komast að því, þótt síðar yrði, að stærð jökla var ekki föst og óbreytlanleg heldur gátu þeir hlaupið fram í náttúruhamförum eins og gerðist við eldgosið í Knappafellsjökli 1362. En hægfara breytingar gátu einnig átt sér stað, og má nefna sem dæmi að um 1700 var landnámsbærinn Fell (Fjall) við Breiðá kominn undir jökul.⁷ Um svipað leyti (1695) lauk Þórður Þorkelsson Vídalín Skálholtsrektor við ritgerð sína um jökulfjöll á Íslandi þar sem hann, sennilega fyrstur manna, setti fram frostþenslukennninguna svonefndu til skýringar á jöklaskriði.⁸ Þá er þess að geta að jökulhlaup voru eitt af því sem Árni Magnússon og Páll Vídalín áttu að gefa sérstakan gaum að þegar þeir voru sendir í rannsóknarleiðangur um landið í byrjun 18. aldar.⁹

Jökull hefur verið skilgreindur sem massi af ís og snjó sem orðinn er þjáll og hreyfanlegur og

1 Sbr. *Grágás* 1992, s. 472. *Jónsbók* 1904, s. 43, 272-273.

2 *Íslendinga sögur*. 6. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 233 (72. k.): „Nú skulum vér vera sáttir ok sammála hverr við annan í huga góðum, hvárt sem vér finnumst á fjalli eða fjöru, skipi eða skiði, jörðu eða jökli, í hafi eða á hestbaki...“

3 Sigurður Þórarinnsson, 1960: „Glaciological Knowledge in Iceland before 1800. A Historical Outline.“ *Jökull. Ársrit Jöklarannsóknafélags Íslands*. S. 1-2, 15.

4 Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 14-15.

5 Sbr. Saxo Grammaticus, 1985: *Danmarks Krønike*. Kaupmannahöfn. S. XXII-XXIII.

6 *Byskupa sögur*. 3. b. Hólabyskupar. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 150. (Skáletur óbn.)

7 *Landnámabók* 1986, s. 233 (1. nmgr.).

8 *Dissertationcula de montibus Islandiæ chrySTALLINIS* (Smárit um jökulfjöll Íslands) (sbr. Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 16-17).

9 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 38.

hnígur og skríður undan eigin fargi.¹ Í aðdraganda að setningu vatnalaga í byrjun 20. aldar var ágreiningur um eignarrétt að vatni og eignarhæfi þess. Niðurstaðan varð sú að í vatnalögum, nr. 15/1923, er ekki kveðið á um eignarrétt landeiganda að vatni á landi sínu heldur felst í þeim að landeigandi á aðeins þann rétt sem lögin heimila honum sérstaklega. Þar var raunar um að ræða allar helstu hagnýtingarheimildir vatns.² Vatnalögin gera mun á mismunandi afbrigðum vatns en um jökla er ekki fjallað sérstaklega.

Eignarréttarleg staða jökulsvæða hefur ekki verið til sérstakrar umfjöllunar í íslenskri lögfræði. Jöklar hafa einna helst verið nefndir sem dæmi um óbyggð svæði sem enginn hafi nýttar af eða landalmenninga samkvæmt síðari tíma flokkun. Með því hefur þó alls ekki verið útilokað að jökull geti fallið innan eignarlands og jafnvel gerður skýr fyrirvari um að sá möguleiki væri fyrir hendi.³

Í almennum athugasemdum við frumvarp til þjóðlendulaga kemur fram að byggt sé á nokkrum meginatriðum, m.a. þessum:

Tekið verði upp nýtt hugtak fyrir landsvæði utan eignarlanda, þjóðlenda. Þetta hugtak taki til þeirra landsvæða sem nú eru ýmist nefnd afréttur, almenningur, óbyggðir eða hálendi utan eignarlanda. Jöklar, sem ekki teljast innan eignarlanda, falli undir flokk þjóðlendna.⁴

Um jökla er ekki fjallað að öðru leyti í greinargerðinni og þeir eru ekki nefndir í ákvæðum laganna.

Um ákvörðun eignarmarkna/landamerkja að eða á jökli hefur ekki verið tekið af skarið í íslenskri réttarframkvæmd. Jaðrar jökla taka breytingum, ýmist ganga fram eða hopa. Meginálítaefnið er hvernig með skuli fara þegar landamerki virðast miðuð við jökuljaðar og merkjum jarðar að jökli því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi.

Í úrskurðum óbyggðanefndar í málum á svæði 1 er vikið að mörkum afréttar innan þjóðlendu við jökul og talið að með hliðsjón af því að um einhliða ákvörðun afréttarmarkna sé að ræða en ekki mörk tveggja afréttar eða afréttar og eignarlands sé fullnægjandi að miða við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna, enda eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðist af gróðurfari og hafi ekki þýðingu í öðru sambandi. Engin afstaða er tekin til þessa álitamáls að því er eignarland varðar enda ekki gefið að sömu reglur eigi að gilda.⁵ Verður nú hugað nánar að því atriði.

Í grein sinni „Landamerki fasteigna“ reifar Tryggvi Gunnarsson þrjár leiðir sem til álita komi um mörk eignarlanda við jökul. Í fyrsta lagi mætti hugsa sér að merkin væru breytileg og miðuðust við jökulbrún á hverjum tíma. Í öðru lagi gætu þau náð að elstu þekktu jökulbrún, sbr. reglu vatna-

1 Minnisblað Odds Sigurðssonar jöklafræðings til óbyggðanefndar, dags. 13.1.2003.

2 Um aðdragandann að setningu vatnalaganna, sjá t.d. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I. Reykjavík. S. 43.

3 Sbr. þessi orð Sigurðar Línals: „Auk afréttar og almenninga kunna að vera til lönd inni á hálendinu, til dæmis öræfa- og jöklasvæði, sem enginn einstaklingur getur leitt heimildir að eða skírskotað til sérreittinda yfir né heldur neinn almennaréttur er bundinn við.“ („Eignarréttur á landi og orkulindum.“ Sérprentun úr skýrslu aðalfundar Sambands íslenskra rafveitna 1983. S. 18). – Sbr. einnig Þorgeir Örylgsson: „Landalmenningur er landsvæði, sem enginn aðili telur til einstaklingseignarréttinda yfir. Nú á tímum er erfitt að benda á staði, sem ótvírætt verða taldir til landalmenninga, þótt e.t.v. sé það ekki útilokað. Miðað við landnýtingu og búskaparhætti síðustu áratugi má ætla, að erfitt sé að finna landsvæði utan fullkominna eignarlanda og sérstakra friðlanda, sem ekki hafa að einhverju marki verið nýtt til sauðfjárbæitar eða sauðféfarið þar um á sumrin og verið smalað að hausti. Ekki er þó hægt að útiloka, að slík svæði finnist inni á hálendinu. Jöklar landsins, að því marki sem þeir falla ekki innan fullkominna eignarlanda, teljast að öllum líkindum almenningar“ („Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík 1994. S. 592).

4 Þskj. 598. Alþið. 1997-1998, 122. Lögþ. A: 2598.

5 Sjá t.d. kafla 12.10. í máli nr. 5/2000 hjá óbyggðanefnd.

laga um „fornan miðjan farveg“ í ám. Loks væri í þriðja lagi hægt að taka mið af jökulbrún á þeim tíma þegar landamerkin voru skráð eða þau ákveðin með öðrum hætti.¹ Taka ber fram að grein þessi er rituð fyrir gildistöku Þjóðlendulaganna 1998. Niðurstaða Tryggva er sú að réttast sé að landamerkin séu breytileg og miðist við jökulbrúnina eins og hún er á hverjum tíma. Telur Tryggvi að þeir sem völdu jökul sem landamerkjaviðmiðun hafi gert sér grein fyrir því að jökulbrúnnin færðist til. Með vísan til reglna íslensks réttar varðandi breytingu á fjöru og landauka, sem þar myndast, sé ástæða til að ætla að dómstólar beiti hliðstæðri reglu varðandi breytingar á landamerkjum þar sem jökulbrún færist til og landamerki í samræmi við breytingar á jökulbrúnninni. Sérstök sjónarmið kunni síðan að koma upp ef jökull hverfi með öllu þar sem hann hafi áður skilið að fasteignir.

Ástæða er til að huga hér nánar að reglum um merki sjávarjarða til hafsins, sjá einnig kafla 4.9. Þau hafa ýmist verið miðuð við neðri mörk fjöru eða netlög.² Fjaran er svæðið á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls. Netlög eru í ýmsum lögum skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist landauka til sjávar.³ Fjara jarðarinnar og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál, og landamerki hennar þar með. Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotnsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett.

Samkvæmt ákvæði 1. gr. laga um Þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, Þjóðlendna og af rétta, nr. 58/1998, er eignarhaldi á landi skipt í tvo flokka, eignarlönd og landsvæði utan eignarlanda, þ.e. Þjóðlendur. Um leið eru Þjóðlendur lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 2. gr. Í greinargerð með frumvarpi til Þjóðlendulaganna kemur skýrt fram að jökull getur hvort heldur er verið í eignarlandi eða Þjóðlendu, sbr. þá athugasemd sem að framan greindi. Þetta bendir ótvírætt til þess að löggjafinn hafi ekki álitid að jökulrönd væri í eðli sínu afmörkun á eignarlandi og Þjóðlendu. Breytingar á stöðu jökuls ættu því ekki að hafa í för með sér að eignarland breyttist í Þjóðlendu og öfugt. Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer þannig eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Gildistaka Þjóðlendulaganna hafði í för með sér endanlega skiptingu lands í annars vegar eignarland og hins vegar Þjóðlendur. Hér skilur á milli laga um eignarrétt íslenska ríkisins að auðlindum hafsbotnsins og Þjóðlendulaga. Í fyrra tilvikinu er gert ráð fyrir að nýtt land, þ.e. landauki, eigi eftir að verða til og merki eða eignamörk því ekki fastsett. Í síðara tilvikinu er hins vegar fjallað um allt land sem við gildistöku laganna var ofan sjávar, þ.m.t. landsvæði undir jökli, og merki endanlega fastsett. Land sem kemur undan jökli er þannig ýmist eignarland eða Þjóðlenda, um það fer ekki eftir reglunni um merki sjávarjarða til hafsins.

Vatnsréttindi á jökulsvæðum í eignarlandi og túlkun vatnalaga í því sambandi er ekki til úrlausnar fyrir óbyggðanefnd. Tilkall annarra en íslenska ríkisins til vatnsréttinda á jökulsvæðum í Þjóðlendum verður að meta í hverju tilviki fyrir sig.

Kemur þá til skoðunar hvort taka skuli mið af elsta þekkta jökuljaðri, legu jökuls þegar landamerki voru skráð, við gildistöku Þjóðlendulaganna eða einhverju öðru, í þeim tilvikum að landamerki virðast miðuð við jökuljaðar.

1 Tryggvi Gunnarsson, 1994: „Landamerki fasteigna.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 510-512.

2 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

3 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárusson, 1950: *Eignarréttur* I. Reykjavík. S. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II. Reykjavík. S. 136.

Vísindamenn hafa slegið því föstu að jöklar landsins séu stærri nú en á landnámstíma.¹ Hafi landnám náð að jökli hefur það land, sem horfið hefur undir jökul, tilheyrt aðliggjandi jörðum. Þar getur jafnvel verið um að ræða heilar jarðir sem lítið eða ekkert er vitað um í dag. Lega jökuls á landnámstíma verður ekki ákvörðuð með nokkurri vissu. Töluvert er hins vegar vitað um stöðu jökuls við lok nítjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu, þegar sett höfðu verið landamerkjalog og ætla má að flest landamerkjabréf hafi verið gerð. Jöklar voru þá stærstir á sögulegum tíma en síðan hafa þeir almennt hopað, þó ekki alla leið aftur til stöðu sinnar um landnám. Innan þess jökuljaðars, sem miðað kann að hafa verið við í kringum 1900, er í sumum tilvikum jökullaust land nú. Við gildistöku þjóðlendulaga 1998 lá jökuljaðarinn þannig á milli upphaflegra landnámsmarka og stöðu við gerð flestra landamerkjabréfa um aldamótin 1900, almennt séð þó nær hinni síðarnefndu. Óhætt er þannig að slá fastri þeirri meginreglu að land, sem komið hefur undan jökli á tímabilinu frá því landamerkjalog eru sett 1882 og þar til þjóðlendulög taka gildi 1998, var jökullaust við landnám.

Óljóst er hvort landnámsmenn hafa gert sér grein fyrir því að jökuljaðar væri breytingum undirorpin en ekki fer á milli mála að um aldamótin 1900 var löngu orðið ljóst að svo væri. Jaðar jökulsins hefur að sjálfsögðu afmarkað það landsvæði sem nýtanlegt hefur verið og með honum eru dregin glögg skil frá náttúrunnar hendi. Eðli máls samkvæmt er hins vegar erfitt að finna þar fastan viðmiðunarpunkt. Mun þetta ástæða þess að merkjum er oft lýst „í jökul“ ótilgreint eða kennileiti skammt undan jökli. Sums staðar á landinu hagar þannig til að ein og sama jörðin liggur milli sjávar og jökuls. Jafnlgögg merki af völdum náttúrunnar kunna að hafa verið talin svo sjálfsögð viðmiðun að ekki þyrfti umfjöllunar við í landamerkjalýsingu. Gagnvart jöklinum sjálfum er þá engri landamerkjalinu lýst. Ekki verður talið að viðkomandi jarðeigandi hafi þar með lýst því yfir að hann gæfi eftir eignarrétt eða afsalaði sér tilkalli til þess lands sem í tímans rás hefur horfið undir jökul. Líkur eru hins vegar á að í flestum tilvikum sé útilokað að afmarka það. Óbyggðanefnd ber að draga mörk á milli eignarlanda og þjóðlendna, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998, og niðurstaðan hverju sinni hlýtur að ráðast af tiltækum heimildum og almennum sönnunarreglum. Staðhættir og sönnunarstaða geta því leitt til sambærilegrar niðurstöðu og ef eignarréttur hefði verið gefinn eftir.

Ef líkindi eru fyrir því að land hafi verið numið inn til jökla styður það þá niðurstöðu að land, sem jökullinn hefur skilað frá gerð landamerkjabréfanna, falli til aðliggjandi jarða. Ekki verður talið að jökull hafi hopað svo hratt undanfarna rúma öld að komið sé í ljós að ráði land jarða sem ofar kunna að hafa legið enda staða jökuls 1998 nær því sem var um 1900 en um landnám. Tilkall til lands, sem komið hefur undan jökli, kann jafnframt að byggjast á hefðarreglum. Til skoðunar koma þá almenn atriði eins og tímalengd, yfirráð, hagnýting, ráðstafanir að lögum, viðhorf hefðanda og annarra aðila o.fl. Staðhættir kunna að vera með þeim hætti að um eðlilegt framhald tiltekinnar jarðar sé að ræða, líkt og landauki til hafs, og nýting annarra útilokuð. Frávik frá þessum almennu ályktunum eru þó að sjálfsögðu möguleg og verður að skoða hvert tilvik fyrir sig. Jafnframt hlýtur réttur þessi að takmarkast við land sem komið var undan jökli við gildistöku þjóðlendulaga 1998 þegar löggjafinn kvað á um eignarhald ríkis á öllu því landi sem ekki væri sannanlega undirorpið beinum eignarrétti. Mögulegar væntingar jarðeigenda um rétt til þess lands, sem kemur undan jökli eftir þann tíma, njóta ekki réttarverndar sem eignarréttindi í skilningi 72. gr. stjórnarskrár. Þá ber þess að geta að frá gildistöku þjóðlendulaganna er ekki unnt að öðlast eignarréttindi innan þjóðlendna fyrir nám eða hefð, sbr. 8. mgr. 3. gr.

Niðurstaða óbyggðanefndar er því sú að gildistaka þjóðlendulaga hafi undir þessum kringum-

1 Sjá eftirfarandi greinar Odds Sigurðssonar jarðfræðings: „Útbreiðsla jökla á Íslandi á sögulegum tíma.“ Greinargerð, júlí 2001. „Minnispunktur um breytingar jökla frá landnámi Íslands,“ dags. 7.6.2002. „Variations of termini of glaciers in Iceland in recent centuries and their connection with climate.“ Öbirt handrit, ódags. Minnisblað Odds Sigurðssonar jarðfræðings, um hugtakið jökul o.fl., dags. 13.1.2003. – Helgi Björnsson, 1979: „Glaciers in Iceland.“ *Tímaritið Jökull. Jöklarannsóknafélag Íslands*. 29. árg. – Sigurður Þórarinnsson, 1974: „Ofgnótt jökla.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 43-48.

stæðum haft það í för með sér að merki jarða gagnvart jökli væru fastsett án tillits til síðari breytinga á jökuljaðrinum. Sú niðurstaða er jafnframt í eðlilegu samræmi við markmið og tilgang löggjafarinnar. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., enda sé jökullinn í þjóðlendu. Lega jökuljaðarsins kann þó að virðast óljós þar sem smájöklar eða fannir liggja aðskilið frá meginjöklinum. Í þeim tilvikum, þar sem eignarland liggur að jökli í þjóðlendu, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem þannig kann að vera fyrir hendi. Öbygðanefnd telur því eðlilegt að í slíkum tilvikum miðist þjóðlendulína við jaðar meginjökuls, eins og hann er skilgreindur af sérfræðingum á því sviði. Smájöklar og fannir verða þá innan eignarlands á sama hátt og jökulsker eða annað land umlukið jökli verður innan þjóðlendu.

Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar þau almennu sjónarmið um túlkun landamerkja sem öbygðanefnd hefur áður gert grein fyrir. Ljóst er að enda þótt lega jökuljaðarsins verði ákvörðuð með landfræðilegum gögnum er hann óhentug viðmiðun vegna lögunar sinnar og breytileika. Önnur og e.t.v. heppilegri útfærsla er hins vegar ekki á valdsviði öbygðanefndar en sá möguleiki fyrir hendi að ríkisvaldið og einstakir jarðeigendur nái um slíkt samkomulagi, eftir atvikum með nauðsynlegri aðkomu löggjafarvalds, sbr. ákvæði 40. gr. stjórnarskrár og II. kafla þjóðll.

4.7. Fjallskil

Af dómsúrlausnum má ráða að fyrirkomulag og tilhögun fjallskila og smölunar og nýting því tengd kunni að hafa áhrif við mat á eðli og inntaki eignarréttar að viðkomandi landi og þá þannig að lítið sé til þess hvort með land hefur verið farið sem eignarland varðandi fjallskil eða ekki.

Lagafyrirmæli um smölun og fjallskil hafa haldist í hendur við byggð og búskap í landinu. Í þjóðveldislögunum, Grágás, voru allmörg ákvæði um afrétti, almenninga og ágang búfjár og munu þau flest hafa verið tekin upp í Jónsbók. Þá voru enn fremur tekin upp ákvæði í þessa veru í Réttarbót Eiríks konungs frá 1294. Þessi ákvæði giltu, a.m.k. að formi til, allt til þess að sett voru lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl.

Í Jónsbók kemur skýrt fram að landeigandi eða leiguliði hans átti einn beit á jörð sinni og skyldi greiða honum batur, áverkabót og landnám ef þessi réttur var brotinn.¹ Í réttarbót Hákonar konungs frá 1305 er þó mælt til þess að geldfê sé sektarlaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa og gefa enga sök á því.² Jarðeigandi átti einnig gróður á jörð sinni að því undanskildu að sá sem átti engi á annars manns landi mátti eiga þar rifhrís.³

Í Grágás og Jónsbók giltu mjög svipaðar reglur um hvenær mætti fara með búfé í sel, almenninga og afrétti og hvaða leiðir skyldu farnar. Markmiðið var hvort tveggja að vernda nærliggjandi bújarðir fyrir ágangi upprekstrarfjár og tryggja hagsmuni allra þeirra sem hlut áttu í afréttinum. Meginreglan var sú að allir þeir sem afrétt áttu skyldu reka fê sitt í miðjan afrétt er átta vikur voru af sumri en úr afrétti er fjórar vikur lifðu sumars. Tekið var sérstaklega fram að menn skyldu ekki reka málnytu sína í afrétt nema ítala væri. Samkvæmt Grágás máttu þeir menn, er næstir bjuggu afrétti, beita þangað búfé sínu yfir vetrarmánuðina en í Jónsbók var þetta bundið því skilyrði að þeir ættu hlut í afréttinum. Afréttareiganda var vetrarþéttur því aðeins heimil að hann þyrfti ekki að reka fê sitt yfir land annarra. Þó skyldi ævinlega hvíla afrétt í tvær vikur, frá því er sex vikur voru af sumri til áttundu viku.⁴

Fleiri ákvæði voru sett til að vernda hina sameiginlegu beit afréttareigenda; t.d. mátti ekki gera sel og slá í afrétti.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 144-145 (6. og 18. k. llb.).

2 *Jónsbók* 1904, s. 292.

3 *Jónsbók* 1904, s. 152-154 (24. k. llb.).

4 *Jónsbók* 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 330-331 (38. k. llb.).

Um lögréttir á haust og fjallgöngur sagði svo m.a. í 49. kapítula landsleigubálks Jónsbókar:

Eigi skulu réttir fyrr vera en .iiii. [þ.e. fjórar] vikur lifa sumars. Hverr maðr er sauði á skal ganga eitt sinn á fjall, ok um landeign sína hvert sinn er lögrétt skal vera, skipa svá ǫðrum göngum sem þeir ráða. Sekr er sá hálfri mǫrk við konung er eigi gengr um landeign sína, ok ábyrgiz sauði við þá er eigu, alla þá er í hans landi váru sénir þá er hann átti gönguna.

Síðan er kveðið á um það hvað gert skuli við óskilafé. Í tilvitnaðri grein er gert ráð fyrir að hver maður smali sitt eigið land jafnframt því sem hann gangi á fjall að hausti ásamt öðrum afréttareigendum. Ef afréttarfé gekk í land bónda var honum heimilt að reka það í miðjan afrétt. Hann gat einnig haft það áfram í sínu eigin landi eða rekið það heim til þess manns sem féð átti. Í Jónsbók er ekki fjallað um aðra afrétti en þá sem voru í sameign tveggja manna eða fleiri. Í heimildum frá miðöldum má þó finna dæmi um beitarlönd sem kölluð voru afréttir og töldust í einkaeign. Var þá greint á milli „eignar sérlegrar“, sem var í einkanotum, og „afréttar“, sem tilteknir bændur höfðu heimild til að nýta gegn ítölu.¹

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru að því leyti frábrugðin því sem hér hefur verið greint frá að nýtingartími þeirra var annar. Samkvæmt Grágás var heimilt að beita almenning frá því er mánuður lifði vetrar og næstu sjö mánuði en með lögtöku Jónsbókar virðist beit hafa verið leyfð í almenningi allan ársins hring nema frá krossmessu á vor (3. maí) til Bótólfsvöku (17. júní). Í Grágás var þeim sem næstur bjó almenningi heimilað að beita almenning þá fimm mánuði sem hann annars átti að liggjá ónýttur en um slíkt er ekki getið í Jónsbók. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi, en það var bannað í afréttum, og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur.²

Í tilskipun um sveitarstjórn 4. maí 1872, 39. gr., var svo fyrir mælt að sýslunefnd skyldi semja reglugerðir um notkun afréttar, fjallskil, fjárheimtur o.fl. Fóru sýslunefndir eftir það að semja fjallskilareglugerðir. Voru í fjallskilareglugerðunum sett ítarleg ákvæði um þessi efni er byggðu að mestu á ákvæðum Jónsbókar. Í mörgum tilvikum voru ákvæði þessara reglugerða misvisandi og í öðrum tilvikum stönguðust þau beinlínis á við gildandi rétt. Af fjallskilareglugerðum verða ekki dregnar almennar ályktanir um það efni sem hér er til urlausnar en einstaka reglugerð, sett með stöð í tilskipuninni frá 1872 eða síðari löggjöf, getur vissulega skipt máli að því er tekur til mats einstakra svæða.

Um afréttamálefni og fjallskil voru fyrst sett heildarlög hér á landi árið 1969, lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl. Voru þau lög síðar endurútgefin með áorðnum breytingum sem núgildandi lög nr. 6/1986. Það var þannig fyrst með löggjöf þessari sem hin dreifðu ákvæði í landsleigubálki Jónsbókar og réttarbót Eiríks konungs frá 1294 voru leyst af hólmi. Ákvæði gildandi laga taka í ýmsu mið af reglum eldri löggjafar.

Ef litið er til helstu fyrirmæla gildandi laga er ljóst þegar af 3. og 4. gr. laganna að fyrirmæli þeirra taka að meira eða minna leyti til afréttar, annarra sameiginlegra sumarbeitilanda og heimalanda. Skulu nánari fyrirmæli sett í fjallskilasamþykktir fyrir einstök svæði, sbr. 3. gr. Í 4. gr. er skilgreint það land sem fjallskil taka til og það greint í annars vegar afrétti og hins vegar heimalönd. Samkvæmt lögnum er stjórn afréttamálefna og fjallskila í höndum héraðsnefndar. Í II. kafla laganna er fjallað um afrétti og notkun þeirra og þá greint á milli sameiginlegra afréttar hreppa eða upprekstrarfélaga, sbr. 7. gr., afréttarlanda, sem liggur undir einstaka jörð eða stofnun, sbr. 8. gr., og loks beitilanda einstakra jarða sem notað sé sameiginlega til beitar með líkum hætti og afréttir, sbr.

¹ *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 149.

² *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. IIb.). *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. IIb.).

12. gr., og skuli reglum laganna um afrétti beitt um þau svæði eftir því sem við geti átt. Í V. kafla laganna eru síðan fyrirmæli um göngur og réttir, í VI. kafla er fjallað um smölun heimalanda eftir réttir og í VII. kafla er fjallað um eftirleitir og öræfaleitir.

Í meginatriðum má greina lagareglur þessar á þann veg að þar er í fyrsta lagi fjallað um notkun afrétta og rétt til þeirra nota. Í annan stað er síðan fjallað um smölun afréttanna og fyrirkomulag smölunar sem og skiptingu þess sameiginlega kostnaðar sem af hlýst og falla í þann flokk lönd þeirra einstöku jarða sem fjallað er um í 12. gr. laganna. Allt að einu er í lögnum, sbr. einkum ákvæði V. og VI. kafla, fjölþætt ákvæði sem taka til heimalanda einstakra jarða og kveða m.a. á um skyldu til vorsmölunar, sbr. 36. gr., skyldu jarðeiganda til smölunar heimalands samhliða leitum á afrétti, sbr. 39. gr., skyldu til smölunar heimalanda eftir réttir, sbr. 52. gr. o.s.frv. Um smölun eyðijarða er svo ákvæði í 41. gr. laganna. Að meginstefnu til er hins vegar gert ráð fyrir því að smölun heimalands annist jarðeigandinn sjálfur og beri af henni allan kostnað. Sinni eigandi ekki þeirri skyldu skal honum gert að greiða kostnað eftir mati. Í 2. mgr. 40. gr. laganna er svo sérstök regla þess efnis að heimilt sé að ákveða í fjallskilasamþykkt að haustsmölun heimalanda verði metin til aðalfjallskila, að meira eða minna leyti, eftir því sem til hagar á hverjum stað.

Þá mun nokkuð víða háttá þannig til að bændur sammælist um smölun heimalanda sinna og standa sameiginlega að smölun í landi tveggja eða fleiri jarða. Slík samvinna um smölun fellur þó alla jafna algjörlega utan þeirra lögbundnu fjallskila sem um er fjallað í lögum og fjallskilasamþykkt.

Af öllu þessu má sjá að löggjafinn hefur um langan aldur mælt fyrir um skyldur landeigenda til að smala jarðir sínar, sbr. upphaflega fyrirmæli 49. kapitula landsleigubálks Jónsbókar. Þá sýnist líka beinlínis hafa verið gengið út frá því að land einstakra jarða sé nýtt sem beitiland með svipuðum hætti og afréttir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Í slíkum tilvikum gefa fjallskil þannig alls enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi.

Í dómum Hæstaréttar Íslands hefur svo sem fyrr segir verið litið til þess í nokkrum tilvikum hvernig fjallskilum hefur verið háttáð á landsvæði því sem þá er til eignarréttarlegrar meðferðar. Í þessum dómum hefur ekki verið talið sannað að um beinan eignarrétt væri að ræða að viðkomandi landsvæði og sú niðurstaða þá m.a. rökstudd með vísan til þess að ekki hafi verið sýnt fram á eða í ljós leitt að með viðkomandi land hafi verið farið sem eignarland varðandi fjallskil. Verður ekki annað ráðið af dómum þessum en að fjallskil geti út af fyrir sig haft þýðingu um úrlausn máls en verði þó ekki ráðandi um niðurstöðu. Í dómum eru vísbendingar fremur í þá átt að framkvæmd fjallskila gæti hugsanlega stutt eignartilkall en að eignarréttur, sem talin verður sannaður á grundvelli annarra gagna, verði vefengdur á grundvelli þess hvernig framkvæmd fjallskila hefur verið háttáð.

Í ljósi alls þessa er það mat óbyggðanefndar að ekki verði dregnar víðtækar ályktanir um eignarrétt að landi af upplýsingum um framkvæmd fjallskila að fornu og nýju. Skiptir þar auðvitað mestu máli sú staðreynd að lengst af hefur smölun heimlanda, þ.e. lands einstakra jarða, ekki einungis verið háð lögbundnum skyldum og kvöðum um skyldur til smölunar, heldur hefur því jafnframt verið þannig háttáð að lönd einstakra jarða hafa verið nýtt með sambærilegum hætti og afréttir og þá fallið í einu og öllu undir viðkomandi fjallskilaframkvæmd. Eftir sem áður hafa slík landsvæði ekki verið talin falla í flokk afrétta, þau óumdeilt legið innan landamerkja viðkomandi jarðar og eftir atvikum enginn ágreiningur verið uppi um eignarrétt að þeim. Þannig getur bæði háttáð svo til að með öllu skorti á upplýsingar um fjallskilaframkvæmd og/eða smölun á viðkomandi landsvæði eða að forsendur séu með einhverju því sérstaka móti sem nú hefur verið gerð grein fyrir. Hvað sem þessu líður verður þó ekki útilokað fyrir fram að upplýsingar í þessa veru geti haft eitthvert vægi við eignarréttarlegt mat. Það þarfnast þá sérstakrar skoðunar í hverju einstöku tilviki þar sem glöggar upplýsingar um tilhögun og forsendur fjallskila liggja á annað borð fyrir.

4.8. Ítök

Í íslenskum rétti hafa ítök eða ítaksréttindi verið skilgreind sem réttindi er veiti rétthafa tiltekin þröng umráð og takmörkuð not fasteignar sem er í eigu og umráðum annars eða annarra aðila.¹ Réttindi af þessum toga eiga sér langa sögu hér á landi og verður fyrst vikið að því hvað ráða megi af eldri rétti um ítök og inntak ítaksréttinda.

Í lögbókunum Grágás og Jónsbók er hugtakið ítak ekki skilgreint sérstaklega en af einstökum ákvæðum má ráða í merkingu þess. Í landabrigðisþætti Grágásar er fjallað um þær réttarathafnir sem fram áttu að fara þegar maður vildi brigða öðrum land. Þar segir m.a. að brigðandi skyldi kveðja sér kviðar (væntanlega búakviðar) til að ganga úr skugga um hvort unnt væri að selja leiguból „eða ítök í annarra manna löndum“ áður en til þess kæmi að aðalbólið væri selt.²

Kaflinn um landamerki og lagakaup í Jónsbók (6. k. landsbrigðabálks) hefst á þessa leið:

Nú vill maðr selja land sitt við verði, þá skulu þeir kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök; síðan skulu þeir takaz í hendr ok kaupa með vátum tveim eða fleirum.³

Annars staðar í lögbókinni er nánar rætt um sams konar réttindi án þess þó að tekið sé fram að um ítök sé að ræða. Þannig er fjallað um skóg, beituteig, fjöru, veiði og engi í annars jörðu en síður eða jafnvel ekki notuð orðin skógar-, beitar-, fjöru-, veiði- og engjaitak.⁴ Ákvæði lögbókanna leiðir því til þeirrar niðurstöðu að ítak sé „réttur til ákveðinna nytja á landi annars“,⁵ og fær það vel samrýmst hinni lögfræðilegu skilgreiningu hugtaksins nú á dögum.

Til ítaka var stofnað með ýmsum hætti. Ítakaeign mun t.d. hafa orðið til við tímabundin lán hlunninda kaup og ítakaskipti.⁶ Elsta skjallega heimildin um ítakaeign mun vera máldagi Stafholtskirkju sem talinn hefur verið frá miðri 12. öld.⁷ Þar er greint frá því að prestur nokkur, Steini Þorvarðsson, hafi gefið kirkjunni m.a. þrjá hluti laxveiðar í Þverá, kerveiði í Norðurá undir fossi, Engines á Ströndum norður „ok reki með“ og selför í Þverárdal upp frá Kvíum. Í máldaganum er lýst einum algengasta stofnunarhætti kirknaítaka sem var gjöf í sálhjálparskyni. Þannig hefur frá fyrstu tíð byggðar hér á landi verið stofnað til ítaka með beinni yfirfærslu eða afhendingu tiltekinna réttinda.

Frá 13. öld hafa varðveist nokkrar skrár um ítök, einkum reka, m.a. elsta rekaskrá Skálholtskirkju frá um 1270. Bendir það til þess að á þeim tíma hafi ítök verið orðin eftirsótt gæði sem ekki síst kirkjulegar stofnanir sóttust eftir.⁸ Ítökum fjölgaði síðan jafnt og þétt og í byrjun 18. aldar, þegar Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns var tekin saman, hafði myndast þéttið net ítaka um land allt.⁹

1 Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarétti* I. Reykjavík. S. 28 (hdr.). Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 6. Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 13.

2 Sbr. Grágás 1992, s. 288.

3 Jónsbók 1904, s. 124. Sambærilegur kafl er í Grágás (1992, s. 290) án þess að orðið ítak sé þar notað.

4 Sbr. Grágás 1992, s. 296, 321, 329. Jónsbók 1904, s. 147-148, 150.

5 Grágás 1992, s. 537. Sbr. Magnús Már Lárússon, 1981: „Jordejendom. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn. D. 671.

6 Páll Sigurðsson, 1992: „Kirknaítök. Saga þeirra og réttarþróun.“ *Svipmyndir úr réttarsögu. Ættir um land og sögu í ljósi laga og réttarfrákvæmdar*. Reykjavík. S. 277.

7 *Íslenskt fornbréfasafn*. 1. b. Kaupmannahöfn 1857-76. S. 178-180. Sbr. Páll Sigurðsson 1992, s. 279.

8 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 67-76. Tímasetning rekaskrárinnar er ekki örugg. Sbr. einnig sama rit, s. 4, 246-248 (ítakaskrá Viðeyjarklausturs [1284]), 248-251 (reka- og landamerkjaskrá Þingeyraklausturs [1285]).

9 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. (Atriðisorðaskrá), undir *afrétt, beit/beitarítak, mela-slægja/meltak, lax/laxveiði, fugl/fuglatekja, eggjata/eggjatekja/eggver, skógur/skógarítak, hris/hrisrif/hrístak, torf, móskurður/mótak, engjata/engjaitak, reki/rekaitak*.

Ljóst er að ítakaeygn skipti í margar aldir verulegu máli fyrir afkomu landsmanna og mun að einhverju leyti hafa stuðlað að jafnari dreifingu landgæða. Á sumum stöðum á landinu hagaði þannig til að jörð, sem ekki átti mikilvæg hlunnindi eins og upprekstrarland, skóg eða fjörunytjar eða gat ekki nýtt þau í eigin landi vegna staðhátta, fékk þau sem ítök í öðru landi. Nefna má sem dæmi að í Þórisdal í Lóni áttu nokkrar jarðir skógarítak. Ein þeirra var Efri-Fjörður í Lóni. Hún átti skógarítak í Skálahvömmum í Þórisdal eða Laxárdal en í staðinn var heimilað útræði frá Klifunum (Þorgeirsstaðaklif).¹ Slík ítakaskipti munu víðar hafa tíðkast, ekki síst á þeim svæðum þar sem útræði var gott. Hraunskarð undir Jökli átti t.d. „frí kolatak í Hrisaskóg og raptvidahögg í jörðunne til upheldis“ í staðinn fyrir uppsátur og „ítaksbúðir“ í Hraunskarðsjörð.² Annars staðar þar sem ekki var um ítök eða ítakaskipti að ræða var venjulega greitt ákveðið gjald fyrir útræðið, svonefndur vertollur.³

Mörg ítök gengu smám saman úr sér ýmist af völdum eyðingarafla náttúrunnar, ofnýtingar eða vegna breyttra búskaparháttanna og urðu því ekki annað en inntakslaus réttur sem setti ákveðnar hömlur á eignarrétt fasteigna.⁴ Um miðbik nýliðinnar aldar var því svo komið að fjölmörg þeirra ítaka, sem á jörðum hvíldu, komu ítakshafanum að litlu sem engu gagni auk þess sem ýmis þeirra virtist augljóslega hagkvæmara að nýta samhliða nýtingu á viðkomandi jörð. Lagasetning frá þeim tíma ber skýran vott um þá stefnu löggjafans að tryggja það að eðlileg gæði fasteigna fylgi þeim sjálfum og séu nýttuð í sambandi við notkun þeirra.⁵ Það var einkum gert með því að banna að tiltekin hlunnindi, sem fasteign fylgdu, væru frá henni skilin auk þess sem eigendum fasteigna sem ítök hvíldu á var gert kleift að leysa þau af eignum sínum gegn fjárgreiðslu. Þannig var t.d. lausn veiði-ítaka í ám og vötnum heimiluð með lögum nr. 40/1942, sbr. nú lög nr. 76/1970 og lausn skógarítaka af jörðum með lögum nr. 100/1940, sbr. nú lög nr. 3/1955, sbr. lög nr. 76/1984. Þá fjalla lög nr. 13/1956 um sölu kirkjuitaka. Veigamesti þátturinn í þessari viðleitni löggjafans var þó setning laga nr. 113/1952 um lausn ítaka af jörðum en þau taka til allra ítaka í jarðir annarra en lax- og silungsveiðiítaka í ám og vötnum og skógarítaka, sbr. 2. og 3. gr. laganna.⁶ Með þeim var sú skylda lögð á þá sem töldu sig eiga slík ítök að lýsa þeim í samræmi við efni laganna. Væri það ekki gert féll ítakið úr gildi. Lögin hafa enn fremur að geyma reglur um það hvernig eigandi jarðar, sem ítak er í, eldra en 25 ára, getur leyst það af jörð sinni. Þrátt fyrir þessa viðleitni löggjafans er þó ljóst að enn kunna að finnast gild ítök hér á landi.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíma verið eignarland.⁷ Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti.

1 Þetta kom fram í vitnisburði Vilhjálms Geirs Þórhallssonar, eiganda Efri-Fjarðar, við skýrslutöku 9.9. 2002 í máli nr. 5/2001 hjá óbyggðanefnd. Sbr. einnig vitnisburð Þorsteins Geirssonar á Reyðará við sömu skýrslutöku.

2 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 141. Fleiri dæmi eru um slík ítakaskipti í þessari heimild sem talin er frá um 1360.

3 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 12, undir *naust, uppsátur, útræði, verbúð, vertollur*.

4 Sbr. hugtakið *servitut* í merkingunni ítak eða ískylda.

5 Þegar um miðja 19. öld tók að gæta þeirrar tilhneigingar löggjafans að sporna við frekari stofnun ítaka, sbr. 4. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Í 1. gr. laga nr. 113/1952 segir að ítak merki í lögnum hvers konar afnot fasteignar, sem eigi séu samfara vörslum hennar eða þess hluta hennar, sem afnotin taki til enda sé réttur til afnotanna byggður á heimild einkaréttareðlis. Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að umræddum lögum, segir í athugasemdamynd að fylgt sé hinni venjulegu fræðilegu skýringu á því hvað ítak sé.

7 Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að lögum nr. 113/1952, er í athugasemdamynd tekið fram að lögin taki ekki til ítaka í kaupstaðarlöðir eða í afrétti sem sveitarfélög eiga. Í lögnum er þannig gert ráð fyrir því að unnt sé eða hafi verið að stofna til ítaka í afréttarlöndum. Með hliðsjón af hinni almennu lögfræðilegu skilgreiningu á hugtakinu ítak verður þó að ætla að með því sé átt við afréttarlönd sem undirorpin eru beinum eignarrétti eða hafi verið það á þeim tíma þegar til ítaksins var stofnað.

Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna óyggjandi fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Sem dæmi um slíkt má nefna ákvæði í máldögum um takmörkuð réttindi kirknanna í Biskupstungum á Biskupstungnaafretti. Þannig segir í máldaga kirkjunnar á Torfastöðum frá 1331 að hún eigi „skógarteig í Sandvatnshlíð“.¹ Hið sama kemur fram í Vilkinsmáldaga frá 1397² og Gíslamáldaga frá 1570.³ Þá segir í Gíslamáldaga um kirkjuna í Bræðratungu að hún eigi „Skógartungu undir Bláfelli“.⁴ Í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafreftur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi, komst óbyggðanefnd að þeirri niðurstöðu að Framafréttur Biskupstunga, það landsvæði sem framangreind réttindi kirknanna náðu til, væri þjóðlenda. Nefndin útilokaði þó ekki að umrætt landsvæði hefði einhvern tíma verið undirorpið beinum eignarrétti en taldi umrædda máldaga eina og sér ekki veita næga sönnun í þeim efnum. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu lögfræðilegu merkingu hugtaksins.

4.9. Fjörur og rekaeign

Eignarréttur að fasteign, sem liggur að sjó, nær einnig til fjörunnar fram af henni, þ.e. svæðisins á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls.⁵ Undir yfirborði sjávar taka við svokölluð netlög sem í ýmsum lögum eru skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar, sjá nánar síðar í þessum kafla.⁶ Óumdeilt er að netlög fylgi sjávarjörðum en um hitt hefur fremur verið ágreiningur hvort eignarráð fasteignareiganda feli í sér beinan eignarrétt eða séu bundin við þau réttindi sem sérstaklega er mælt fyrir um í einstökum lögum.⁷

Kemur þá til skoðunar hver hafi verið réttur landeigandans í fjöru og netlögum jarðar sinnar. Þar verður helst litið til þeirra fjörunytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. reka og veiði.

Rekinn hefur verið helsta verðmæti fjörunnar. Elstu ákvæði laga um reka eru í Grágás. Þau voru síðan tekin upp lítið breytt í rekaþátt Jónsbókar og er sá þáttur enn í gildi ásamt viðbótum um skotinn hval og skotmannshlut sem gefnar voru út í konungsbréfum 1778 og 1779.⁸ Meginreglan var sú að jarðeigandi átti reka fyrir landi sínu. Í Jónsbók er reki nánar skilgreindur með svofelldum hætti: „Hverr maðr á reka allan fyrir sínu landi viðar ok hvala, sela ok fiska, fugla og þara, nema lögum sé frá komit.“⁹ Eignarréttur jarðeiganda á viðar- eða hvalreka var þó því aðeins hafinn yfir vafa að hann merkti sér rekann eða kæmi böndum á hann.¹⁰ Allan reka utan rekamarka var hverjum manni heimilt að flytja að landi, marka sér og slá eign sinni á en landeigandi skyldi eiga alla aðra flutninga hvals og viðar.¹¹

Sú skýring hefur verið gefin á rekamarki að það sé „sá hluti fjöru og hafs sem bóndi eða reka-

1 Íslenskt fornbréfasafn 2, s. 669.

2 Íslenskt fornbréfasafn 4, s. 49.

3 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 647.

4 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 648.

5 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 37. Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarrétti* I, s. 57.

6 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; og 1. gr. laga um lax- og silungsvæði, nr. 76/1970.

7 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

8 Sbr. opið bréf um rekatilkall á Íslandi frá 4. maí 1778, 5. gr., og konungsbréf (til stiftamtmanns) um landshlut af flutningshvolum á Íslandi frá 23. júní 1779, 1.-2. gr.

9 Jónsbók 1904, s. 194.

10 Grágás 1992, s. 351-352. Sbr. Jónsbók 1904, s. 194-195.

11 Grágás 1992, s. 353-354. Jónsbók 1904, s. 196-197. Á öðrum stað í Jónsbók (s. 203) segir þó að þess hvals, sem fluttur sé, eigi flytjendur þriðjung en landeigandi tvo hluti nema skot finnist í, þá eigi skotmaður þriðjung. Þetta ákvæði virðist eiga sér nokkra samsörun í 71. k. landabrigðisþáttar Grágásar (Grágás 1992, s. 365).

maður má nýta á allan reka“.¹ Lúðvík Kristjánsson taldi hins vegar rekamark vera sömu merkingar og fjörumark og tákna merki milli deildra reka.² Í Staðarhólsbók Grágásar er rekamark við það miðað „að sjá mundi mega þaðan fisk á borði ef eigi bæri land fyrir“.³ Lýsing Konungsbókar á rekamarki er nokkru ítarlegri og er hún sambærileg við skilgreiningu Jónsbókar á fiskhelgi:

Maður á að flytja við þann er hann finnur á floti fyrir utan það er fisk sér af borði, óflattan, fyrir annars manns landi. Það skal þorskur vera, sá skal svo mikill vera að hann sé álnar í óxarþærum flattur [álnar-breiður milli þunnildisnefja]. Sá fiskur heitir gildingur. Á því borði skal sjá þann fisk er til lands veit, þaðan úr fjöru er fyrir [fellur út] utast.⁴

Fiskhelgi í þessu samhengi táknar svæðið út að rekamörkum sem að sínu leyti miðast við að óflattur þorskur sé í sjónmáli frá ströndinni.⁵

Síðar, sennilega snemma á 14. öld, var kveðinn upp svofelldur alþingisdómur um rekamark til lands:

Rekamarek til landz sem leingst ut fiarar. og flod geingur leingst i logne. þa hvorke æser brim nie vindur.

Það var logtekid um rekamark a Auxararþijnge af badum lögmönnunum og allri logriettunne a dogum Hákonar kongz. sem væri í almennelegu flæðarmäle þa siör rædur sier. Enn hvad hann æser brim edur vindur. edur kastar yfer Mälarkamp. edur eírtanga. so sem i logbok utvijsar. edur a land upp. þar sem so vid vijkur. þa eignast það landeigande hvort það er trie edur hvalur.⁶

Hér virðist lögrétta skilgreina það sem í síðari löggjöf er nefnt stórstraumsflóðmál.

Algenget var á miðöldum og síðar að fjara innan merkja tiltekinnar jarðar væri nýtt frá annarri jörð. Eigandi hinnar síðarnefndu nefndist þá rekamaður eða fjörumaður, en rétturinn var þó bundinn jörð hans en ekki persónu. Landeigandi og fjörumaður skiptu með sér fjörugögnum eftir ákveðnum reglum. Um þetta segir í Jónsbók:

Ef maðr kaupir reka af landi manns at lögmáli réttu, ok skilja þeir þat eigi gjörr en svá, þá á landeigandi af fjöru þeiri álnarlöng kefli öll ok smæri, en rekamaðr á þar við allan annan útelgðan er þar rekr upp, ok svá hvali alla er þar hlaupa kvikir á land, nema menn valdi, og svá á hann þá hvali er þar rekr. Sá maðr er land á, hann á þara allan ok fugla alla, sela alla ok rostunga, ok svá ef maðr drepr sel; hann á þar at hafa hnísur ok háskerðinga, ok fiska alla, nema þar reki fleiri senn á land en .v. [5], þá á rekamaðr.⁷

Rekamaður átti einnig allan ómerkthan við og hval sem menn fluttu úr almenningi⁸ ef þeir fylgdu ekki festum eins og skylt var og að auki allt það sem flaut í netlögum. Landeigandi átti hins

1 Grágás 1992, s. 552. Í Jónsbók virðist einnig gert ráð fyrir að rekamark geti tekið til hafsvæðis út fyrir netlög, sbr. þetta orðalag: „Ef maðr veiðir hval í rekamarki, þar er fisk sér á borði ok fyrir utan netlög, þá á sá allan er veiðir“ (Jónsbók 1904, s. 206 sbr. einnig s. 197).

2 Lúðvík Kristjánsson, 1980: *Íslenskir sjávarhættir*. 1. b. Reykjavík. S. 219.

3 Grágás 1992, s. 353 (Staðarhólsbók). Skilgreining Konungsbókar er ítarlegri (sbr. Grágás 1992, s. 353-354). Samkvæmt Jónsbók 1904 (s. 206) var rekamark „þar er fisk sér á borði“.

4 Grágás 1992, s. 353-354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 203 og 206 (6. og 8. k. rekabálks).

5 Sbr. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hvalfangst“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. Kaupmannahöfn. D. 169.

6 *Íslenskt fornbréfasafn* 11, s. 1-2.

7 Jónsbók 1904, s. 196-197.

8 Í Jónsbók er landeiganda eignaður allur flutningur (Jónsbók 1904, s. 197).

vegar veiði alla í netlögum, flutninga hvals og viðar og allt það sem flaut utan netlaga og að rekamörkum og aðrir höfðu ekki áður eignað sér.¹ Enn fremur skyldi landeigandi en ekki fjöru- maður (rekamaður) varðveita vogrek, þar til eigandi kæmi fram en eignast ella, og skotmannshlut og fá ágóða af og hafa þriðjung af öllum þeim hvölum „er fyrir mönnum hlaupa á land“.² Í heimild- um frá miðöldum eru einnig mörg dæmi um að rekinn væri ekki miðaður við ákveðið svæði held- ur tiltekið magn af viði sem ýmist var kallað afdráttur eða afreiðsla.³

Af því sem hér hefur verið rakið má álykta að fjörueign í landi annarrar jarðar hafi fyrst og síðast verið ítak en ekki falið í sér eignarrétt á landinu sjálfu.⁴ Í því sambandi má benda á þau orð Hans Kuhn að fjöruítök séu í elstu máldögum og skráum aðeins kölluð fjörur eða rekafjörur.⁵ Hér verður þó að hafa á þann fyrirvara að rekamanni tilheyrði ekki einvörðungu fjaran í merkingunni fjöruítak heldur einnig rekagrunnurinn enda missti hann ekki rétt sinn til rekans þótt orpinn væri sandi eða grjóti.⁶ Þegar þess er gætt að fjörur (reki) voru í mörgum tilvikum ítak í landi annarra en þeirra sem áttu rekann þarf ekki að koma á óvart að fjörumörk og landamerki jarða til sjávar fóru ekki alltaf saman eins og t.d. landamerkjabréf jarða í Örafum vitna um. Samkvæmt lögum um lausn ítaka af jörðum, nr. 113/1952, féllu önnur ítök en skógarítök og lax- og silungsveiðitök úr gildi væri ítaksrétti ekki lýst með tilteknum hætti, sjá nánar í kafla 4.8.

Í lögbókunum er einnig gert ráð fyrir að fjörur geti verið almenningur og heimildir um almenn- inga við sjávarsíðuna eru allnokkrar.⁷ Þar skyldu fjórðungsmenn eiga reka allan nema þann sem skot var í. Þá skyldu þeir menn varðveita „er lönd eigu næst“.⁸ Samkvæmt þessu virðist ekki gert ráð fyrir því að almenningsfjara sé ítak í eignarlandi en dæmi um slíkt kunna þó að finnast.⁹

Netlögum má líkja við „fiskveiðilögsögu“ sjávarjarða. Þau eru skilgreind á þessa leið í forn- lögum:

Þar eru netlög utast í sæ er selnet stendur grunn, tuttugu möskva djúpt, af landi eða af skeri og komi flár [þ.e. flotholt] upp úr sjánum að fjöru þá er þinur [þ.e. teinn á neti] stendur grunn. En fyrir það utan á hver að veiða að ósekju er vill.¹⁰

Landeigandinn átti einn alla veiði í netlögum og í fjörunni, og gildi einu þó að annar hefði eignast aðrar nýttar í fjöru og netlögum.¹¹ Eins og áður hefur komið fram virðist fiskhelgi sam- kvæmt Jónsbók hafa verið miðuð við rekamörk og verður því ekki í öllum tilvikum lögð að jöfnu við netlög.

1 Grágás 1992, s. 354-355, 365. Jónsbók 1904, s. 196-197. Sambærilegt ákvæði um rétt rekamanns til flutninga úr al- menningi er ekki í Jónsbók.

2 Grágás 1992, s. 354. Jónsbók 1904, s. 197, 201-203, 208-209.

3 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 220. Sjá einnig *Íslenskt fornbréfasafn* 3, s. 56-57.

4 Sbr. einnig hugtakið ítaksreki um þann reka jarða eða hluta hans sem gengið hafði undan jörðinni (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 204).

5 Kuhn, Hans, 1943-1948: „Hátúningamelur og Gnúpverjahreppur.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 73. Austfirð- ingar nota orðið sandur um það sem Sunnlendingar kalla fjöru (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 218).

6 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

7 Sjá nánar í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar um hugtakið almenningar.

8 Grágás 1992, s. 369. Sbr. Jónsbók 1904, s. 193-194.

9 Af þessu yfirliti má sjá að samkvæmt lögbókunum, Grágás og Jónsbók, áttu nokkrir aðilar lögverndaðan rétt til hvals eftir ákveðnum reglum: Í fyrsta lagi var það landeigandinn, í öðru lagi rekamaður ef rekinn hafði verið seldur undan jörð, í þriðja lagi skotmaður, sem átti hálfan hval sem hann náði ekki að festa í fjöru og loks fjórðungsmenn ef um almenn- ingsfjöru var að ræða. Fleiri áttu einnig sinn rétt til rekahvals að uppfylltum ákveðnum skilyrðum eins og leiglendingur og sá sem fyrstur kom að hval er fluttur hafði verið úr almenningi (sbr. „finnandaspið“). Sbr. Grágás 1992, s. 356, 365. Jónsbók 1904, s. 135.

10 Grágás 1992, s. 354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 196.

11 Jónsbók 1904, s. 197.

Ekki er ljóst af lögbókunum hversu langt til sjávar netlög náðu enda mun það að nokkru hafa farið eftir aðstæðum eins og grunnsævi við sjávarstrendur. Lúðvík Kristjánsson getur sér þess til að netlög hafi verið miðuð við 6 þumlunga selmöskalegg og hefur því mesta dýpt netlaga um fjöru verið 120 þumlungar eða 6 álnir.¹ Alin jafngilti um 47,7 sm svo að netlög hafa náð út að 2,9 m dýpi.

Í skipan goðorðsmannsins Sæmundar Ormssonar um almenninga í Hornafirði, sem talin er frá um 1245, er því lýst yfir að land og fjöru skyldi helga 30 faðma þaðan frá sem efst féll í meðalflæðum. Rekald þar fyrir utan skyldi vera almenningur.² Talið hefur verið að Sæmundur hafi í skipan sinni verið að lýsa netlögum.³ Í löggjöf frá miðbiki 19. aldar var miðað við 60 faðma (u.þ.b. 112 metra) frá stórstraumsfjörumáli.⁴ Í 20. aldar löggjöf hefur fyrst og fremst verið við það miðað að netlög séu 115 metrar á haf út miðað við stórstraumsfjörumál.⁵ Sýnist nú óhætt að miða þau mörk sem meginreglu þó svo önnur viðmið gildi vissulega skv. þeim eldri lögum sem enn eru í gildi.

Merki sjávarjarða til hafsins miðast annaðhvort við ytri mörk fjöru eða netlaga. Um þetta álitaefni er ekki þörf ítarlegrar umfjöllunar hér, enda fjalla þjóðlendulögin einungis um land ofan sjávar. Ljóst er að strandlengja landsins tekur breytingum, á einum stað kann að verða landrof en á öðrum landauki. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarða eignist þann landauka sem til verður í fjöru og netlögum fyrir landi hans.⁶ Það á a.m.k. við um þann landauka sem til verður af náttúrulegum ástæðum eða fyrir tilverknað þriðja manns.⁷

Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett. Fjara og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál og landamerki þar með.

5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD

5.1. Almennt

Í köflunum „Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru“ undir „Gögn og gagnaöflun“ í hverjum úrskurði fyrir sig kemur fram hvaða flokkar frumheimilda, útgefinna og óútgefinna, voru yfirlitarnir á vegum óbyggðanefndar í þeim tilgangi að fullnægja rannsóknarskyldu nefndarinnar, sbr. einnig sérstakan kafla í hverjum úrskurði um það efni. Hér verður gerð nánari grein fyrir nokkrum mikilvægum heimildum og þýðingu þeirra fyrir úrlausnarefni óbyggðanefndar.

1 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

2 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 536.

3 Sbr. Þorgeir Örlygsson, 1993: „Er Hornafjörður almenningur?“ *Timarit Háskóla Íslands*. 6. árg. nr. 6. Reykjavík. S.33.

4 Sbr. t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

5 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994, og 1. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

6 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45 og Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* II, s. 136.

7 Ekki verður ráðið af fyrrliggjandi réttarheimildum og fræðiskrifum að greinarmunur sé í þessu sambandi gerður á landauka sem til verður fyrir tilstilli fasteignareigandans sjálfs. Á það er þó bent að réttur fasteignareiganda í þessa veru geti ekki, í ljósi tækniframfara og nýrra viðhorfa, verið án takmarkana. Þær takmarkanir helgast þá af hagsmunum íslenska ríkisins, fullveldisrétti þess og eignarétti, sbr. t.d. lög nr. 73/1990.

5.2. Jarðamöt og jarðabækur

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97. Jarðir voru metnar til hundraða en eitt hundrað á landsvísu jafngilti 120 álnum vöruvaðmáls eða einu kýrverði. Í tilefni af sölu konungsjarða á 17. öld var ákveðið að hvert jarðarhundrað skyldi jafngilda tveimur hundruðum á landsvísu (kúgildum).¹

Lítið er vitað um matsreglur eða viðmiðanir þegar jarðamatið fór upphaflega fram. Þegar elsta varðveitta jarðabókin var gerð 1639, um jarðeignir konungs, var við það miðað að dýrleiki skyldi vera tuttuguföld landskuld. Sama var gert í jarðabókinni 1686 en hún er elsta varðveitta jarðabókin sem hefur að geyma jarðir í einkaeign. Í jarðabókinni 1695 var aftur snúið til hins gamla mats enda jafnan við það stuðst í fasteignaviðskiptum.² Þó ber að taka fram að í þessari jarðabók var eignarhlutur kirkju í heimalandi yfirleitt ekki reiknaður með í jarðamatinu og þess vegna var dýrleiki sumra kirkjujarða ekki í fullu samræmi við raunvirði þeirra.³

Á árunum 1702-1712 var gerð hér á landi ný og mjög nákvæm jarðabók. Jarðabók þessi er jafnan kennd við þá tvo menn sem unnu mest að henni, Árna Magnússon og Pál Vídalín. Jarðabókin þykir mjög traust heimild og skýrist það einkum af því hvernig að verki var staðið. Þeir Árni og Páll eða umboðsmenn þeirra ferðuðust um nær land allt að boði konungs og reyndu að kynna sér aðstæður á hverjum stað en jafnframt höfðu þeir þann háttinn á að boða bændur í héraði til fundar og láta hvern ábúanda gera vandlega grein fyrir jörð sinni. Þetta var jafnharðan skráð niður og í lokin staðfest af áreiðanlegum mönnum í sveitinni. Þrátt fyrir það voru brögð að því að vitnisburður manna um jarðir sínar væri ekki nákvæmur, t.d. að meira væri gert úr landsþjöllum en efni stóðu til eða að ekki væri samræmi á milli þess sem landeigendur sögðu og leiguliðar þeirra. En þá var stundum hægt að leiðrétta misræmið með samanburði við jarðabréf sem þeir Árni og Páll söfnuðu einnig á ferðum sínum. Í tengslum við jarðabókarverkið voru samdar tillögur að nýju jarðamati. Í tillögunum var gert ráð fyrir að grundvöllur matsins væri föðurgildi jarðar, þ.e. hversu mörg kúgildi hún gæti borið í meðalári. Afréttur, útigangur, sellönd og ýmis hlunnindi skyldu metin til hundraða eftir ákveðnum reglum og greiða af þessu bæði tíund og landskyld. Frá því var horfið að ráðast í nýtt jarðamat hér á landi. Í stað þess lögðu þeir Árni og Páll hið forna jarðamat til grundvallar og höfðu hliðsjón af „almúgans tilsögn og undirrettingu“ í votta viðurvist. Þó má sjá þess merki að reynt hafi verið í einhverjum mæli að leggja nýtt mat á jarðirnar, einkum þegar getið er sérstaklega um heyföður og nýtingu úthaga, afrétta og hlunninda.

Tillögur þær, sem hér hefur verið vikið að, eru að verulegu leyti í samræmi við svonefnda „Bergþórsstatútu“ sem sögð var frá fyrri hluta 12. aldar. Í statútunni var þó reiknað með að ákveðið hlutfall væri á milli föðurgildis jarðar og stærðar hennar; eins kýrleidis tún væri 140 norskir faðmar að stærð. Afrétti og heiðalönd skyldi meta til helmings á við beit í heimalandi og virðast því tún hafa verið sex sinnum verðmætari miðað við hverja einingu lands en afréttir.⁴ Þess skal getið að samkvæmt Jónsbók var meðalkýr lögð að jöfnu við sex ær „og fæði lömb sín, órotnar, loðnar og lembdar.“⁵

Flestum fræðimönnum ber saman um að Bergþórsstatúta sé fölsuð. Hún getur því ekki talist heimild um annað en það hvernig menn töldu á sínum tíma eðlilegt að meta jarðir og hlunnindi þeirra. Engu að síður má ætla að föðurgildið, bæði af heyfeng og hagbeit, hafi upphaflega verið lagt til grundvallar jarðamatinu og þá ef til vill reiknað sem ákveðið hlutfall af smjörfjórðungum.⁶ Þessu til stuðnings má nefna að skerðing á engi jarðar gat lækkað dýrleika hennar verulega og einnig eru

1 Sbr. *Lovsamling for Island*. I. b. Kaupmannahöfn. S. 356.

2 Sbr. Björn Lárusson, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 18. Björn Lárusson, 1982: *Íslands jordebok under förindustriell tid*. Lundi. S. 18.

3 Björn Lárusson 1967, s. 63.

4 Halldór Einarsson, 1833: *Om Værdie-Beregning paa Landsviis og Tiende-Ydelsen i Island*. Kaupmannahöfn. S. 165-175.

5 *Jónsbók* 1904, s. 215 (6. k. kb.).

6 Björn Lárusson 1982, s. 17.

dæmi um að selland hafi verið metið sérstaklega til tíundar.¹ Á sama hátt er svo að sjá sem afréttur einstakra jarða hafi, að minnsta kosti í sumum tilvikum, verið reiknaður með í jarðamatinu, einkum ef þær höfðu tekjur af upprekstrartollum.

Dýrleikinn var mikilvægt auðkenni jarða og grundvöllur skattlagningar og erfðaskipta en ýmsar heimildir, einkum kaupbréf, benda til að dýrleikinn hafi ekki ævinlega sýnt raunvirði jarða. Úr því var reynt að bæta í byrjun 19. aldar þegar fram fór jarðamat um land allt á árunum 1800-1806. Viðmiðunarreglur voru þó hinar sömu og áður, þ.e. hversu mörg kúgildi hver jörð gat borið, en jafnframt skyldu ýmis hlunnindi og útigangur metin sérstaklega til dýrleika.² Árið 1848 kom út jarðatal kennt við J. Johnsen en þar var nær einvörðungu farið eftir gömlu jarðamati. Sama ár, 27. maí, gaf konungur út tilskipun um nýtt jarðamat á Íslandi og skyldi hver jörð metin til peningaverðs „að því sem slíkar jarðir verða sanngjarnlega seldar eptir gæðum sínum“.³ Hjáleigur voru ekki metnar sérstaklega til dýrleika fyrr en 1848 og því ekki getið um dýrleika þeirra í jarðamötum fyrr en eftir þann tíma. Jarðamat þetta var gefið út 1861 undir heitinu Ný jarðabók fyrir Ísland. Hinni fornu verðeiningu, hundraði, er haldið en að baki henni stóð ekki lengur kúgildi heldur slegin mynt og seðlar.

Með lögum um fasteignamat nr. 22/1915, var kveðið svo á í 1. gr., að allar jarðeignir, lóðir og hús á landinu skyldi meta til peningaverðs tíunda hvert ár. Hér var um að ræða mikla breytingu frá því óreglulega fasteignamati sem tíðkast hafði, oft með löngu millibili.

Heimildir segja ekki ótvírætt til um það hvort afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts þó að sjá megi viðleitni í þá veru í þeim tillögum um nýjar jarðamatsreglur frá byrjun 18. aldar sem Árni Magnússon og Páll Vídalín virðast hafa ætlað að fara eftir og áður er getið. Þær tillögur tóku þó aldrei gildi. Í reglugerð rentukammers um nýtt jarðamat 1. sept. 1848 er gert ráð fyrir að tún og engjar, hagi og útbeit séu metin og einnig hlunnindi jarða en ekki er þar minnst á afrétti. Það mun ekki hafa verið fyrr en með fasteignalögunum, nr. 22/1915, sem kveðið var skýrt á um að afréttir skyldu teknir til greina við jarðamat. Í 7. gr. laganna segir á þessa leið:

Afrjettarlönd þau, sem eru eign sveita og einungis notuð til uppreksturs, skal eigi meta sjerstaklega, en aftur á móti ber að taka upprekstrarrjettinn til greina við mat jarða þeirra, er hann eiga.

Þrætulönd milli jarða skulu metin sjer í lagi.

Óbyggðanefnd telur að jarðamöt sýni tilvist sjálfstæðrar jarðar á þeim tíma sem um ræðir. Dýrleiki jarðar sé hins vegar fyrst og fremst heimild um landgæði fyrr á tímum, einkum grasfeng og útigang, en miklu síður um stærð jarða eða víðáttu. Jarðabækur og jarðamöt geta þannig gefið vísbendingar um eignarréttindi, landnýtingu og í einstaka tilvikum jafnvel um landamerki.

5.3. Máldagar og vísitásiur

Hugtakið máldagi var í fornu máli haft um hvers kyns samninga, munnlega og skriflega, en í þrengri merkingu var máldagi samningur sem gerður var við stofnun kirkju. Máldaginn kvað á um réttindi og skyldur allra þeirra sem hagsmuna áttu að gæta, en hann var jafnframt skrá yfir eignir viðkomandi kirkju. Í kristinna laga þætti Grágásar segir svo:

Þar er maður leggur fê til kirkju, hvort sem það er í löndum eða lausum aurum, í búfé eða tíundum af þeim bólstöðum er héraðsmenn skulu þangað inna, og skal sá maður er kirkju varðveitir láta gera þann

1 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 10. b. Kaupmannahöfn 1943. S. 177. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 317.

2 *Lovsamling for Island*. 6. b. Kaupmannahöfn 1856. S. 475-481.

3 *Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 175.

máldaga á skrá allan, hvað hann hefir fjár gefið þangað, eða aðrir héraðsmenn til þeirrar kirkju. Þann máldaga er honum rétt að lýsa að Lögbergi eða í lögrétu eða á vorþingi því er hann heyr, hvað þar liggur fjár til þeirrar kirkju. Hann skal láta ráða lesa skrá og lýsa þann máldaga heima að kirkju um sinn einu sinni á tólf mánuðum hverjum, þá er menn hafa þangað tíðasókn flestir.¹

Ákvæði þetta er talið vera frá biskupsárum Gissurar Ísleifssonar (1082-1118) og að líkindum sett í kjölfar tíundarlaganna 1096/1097.² Eins og fram kemur í tilvitnuðu ákvæði öðlaðist máldagi gildi um leið og honum hafði verið þinglýst á alþingi eða vorþingi.

Máldagi var í reynd samningur milli þriggja aðila: kirkjubónda, biskups og safnaðar. Bóndinn lagði kirkjunni til ákveðið stofnfé í samráði við biskup og nefndist það heimanfylgja hennar. Ávöxtur stofnfjár, svonefnd afvinna, ásamt tíund átti að duga fyrir rekstri kirkju en að auki bættust smám saman við gjafir af ýmsum toga, bæði í föstu og lausu, sem kirkjubóndinn eða einhver annar er biskup skipaði til þess, hafði umsjón með. Sóknarfólkið greiddi tíund en fékk í staðinn kirkjulega þjónustu, sálusorgun og sakramenti í kirkju sinni. Hlutverk biskups var fyrst og síðast fólgið í því að gæta þess að kirkjan væri ekki hlunnfarin. Það gerði hann einkum í árlegum vísitásiuferðum sínum.³

Eins og flest opinber skjalagögn frá miðöldum fylgdi efnisskipan máldaga ákveðinni reglu sem var þáttur í trúverðugleika skjalsins. Venja var að greina fyrst frá stofnfé kirkjunnar. Engin eign var kirkju mikilvægari en grunnurinn sem hún stóð á og þess vegna var yfirleitt byrjað á því að tilgreina hversu stóran hlut kirkjan átti í heimalandi, þ.e. þeirri jörð sem hún stóð á. Hvorki aðrar fasteignir, eins og útjarðir (þ.e. jarðir utan heimajarðar kirkjunnar), né heldur afréttir gátu myndað þann grundvöll sem kirkja þurfti til að geta talist myndug og sjálfstæð, m.ö.o. staður að skilningi kirkjulega. Þetta kom skýrt fram í svokölluðum staðamálum á síðari hluta 13. aldar.⁴ Jafnframt gildi sú regla að kirkjueign mátti aldrei láta af hendi hvorki að hluta til né í heild sinni nema önnur jafngóð kæmi í staðinn.⁵

Því næst voru aðrar eignir kirkjunnar taldar upp, fasteignir, fríður peningur og hlunnindi, síðan kirkjugripir, messuskrúði og bækur sem notaðar voru við helgihaldið. Að lokum var lýst kvöðum sem hvíldu á kirkjueigninni, ef nokkrar voru, og greint frá tíundarumdæmi eða upphæð tíundar um tiltekinn tíma. Þessi niðurröðun gat raskast af ýmsum ástæðum. Það gerðist t.d. þegar ný eign var færð inn í máldaga neðan við þann texta, sem fyrir var, í stað þess að skrifa hann allan upp að nýju. Í máldögum má því stundum sjá fasteignir nefndar á fleiri en einum stað ef þær voru lagðar til kirkju á mismunandi tímum.

Í kristinna laga þætti Grágásar var tekið fram að máldaginn skyldi lesinn upp við kirkju á þeim degi þegar tíðasókn þangað var mest. Trúlega hefur það verið á vígsludegi kirkjunnar eða einhverjum öðrum hátíðisdegi. Á þann hátt var reynt að tryggja hagsmuni kirkju og sóknarbarna í viðurvist vitna jafnframt því sem réttargildi heimildarinnar var endurnýjað. Ákvæði þetta hélst að mestu óbreytt í nýjum kristinrétti sem samþykktur var fyrir Skálholtsbiskupsdæmi 1275 og síðar (1354) einnig fyrir Hólabiskupsdæmi.⁶ Þar var hins vegar ekki lengur tekið fram að máldaga skyldi lýst á alþingi (Lögbergi, lögrétu) eða vorþingi. Líklega hefur staðfesting biskups í viðurvist votta þá verið talin nægja til löggildingar máldaga. Um líkt leyti hafa biskupar eða skrifarar þeirra farið að skrá máldaga í sérstakar máldagabækur sem geymdar voru á biskupsstólunum. Á vísitásiuferðum

1 Grágás 1992, s. 12.

2 Magnús Stefánsson, 1999: „Die isländischen Stiftungsurkunden – Kirkjumáldagar.“ *Karl von Amira zum Gedächtnis*. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. S. 134-135.

3 Hólabiskup átti að fara um allt umdæmi sitt á einu ári en Skálholtsbiskup á þremur árum.

4 Sjá t.d. Magnús Stefánsson, 1978: „Frá goðakirkju til biskupskirkju.“ *Saga Íslands*. 3. b. Reykjavík. S. 123-126, 223-226.

5 Sjá *Álitsgerð kirkjueignanefndar*. Fyrri hluti. 1984. S. 40-49.

6 *Norges gamle love indtil 1387*. 5. b. Christiania, 1895. S. 35.

hefur biskup síðan borið saman máldaga einstakra kirkna við það sem áður hafði verið skráð í máldagabók embættisins og var máldagabókin talin að öllu jöfnu hafa meira réttargildi. Elsta varðveitta máldagasafnið er frá 1318, kennt við Auðun rauða Þorbergsson biskup á Hólum.¹

Máldagar eru flestir varðveittir í afskriftum frá 17. öld og eru þeir birtir í Íslensku fornbréfasafni. Sú útgáfa er með þeim annmörkum að þar hefur máldagasöfnum verið sundrað og einstakir máldagar tímasettir af mismikilli nákvæmni. Engu að síður hafa máldagar verið taldir með mikilvægustu heimildum okkar frá fyrri tíð. Til marks um það má geta þess að í íslensku lagasafni er enn að finna konungsbréf frá 5. apríl 1749 þar sem kveðið er á um að máldagi Gísla biskups Jónssonar (frá um 1575) sé auk máldagabókar Vilkins biskups (frá 1397) „áreiðanlegt og autentískt“ kirkjuregistr.² Eftir siðaskipti tóku vísitasíubækur við af máldagabókum og voru þær lögboðnar með konungsbréfi 1. júlí 1746.³

Sagnfræðingar hafa yfirleitt ekki séð ástæðu til að efast um heimildargildi máldaga þó að sjálf-sagt þyki að kynna sér varðveislusögu þeirra, aldur og samsetningu. Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildargildi máldaga og vísitasía um tilvist eignarréttinda er metið með mikilli varfærni en að þessar heimildir geti þó, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.4. Lögfestur

Í íslenskum réttarheimildum kemur hugtakið lögfesta fyrst fyrir í Jónsbók (1281) en mun þangað komið úr landslögum Magnúsar lagabætis. Lögfesta var að fornu notuð um lögformlega athöfn sem átti að tryggja tiltekin réttindi í fasteign. Leiguliði gat lögfest ábúðarrétt sinn gagnvart landeiganda (IIb. 4), heimilt var að lögfesta landamerki milli jarða, beitarrétt og önnur ítök o.s.frv. (IIb. 16, 26). Í öllum þessum tilvikum beindist lögfestan gegn ákveðnum einstaklingum (IIb. 26). Einnig var unnt að lögfesta réttindi í þeim tilgangi að hún gildi almennt en þá skyldi henni lýst við kirkju eða á þingi. Slík lögfesta gildi aðeins í 12 mánuði (IIb. 17).⁴

Í Jónsbók er ætlast til að lögfestu sé fylgt eftir með dómsmáli, að öðrum kosti falli hún úr gildi (IIb. 52). Í 26. kafla landsleigubálks segir í upphafi:

Alt þat er menn skilr á um áverka á akri eða eng, holti eða haga, skóga, eða reka, þá skal lögfesta fyrir.

Sá leggi fimtarstefnu er heldr þykkiz þurfa; hann skal svá mæla: Ek lögfesti eign þessa er N. heitir eða þar ligg, bú ok lóð, og alt þat er þar má til gagns af hafa, þar til er dómr fellur á, at lög máli réttu ...

Að vísu er ekki alls staðar tekið fram þar sem fjallað er um lögfestur að þeim skuli fylgt eftir með málsök en gera verður ráð fyrir að til þess hafi verið ætlast. Páll Vídalín lögmaður skýrir þetta svo að lögfesta sé „að festa lög, lofa lögum“, þ.e. fylgja máli eftir til laga.⁵ Fleiri dæmi má nefna um að löglærðir menn hafi lagt þennan sama skilning í ákvæði Jónsbókar um lögfestur. Ólafur Árnason á Höfðaströnd í Jökulfjörðum greinir t.d. frá því í bréfi 10. apríl 1704 að hann hafi 12. apríl 1686 lögfest 6 hundruð í Neðrabakka. Lögmaðurinn hafi hins vegar sagt sér í lögréttu (á Alþingi) að hafa lagasókn á eigninni eftir landabrigðum. Ólafur hafði enn ekki komið lagasókninni í verk með heimstefnu þegar hann ritaði fyrrnefnt bréf „sökum harðinda, fjúka og óveðráttu“. Hann varð því að sjá af þessum 6 hundruðum í Neðrabakka.⁶ Annað dæmi er fimmtarstefna og dómsúrskurður sem fylgdi í kjölfar lögfestu Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara fyrir jörðinni Háeyri.⁷

1 Magnús Már Lárusson, 1981: „Máldagi.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 11. b. Kaupmannahöfn. D. 265.

2 *Lagasafn*. Íslensk lög 1. október 1995. S. 513-514.

3 Björn K. Þorólfsson, 1956: *Biskupsskjalasafn. Skrár Þjóðskjalasafns* 3. Reykjavík. S. 47-48.

4 Sbr. Sigurður Lindal, 1982: „Foreløpige rettsmidler. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 21. b. Kaupmannahöfn. D. 175-176.

5 Páll Vídalín, 1854: *Skýringar yfir Fornyrði Lögbókar þeirrar, er Jónsbók kallast ...* Reykjavík. S. 165.

6 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 303. Sbr. *Jarðaskjöl frá 16. og 17. öld*. Útdráttir. Reykjavík 1993. S. 162.

7 *Alþingisbækur*. 15. b. Reykjavík 1982. S. 519-521.

Hér má einnig geta þess að á Alþingi 1751 var langvarandi hefð eigenda Holts í Flóa á engja-plássinu Ljósateigi dæmd áreiðanlegri eignarheimild en einhliða lögfesta ráðsmannsins í Skálholti.¹ Þrátt fyrir fleiri dæmi af sama toga² virðist sú skoðun hafa verið almenn að lögfesta hafi nægt sem eignarheimild ef enginn hreyfði við andmælum.

Dómstólar hafa lagt lítið upp úr lögfestum sem sönnunargögnum um tilvist eignarréttinda en ekki er þó útilokað að þær geti, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf

Fyrir gildistöku landamerkjalaga, nr. 5/1882, voru í gildi ákvæði Jónsbókar um að gera skyldi skriflegan samning við jarðakaup.³ Fjöldi jarðabréfa hefur varðveist frá fyrri tíð en jafnljóst er að mikið hefur glatast auk þess sem ekki er víst að slíkir samningar hafi ævinlega verið gerðir við jarðakaup þrátt fyrir ákvæði laganna. Jarðabréfin eru einnig með þeim annmörkum að í þeim er sjaldan lýst umfangi jarða eða landamerkjum. Á vegum óbyggðanefndar fór fram athugun á rúmlega 1500 úttegnum jarðabréfum frá ýmsum tímum, einkum 17. og 18. öld. Niðurstaðan var sú að í 72 þeirra (um 5%) er landamerkjum lýst, stundum ítrekað um sömu jörð. Tekið skal fram að hér er ekki einungis um kaupbréf að ræða, heldur jarðabréf af hvers kyns toga, svo sem testamentisbréf, eignayfirlýsingar og vísitásiur. Jarðir voru gjarnan seldar „með öllum þeim gögnum og gæðum, landsnytjum og ítökum sem fylgt hefur og fylgja ber að fornu og nýju í ystu landamerki“ eða álíka orðalagi. Gera verður ráð fyrir að samningsaðilum hafi verið kunnugt um landamerkin, hvort sem þau voru til skráð eða einvörðungu varðveitt í munnlegri geymd.

Frá 1847 og til setningar landamerkjalaga 1882 komu ítrekað fram á Alþingi mál er vörðuðu nauðsyn þess að landamerki jarða hér á landi yrðu skýrð og skráð.⁴ Af umfjöllun þingsins má ráða það almenna álit þingmanna að landamerki víða um land væru í ólestri.⁵ Þingmenn virtust sammála um að eignarrétturinn væri að sama skapi óviss og brýn þörf úrbóta. Gera þyrfti mönnum mögulegt að vernda eignarréttindi sín til fasteigna landsins. Koma þyrfti fastri og áreiðanlegri skipan á landamerki og fyrirbyggja óvissu eftirleiðis.⁶ Skyldu landeigenda til að gera landamerkjalýsingar var líkt við að skipa mönnum að merkja fé sitt, svo sem lögskipað hefði verið frá ómunatið.⁷ Þá var nefnt að slík skrásetning skapaði hentugan grundvöll fyrir nýtt fasteignamat.⁸ Af þessu má ráða að setning landamerkjalaga 1882 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok níjtjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 3.3. og 5.2.

Í lögum um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Skyldi einnig getið ítaka eða hlunninda annarra í viðkomandi jörð svo og meðfylgjandi henni í annarra manna lönd. Eigendur aðliggjandi lands sem og aðilar ítaka skyldu rita samþykki sitt á bréfið enda væru þeir sammála efni þess. Auk þinglesturs á næsta manntalsþingi var varðveisla landamerkjaskráa nú tryggð með færslu í landamerkjabók sýslumanns. Skrásetningu landamerkja,

1 Sjá *Alþingisbækur*. 14. b. Reykjavík 1977. S. 17, 28. Sbr. einnig *Alþingisbækur* 15, s. 300.

2 Sjá t.d. *Alþingisbækur*. 10. b. Reykjavík 1967. S. 179.

3 Sjá *Jónsbók* 1904, s. 222 (12. k. kb.).

4 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1847, s. 67-68; 1849, s. 26, 261-263. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 515-516; 1879 (fyrri partur), s. 24-28; 1881 (síðari partur), s. 118.

5 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 28-29, 31, 337 *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (fyrri partur), s. 197, 485; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766; 1881 (fyrri partur), s. 553; 1881 (síðari partur), s. 408, 422.

6 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 29, 31, 261, 274-275, 281, 513. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 517; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766, 783; 1879 (fyrri partur), s. 485. Sjá enn fr. *Alþingistíðindi* 1919 A I, s. 172.

7 Sjá *Alþingistíðindi* 1879 (síðari partur), s. 766.

8 Sbr. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (síðari partur), s. 783. Sjá enn fr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

merkjasetningu og þinglýsingu landamerkjaskráa skyldi lokið innan fimm ára frá gildistöku laganna, að viðlögðum sektum. Kveðið var á um eftirlit sýslumanns með því að menn uppfylltu skyldur sínar í þessu efni. Ágreining skyldi útljá fyrir merkjadómi.

Skylda til að halda við glöggum landamerkjum gildi því aðeins um afrétti og aðrar óbyggðar lendur „að því leyti því verður við komið“, sbr. 1. gr., í stað afdráttarlausrar skyldu jarðeigenda. Í ákvæði 2. gr. um skyldu til merkjasetningar virðist miðað við mörk milli tveggja jarða og skylda til skrásetningar landamerkja hvíldi á eiganda eða umráðamanni „hverrar jarðar“, sbr. 3. gr. Ekkert er minnst á afrétti eða aðrar óbyggðar lendur í því sambandi. Lögnum virtist þannig fyrst og fremst ætlað að fjalla um landamerki milli jarða.

Landamerkjalögin frá 1882 þóttu ekki ná tilgangi sínum til hlítar. Landamerkjaskrár voru ekki gerðar fyrir allar jarðir á landinu og margar einungis að nafninu til, án samþykkis allra hlutaðeigandi. Af þessum ástæðum þótti nauðsynlegt að endurskoða lögin og lauk þeirri vinnu með setningu núgildandi laga um landamerki o.fl., nr. 41/1919.¹ Í 1. gr. þeirra laga er kveðið á um skyldu eigenda eða fyrirsvarsmanna jarða til merkjasetningar. Jafnframt segir svo í ákvæðinu: „Sama er um merki milli jarða og afrijetta eða annara óbyggðra lendna, ef sá krefst þess, er land á að afrijetti eða lendu.“ Í ákvæði laganna um viðhald merkja segir að eiganda eða fyrirsvarsmanni „lands“ sé skylt að halda við löglega settum merkjum að sömu tiltölu sem í 1. gr. segi um merkjagerð, sbr. 3. gr. Þá virðist ákvæði laganna um skyldu til skrásetningar landamerkja rýmra en ákvæði eldri laga að því leyti að þar er nú fjallað um „land“ í stað „jarðar“ og „fyrirsvarsmann“ í stað „umráðamanns“, sbr. 2. gr. laga nr. 41/1919 og 3. gr. laga nr. 5/1882. Eðlilegt virðist að túlka ákvæðið þannig að afréttir falli þar undir eins og önnur landsvæði. Sú skylda kemur þó ekki skýrt fram. Samkvæmt þessu skyldi skrásetja fyrirbyggjandi landamerki afrétta en einungis setja merki og halda við merkjum ef sá krafðist þess sem land átti að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Þessi ákvæði eru enn í gildi.

Þá er kveðið á um það í 6. gr. að jafnskjótt sem lögin komi til framkvæmda skyldu valdsmenn, hver í sínu umdæmi, rannsaka það hvort merkjaskrár þar hafi verið þinglýst. Komi í ljós að merkjaskrár hafi ekki verið þinglýst eða að samþykki sumra aðila vanti á þinglýsta merkjaskrá, skyldi valdsmaður gefa til þess ákveðinn frest, að viðlögðum sektum, sbr. 7. gr. Jafnframt var kveðið á um að valdsmaður skyldi af sjálfsdáðum kveðja aðila fyrir dóm þegar hann fengi vitneskju um ágreining eða vafa þeirra á meðal um landamerki eða merkjaskrá væri eigi afhent til þinglýsingar, sbr. 8. gr.

Ljóst er að landamerkjalögin mæla fyrir um formsatriði, svo sem hvernig landamerki skuli úr garði gerð og hvað skuli koma fram í landamerkjaskrá.² Orðin landamerkjalysing og -bréf hafa einnig verið notuð um þessa löggæringa. Lögin kveða hins vegar ekki á um efnisleg atriði, þ.e. hvar mörk skuli dregin eða hvaða réttindi fylgja í lönd annarra. Í samræmi við þetta felur landamerkjabréf ekki í sér sönnun um beinan eignarrétt yfir því landsvæði sem afmarkað er.

Gildi landamerkjabréfs er komið undir ýmsum atriðum. Þannig dregur augljóslega úr vægi þess ef eigendur eða fyrirsvarsmenn aðliggjandi lands hafa ekki áritað um samþykki sitt. Samanburður við landamerkjabréf þeirra, séu þau fyrir hendi, ætti þó að geta leitt í ljós hvort þar var um ágreining að ræða. Þá gat verið vandkvæðum bundið að afla tilskilinna áritana ef menn áttu mörk til óbyggða. Eignarhald á slíku svæði eða fyrirsvar vegna þess var e.t.v. óljóst eða ekki á neins manns hendi. Væri um afrétt að ræða verður að telja hreppsnefnd í fyrirsvari en samkvæmt 17. gr. tilskipunar um sveitastjórn á Íslandi frá 4. maí 1872 skyldi hreppsnefnd sjá um „notkun afrijetta, fjallskil, fjárheimtur og ráðstafanir til að eyða refum, ...“ Þess eru enda ýmis dæmi í kjölfar landamerkjagalaganna að fyrirsvarsmenn hreppa áriti landamerkjabréf jarða sem liggja að afrétti og að gerð séu sérstök landamerkjabréf fyrir afrétti.

1 Sjá *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

2 Sbr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 174.

Auk þess að uppfylla formskilyrði þarf viðkomandi bréf að vera lögmætt að efni til. Þannig er ljóst að með gerð landamerkjabréfs máttu menn ekki einhliða auka við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Því dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót. Á sama hátt eykur það gildi landamerkjabréfs ef því má finna stuðning í eldri heimildum.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaga 1882 og 1919 skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldu sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinnar jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Í þessu sambandi ber þess að geta að könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afréttar. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla í einkamálum að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Þegar um hefur verið að ræða svæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða en verið keypt af hreppsfélögum og lögð til afréttar hefur landamerkjabréf verið talið ákvarða mörk eignarlands, sbr. H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).¹

Hafi svæði hins vegar ekki legið innan landamerkja jarðar hefur landamerkjabréf haft aðra þýðingu. Litið hefur verið til margra atriða, svo sem Landnámu, staðháttar, gróðurfars og nýtingar, og komist að þeirri niðurstöðu að beinn eignarréttur væri ekki fyrir hendi. Tilvist landamerkjabréfs hefur ekki breytt þeirri niðurstöðu en bréfið talið ákvarða mörk afréttareignar, sbr. H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðahaiði).

Hæstiréttur hefur hins vegar í þremur refsímálum sýknað menn af ákæru um ólöglegar fuglaveiðar á eignarlandi þrátt fyrir að veiðarnar færu örugglega fram innan landamerkja jarðar samkvæmt landamerkjabréfi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), og H 1994 2227 (Geitland).² Í öllum tilvikum var um að ræða jarðir með mörk til óbyggða. Taldi Hæstiréttur að vafi léki á um beinan eignarrétt yfir viðkomandi landsvæði. Í tveimur þessara mála var um það að ræða að eldri heimildir en landamerkjabréf jarðarinnar voru ekki fyrir hendi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi) og H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur). Staðhættir, gróðurfær og nýting þóttu hins vegar ekki benda til að stofnast hefði til beins eignarréttar yfir landsvæðinu. Sömu sjónarmið voru uppi í H 1999 111 (Gilsá), auk þess sem vafi var um hvar ákærði var við veiðarnar og hvar hann náði bráð sinni. Í H 1994 2227 (Geitland) var hins vegar um það að ræða að eldri heimildir voru taldar valda vafa um hvort landið væri eignarland. Niðurstöður Hæstaréttar í þessum málum ber að skoða í ljósi þeirrar meginreglu refsiréttar að vafa beri að meta ákærða í hag. Tekið er sérstaklega fram í H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá) að vafi sé um að stofnast hafi að lögum til beins eignarréttar „þrátt fyrir“ umrætt landamerkjabréf.

Í málum þessum var til úrlausnar hvort brotið hefði verið gegn einkarétti landeiganda til fuglaveiða og vafi um beinan eignarrétt nægði til sygnu. Með hliðsjón af því að dómstólar hafa ekki tekið öyggið afstöðu til þess að einkarétti hvernig jarðir skuli afmarkaðar gagnvart öðrum landsvæðum, fyrst og fremst óbyggðum, er skiljanlegt að í refsímálum hafi verið talinn vafi á ferðum. Það er hins vegar verkefni óbyggðanefndar að úrskurða að einkarétti um slík mörk þar sem vafi er á ferðum. Óbyggðanefnd telur því að almennar eða bindandi ályktanir um eignarréttarlega þýðingu landamerkjabréfa verði ekki dregnar af umræddum fjórum refsíðum.

1 Enn fremur til athugunar í þessu sambandi er H 1997 2792.

2 Þess ber þó að geta að Geitland hefur ekki verið nýtt sem jörð um langan aldur.

5.6. Afsals- og veðmálabækur

Samkvæmt Grágás þurfti ekki að lýsa landakaupum á þingi en ýmsum kvöðum (lögmalum), svo sem forkaupsrétti og veði, skyldi lýsa að Lögbergi.¹ Samkvæmt 11. og 12. kapítula kaupabálks Jónsbókar var skylt að gera kaupbréf þegar menn keyptu jarðir. Ekki þurfti að lýsa gerningunum en áfram skyldi lesa lög mála á Alþingi, sbr. 8.-9. kapítula landsbríðabálks í Jónsbók.²

Í 28. gr. 3. kapítula 5. bókar Dönsku laga, um kaup og sölu og makaskipti, sagði m.a. að afsöl á húsum og jörðum skyldu fram fara á þingi þar sem jörðin væri og skyldi lesa og árita öll afsalsbréf á fyrsta eða öðru þingi. Réttarfarsákvæði Norsku laga Kristjáns V. voru lögleidd hér með opnu bréfi 2. maí 1732. Í 1. bók, 10. gr. 3. kafla, voru ákvæði um störf manntalsþinga en á þeim skyldu fara fram þinglýsingar. Landsmenn hirtu ekki nægilega um skyldu þessa og var hún árétuð með úrskurðum kansellisins 3. nóvember 1766 og 22. apríl 1790. Var stiftamtanni falið að áminna menn um að láta lesa, áskrifa og bóka öll eignarskjöl og veðbréf en við það var miðað að þinglýsingar færu fram við lögþingsrétt. Áminning þessi kom fram með auglýsingu í lögþingsbókinni 1793. Ekki voru nánari reglur um hvernig skyldi standa að þinglýsingu jarðakaupa-, gjafa- og veðbréfa og var um það mikil óvissa hvar skyldi þinglýsa heimildarbréfum. Með tilskipun frá 24. apríl 1833, um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi, voru settar ítarlegri reglur um þetta efni. Var þar kveðið svo á að efni heimildarbréfs um fasteign skyldi lesast á því þingi sem eigindómurinn heyrði til. Eftir gildistöku laga nr. 30/1928, um þinglýsing skjala og aflýsing, fóru þinglýsingar fram á manntalsþingi en í Reykjavík bæjarþingi. Hætt var lestri sérhvers skjals en þess í stað voru ákvæði um lestur skrár yfir skjöl sem borist höfðu til þinglýsingar. Lög þessi tóku nær eingöngu til framkvæmdar þinglýsinga en snertu ekki efnisatriði nema í litlum mæli. Þau lög giltu fram að setningu núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978.

Þinglýsingareglur fjölluðu fyrir gildistöku núgildandi þinglýsingalaga ekki um þýðingu þinglýsingar. Engu að síður var litið svo á að registur samkvæmt tilskipuninni frá 1833 ættu að veita hverjum sem hafa vildi „áreiðanlega skírslu um heimild að fasteignum, iskyldur þær (ítök, veðsetningar o.s.frv.) er þeim fylgja, og hvört nokkuð það sé á þingi birt sem verið geti umráðum eigandans til tálmunar ...“³ Þá var talið að í gildistíð laga nr. 30/1928 mætti binda nokkurt traust við þær upplýsingar sem fæ mátti í afsals- og veðmálabókum ásamt tilheyrandi skrá þeirra.⁴ Nær engin ákvæði fjölluðu þó um réttaráhrif þinglýsingar og var það m.a. yfirlýst hlutverk með frumvarpi því, sem varð að þinglýsingalögum nr. 39/1978, að bæta úr brýnni þörf að því leyti.⁵

Eins og áður segir virðist hafa verið brotalöm í framkvæmd þinglýsinga fram undir lok 18. aldar og að þá hafi verið um það óvissa hvort lesa ætti heimildarbréf að fasteignum á manntalsþingum eða lögþingsréttinum (á Alþingi, síðar Landsyfírréttinum). Eftir gildistöku tilskipunarinnar frá 1833 voru skjöl einungis lesin við undirrétt (manntalsþing) og hefur þá verið miðað við að það teldist til dómstarfa. Sama gegndi um þinglýsingar í gildistíð laga nr. 30/1928 og síðan núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978, þangað til lög nr. 92/1989, um aðskilnað dómsvalds og umboðsvalds í héraði, öðluðust gildi 1. júlí 1992. Þá var kveðið svo á að störf við þinglýsingar teldust til stjórnsýslu. Enda þótt þinglýsing teldist til dómstarfa til ársins 1992 var viðurkennt að þau væru frábrugðin venjulegum dómstörfum þar sem um væri að ræða skráningu í bækur, samningu á skrá og framlagningu þeirra.⁶ Það girti ekki fyrir dómsmeðferð ágreinings um efnisatriði skjala þótt þeim hefði áður

1 Grágás 1992, s. 300 (14. k. lbb.).

2 Jónsbók 1904, s. 127-128 (8.-9. k. lbb.), 221-222 (11.-12. k. kb.).

3 Jón Johnsen, 1840: *Hugvekja um þinglýsingar, jarðakaup, veðsetningar og peningabrukun á Íslandi*. Kaupmannahöfn. S. 57.

4 Þorgeir Örlýgsson, 1993: *Þinglýsingar. Mistök í þinglýsingum. Réttarreglur*. Reykjavík. S. 29.

5 *Alþingistíðindi* A 1977-1978, s. 1382.

6 Þorgeir Örlýgsson 1993, s. 46.

verið þinglýst og hafði þinglýsingin þannig ekki gildi sem dómur um það sem í skjalinu fjallaði. Einskorðaðist starf við þinglýsingu við formkönnun skjala.

Lestur skjala á þingi og skrásetning skjala í registur og síðar þinglýsingabækur hefur verið gerð í þeim tilgangi að skrá réttindi manna yfir viðkomandi eign. Skrár þessar hafa því verið réttinda-skrár en þeim hefur aldrei verið ætlað það hlutverk að lýsa eiginleikum eignar eða ástandi á hverjum tíma.¹ Vissum skjölum hefur þó verið ætlað sérstakt hlutverk, svo sem jarðabréfum og landamerkjabréfum, en um þau hefur áður verið rætt. Þinglýsing slíkra skjala hefur þá haft svipað gildi og yfirlýsing gagnvart aðliggjandi jörðum eða svæðum í því skyni að draga fram hugsanlegan ágreining um landamerki en í þinglýsingunni fólst ekki staðfesting á efni skjalanna um stærð, legu eða annan eiginleika jarðanna.

5.7. Aðrar heimildir

Upplýsingar um eignarréttindi getur einnig verið að finna í ýmsum öðrum heimildum en þeim sem að framan greinir. Má þar fyrst nefna eldri dóma. Í því sambandi ber að líta til þess að vafi getur leikið á því hvort um frumrit sé að ræða, seinni tíma uppskrift eða jafnvel fölsun. Auk þess kann að vera vafi um upprunalegt gildi dómsins skv. þágildandi lögum. Þá er viðfangsefnið oft greiðsla afréttartolla, skylda til upprekstrar o.þ.h. Af úrlausnum verður sjaldan ráðið hvort til grundvallar er lagður beinn eða óbeinn eignarréttur að viðkomandi landsvæði enda ekki ljóst í hvaða mæli hugtök eignarréttar voru notuð í sambærilegri merkingu og í dag. Almennt gildi eldri dóma verður því að teljast takmarkað en einstakir dómar hljóta að koma til athugunar á þeim svæðum sem þeir fjalla um. Hlýtur aldur dóms að skipta nokkru máli og óhjákvæmilegt annað en að gildir dómar sem gengið hafa í gildistið samtíma réttarskipunar okkar, verði eftir því sem við á lagðir til grundvallar efnislegru niðurstöðu um einstök álitæfni.

Heimildir um stjórnsýslu veraldlegra yfirvalda er að finna í bréfa- og gerðabókum sýslumanna og hreppstjóra og enn fremur í skjalasöfnum æðstu embættismanna þjóðarinnar. Um hendur þeirra fóru m.a. flest erindi sem snertu sölu kirkjueigna.

Heimildir um eignaumsýslu kirkjunnar eru umtalsverðar. Áður var gerð grein fyrir máldögum og visitasíum en fleiri má nefna. Bréfabækur biskupa eru einhliða heimildir en styðjast þó oft við eldri gögn að því leyti sem lýst er eignum og ítökum kirkna. Þá voru við flestar kirkjur sérstakar bækur sem nefndust kirkjustóll. Í þær voru skráðar eignir kirknanna og annað efni eftir skoðunar-gerð biskups eða prófests. Skjalaflokkurinn klausturumboð veitir einnig mikilsverðar upplýsingar um eignir þeirra jarða sem á miðöldum heyrðu undir klaustrin en konungur lagði hald á eftir siðbreytingu.

Hér hefur verið fjallað um þær heimildir sem óbyggðanefnd telur almennt ástæðu til að kanna í hverju máli. Auk þeirra getur að sjálfsögðu verið sérstök ástæða til að kanna önnur prentuð eða óprentuð frumgögn. Jafnframt geta eftirheimildir á borð við almenn uppsláttarrit og ítarefni um svæðið, svo sem byggðar- og héraðslýsingar, t.d. sýslu- og sóknarlýsingar frá 19. öld og landfræðisaga Þorvaldar Thoroddsens, árbækur, o.s.frv. haft nokkra þýðingu. Loks geta fornleifarannsóknir varpað ljósi á búsetusögu viðkomandi svæðis.

Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildir af því tagi, sem hér hefur verið gefið ágrip af, geti ásamt öðru haft nokkra þýðingu við mat á tilvist eignarréttinda.

¹ Þorgeir Örlygsson 1993, s. 19.

6. NIÐURSTAÐA

Af úrlausnum dómstóla fyrir gildistöku þjóðlendlaga 1998 var ljóst að tiltekin landsvæði á hálendi Íslands væru ekki í eigu sveitarfélaga eða ríkis. Jafnframt mátti ætla að svipað ætti við um fleiri landsvæði en þau sem komið höfðu til umfjöllunar dómstóla. Réttarstaða þessara landsvæða var því að miklu leyti óljós. Þörfín á skýrum reglum um eignarráð og forræði jókst hins vegar með aukinni og fjölbreyttari nýtingu.

Þjóðlendlögin voru sett til að leysa úr þessum vanda. Með þeim er íslenska ríkið lýst eigandi slíkra svæða, þau kölluð þjóðlendur og óbyggðanefnd falið að greina á milli þeirra og eignarlanda. Jafnframt er gert ráð fyrir að innan þjóðlendu geti einstaklingar eða lögaðilar átt takmörkuð eignarréttindi og óbyggðanefnd falið að úrskurða um þau.

Hlutverk óbyggðanefndar er skilgreint í 7. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Samkvæmt því skal óbyggðanefnd:

- a. Kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b. Skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c. Úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Verkefni óbyggðanefndar er þannig lögbundið og felst í að upplýsa um mörk eignarlanda og þjóðlendna og skilgreina óbein eignarréttindi innan þjóðlendu. Við úrlausn verkefnis síns hlýtur óbyggðanefnd að byggja annars vegar á heimildum um eignarréttindi og hins vegar almennum sönnunarreglum. Það er ekki á valdsviði óbyggðanefndar að ákvarða frá grunni mörk, eftir atvikum ný mörk, svo sem á grundvelli hæðarlínu eða annarra almennra viðmiðana af því tagi, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Óbyggðanefnd hefur ekki heimild til að svipta menn eignarlöndum sínum eða skerða eignarréttindi þeirra á annan hátt. Í vafa- og takmarkatilvikum er þó óhjákvæmilegt annað en að ætla nefndinni nokkurt svigrúm við mat á mörkum eignarlanda og þjóðlendna, í samræmi við þær sönnunarreglur íslensks réttar sem nefndin er bundin af og grein er gerð fyrir í forsendum þessum. Þá telur nefndin að heimildir hennar til afmörkunar og ákvörðunar marka afrétta innan þjóðlendu séu eðli málsins samkvæmt rýmri en þegar um fyrrgreind mörk eignarlanda og þjóðlendna er að ræða.

Frumstofnun eignarréttar hér á landi hefur farið fram með landnámi, hefð og lögum, sbr. lög-gjöf um nýbýli og þjóðlendur.

Landnáma er grundvallarheimildin um landnám Íslands en heimildargildi hennar er umdeilt meðal fræðimanna. Óbyggðanefnd telur að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða hennar. Af frásögnum þar og rann-sóknum á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði virðist jafnframt óhætt að draga þá al-mennu ályktun að landnám hafi víða náð lengra inn til landsins en byggð á síðari tímum. Óbyggðanefnd telur jafnframt að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verða hins vegar engar afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Hefð er annar frumstofnunarháttur eignarréttar. Dómstólar hafa hafnað því að eignarhefð verði unnin á grundvelli hefðbundinna afréttarnota af landi utan landamerkja jarða. Eignarhefð hefur hins vegar verið viðurkennd á grundvelli sambærilegra nota innan landamerkja jarðar. Jafnframt er ljóst að nýtjar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar. Óbyggðanefnd telur að við mat

á því hvort tekist hafi að fullna eignarhefð yfir landsvæði skipti máli hvort það er innan eða utan landamerkja jarðar. Skilyrði fyrir því að eignarhefð verði unnin á landsvæði utan landamerkja jarðar eru þröng þó að ekki sé slíkt útilokað.

Þá telur óbyggðanefnd það ekki á færi sínu, þrátt fyrir lögbundna rannsóknarskyldu nefndarinnar, að ákvarða einstökum aðilum réttindi á grundvelli réttarskapandi úrræðis sem hefðar, án þess að til komi beint og ótvírætt tilkall viðkomandi aðila um ákveðin og afmörkuð eignarréttindi og að hann eftir atvikum beri fyrir sig og byggi rétt á hefð.

Lög eru þriðji frumstofnunarháttur eignarréttar. Stofnun nýbýla á grundvelli nýbýlatilskipunar frá 15. apríl 1776 eða laga um nýbýli frá 6. nóvember 1897 virðist þó ekki hafa mikla almenna þýðingu í þessu sambandi enda fátíð þó ekki sé hún dæmalaus.

Fram að gildistöku þjóðlendulaga var land að meginstefnu flokkað á grundvelli eignarhalds í jarðir, afrétti og almenninga. Þýðing þeirrar flokkunar nú ræðst af því hvernig hún fellur að hugtökunum eignarland og þjóðlenda.

Óbyggðanefnd telur að almennt megi gera ráð fyrir að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnáum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvernar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur verið í samræmi við búskaparhætti og umfang bús á hverjum tíma. Land hvernar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi almennt séð farið með umráð og hagnýtingu, gert ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland yfirleitt. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Staðhættir, gróðurfar og nýtingarmöguleikar verða ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar afréttur liggur eða lá sjálfstætt undir einstakar jarðir. Þá kunna að finnast svæði innan merkja jarða sem kölluð eru afréttur, e.t.v. með vísan til þess að sá hluti hennar hafi helst verið nýtt til beitar, án þess þó að eignarréttarleg staða þess landsvæðis hljóti að vera önnur. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er eða hefur verið jörð, sé beinum eignarrétti háð. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíman verið eignarland. Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti. Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu merkingu hugtaksins.

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga svo óbyggjandi sé. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram. Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Það getur hins vegar haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum og eins verður ekki útilokað að slík landsvæði finnist.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafreittir hafi verið númer eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst

og fremst falist í sumarheit fyrir búfénað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðliggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða, sem hefur verið lagt til afréttar, vísast til umfjöllunar um hugtakið jörð.

Landfræðileg afmörkun fasteigna var ekki skráð á samræmdan máta fyrr en í lok 19. aldar. Fram er komið að fyrir þann tíma eru heimildir um mörk jarða fágætar. Þá liggur fyrir að heimildargildi Landnámu er umdeilt og lýsingar hennar oft ónákvæmar. Úrskurður um eignarland eða þjóðlendu verður ekki byggður á þeim einum.

Með setningu laga um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Tilgangur löggjafans með setningu laga um landamerki 1882 og laga um hefð 1905 var sá að koma fastri skipan á afmörkun fasteigna og heimildir til þeirra. Hér má einnig nefna lög um fasteignamat 1915 þar sem kveðið var á um reglubundið mat fasteigna á tíu ára fresti. Með þessu móti leitaðist löggjafinn við að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaganna skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldur sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinna jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágretta eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Séu bréf aðliggjandi jarða samhljóða hlýtur það að benda til hins sama. Könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afrétta. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst. Enn fremur hlýtur gildistaka hefðarlaga árið 1905 að styrkja eignartilkall slíkra aðila.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Hafi gögn máls þótt bera með sér að afréttarlandsvæði væri einungis óbeinum eignarréttindum háð hefur tilvist landamerkjabréfs ekki breytt þeirri niðurstöðu. Í slíkum tilvikum hafa landamerkjabréf einungis verið talin ákvarða mörk afréttareignar. Hins vegar hafa dómstólar í einkamálum talið landamerkjabréf ákvarða mörk eignarlands í tilvikum þar sem um var að ræða landsvæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða.

Með vísan til tilgangs landamerkjalaga 1882, síðari tíma löggjafar og úrlausna dómstóla, telur óbyggðanefnd að leggja verði til grundvallar að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi, sé beinum eignarrétti háð. Útilokað er að fullyrða um rétta afmörkun og órofa yfirfærslu eignar-

réttinda allt frá landnámi og til dagsins í dag. Í þeim tilvikum þar sem einstaklingar eða lögaðilar hafa samkvæmt elstu heimildum farið með þau réttindi og skyldur, sem í beinum eignarrétti felast, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem fyrir hendi kann að vera. Einstaklingar og lögaðilar hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að beinn eignarréttur væri fyrir hendi og getað leitað til handhafa opinbers valds honum til verndar. Hins vegar er þó ljóst að meta verður sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót.

Á hinn bóginn telur óbyggðanefnd að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum hefur ekki með einum eða öðrum hætti tilheyrt jörð, hafi ekki orðið beinum eignarrétti háð fyrr en með setningu þjóðlendulaga. Ekki er hægt að útiloka að þessi landsvæði hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti en samhengi eignarréttar og sögu liggur ekki fyrir. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem slíku heldur fram.

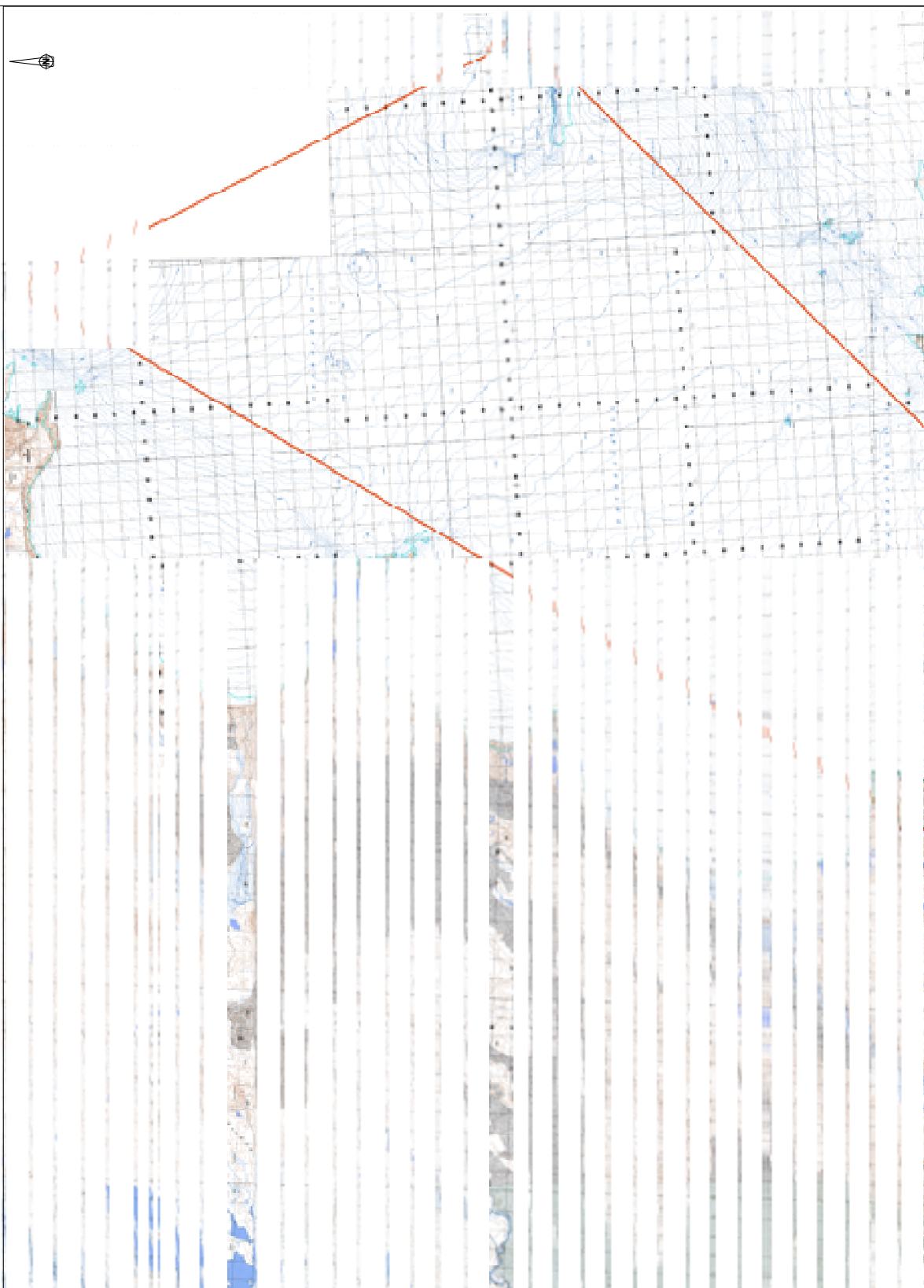
Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga, 1. júlí 1998, enda sé jökullinn í þjóðlendu. Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar almenn sjónarmið um túlkun landamerkja. Merki sjávarjarða til hafsins fylgja breytingum á stórstraumsfjörumáli og landamerki færast inn og út í samræmi við landauka eða landtap.

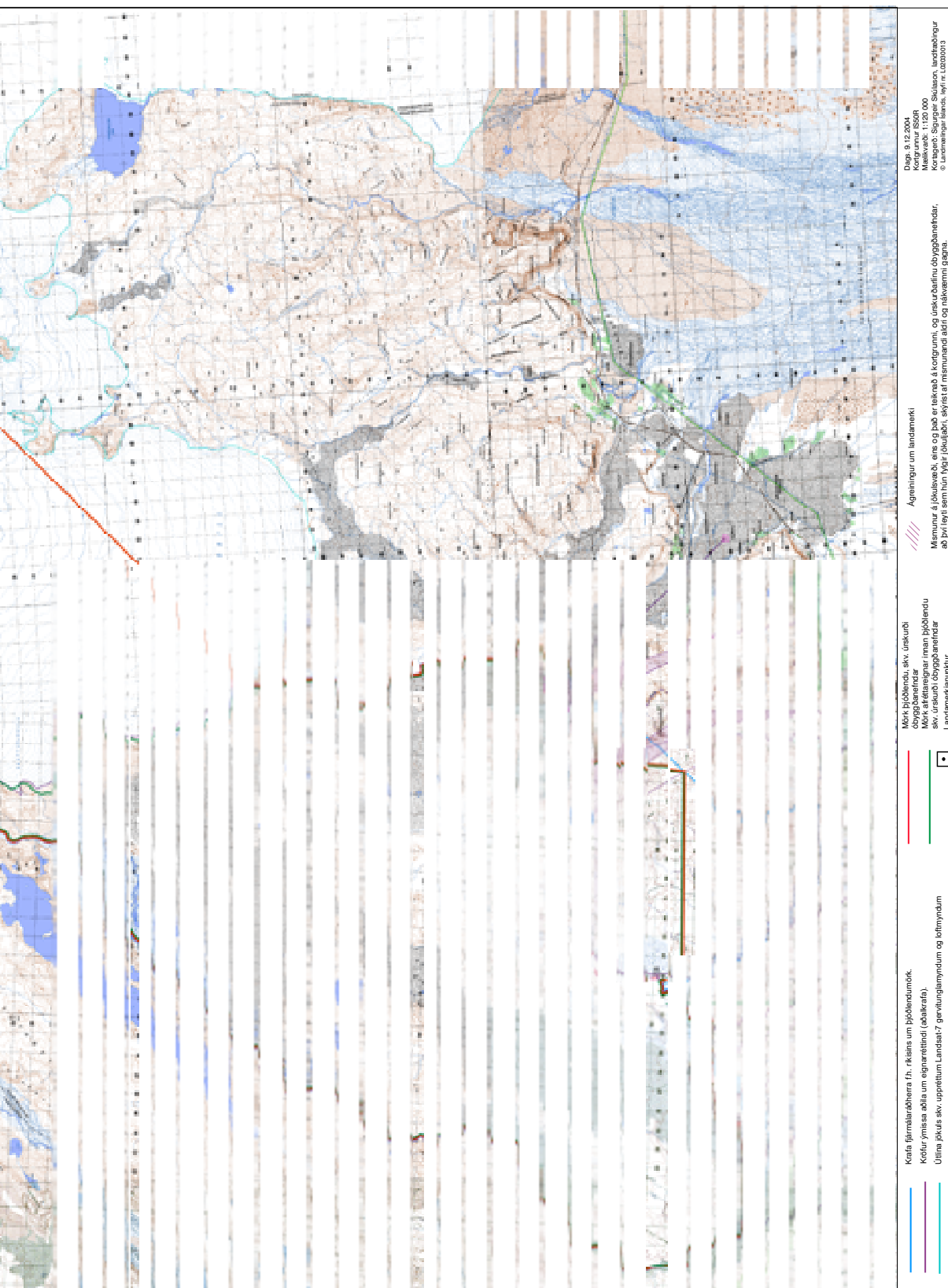
FYLGISKJÖL

I. Kort

II. Aðilaskrá

III. Skjalaskrá

II. Aðilaskrá

Þjóðlendur	Fjármálaráðuneytið f.h. íslenska ríkisins
Eintúnaháls	Skaftárhreppur
Heiðarsel I	Hilmar Jónsson
Heiðarsel I	Skúli Jónsson
Heiðarsel I	Stefán Jónsson
Heiðarsel II	Hilmar Jónsson
Heiðarsel II	Skúli Jónsson
Heiðarsel II	Stefán Jónsson
Holt I	Helga G. Sigurjónsdóttir
Holt I	Sigurður Helgason
Holt II	Seðlabanki Íslands
Holt II	Siggeir Björnsson
Hörgsdalur I	Guðlaug Marta Ásgeirsdóttir
Hörgsdalur I	Gústaf B. Pálsson
Hörgsdalur II	Gústaf B. Pálsson
Hörgsland I	Ferðapjónusta og Sumarhús ehf.
Hörgsland II	Ólafía Jakobsdóttir
Hörgsland II	Jóna Jakobsdóttir
Hörgsland II	Sigurveig Jakobsdóttir
Hörglandskot	Lára Gunndís Magnúsdóttir
Hörglandskot	Magnús Lárusson
Hörglandskot	Steingrímur Lárusson
Múlakot	Baldur Þ. Bjarnason
Múlakot	Bjarni Pétur Baldursson
Múlakot	Guðrún Lilja Bjarnadóttir
Múlakot	Gunnlaugur Bjarnarson
Múlakot	Helga M. Bjarnadóttir
Múlakot	Sigurveig Kristófersdóttir
Mörtungur I	Ragnar Jónsson
Mörtungur II	Ólafur Oddsson
Mörtungur II	Guðríður Steinunn Jónsdóttir
Prestbakkakot	Jón Þorbergsson
Prestbakki	Jón Jónsson
Prestbakki	Sigrún Böðvarsdóttir
Síðumannaafréttur	Skaftárhreppur f.h. eiganda og umráðamanna lögbýla í hreppnum
Skaftárdalur I	Jóhannes Ragnarsson
Skaftárdalur I	Lovísa Axelsdóttir
Skaftárdalur I	Sigurður Hjaltason
Skaftárdalur I	Þorfinnur Snorrason
Skaftárdalur II	Aðalbjörg Jónsdóttir
Skaftárdalur II	Eiríkur Þór Jónsson
Skaftárdalur II	Hanna Kristín Gunnarsdóttir
Skaftárdalur II	Sigurður Bergmann Jónasson
Skaftárdalur III	Aðalbjörg Jónsdóttir

Skaftárdalur III	Eiríkur Þór Jónsson
Skaftárdalur III	Hanna Kristín Gunnarsdóttir
Skaftárdalur III	Jóhannes Ragnarsson
Skaftárdalur III	Sigurður Hjaltason
Skaftárdalur III	Sigurður Bergmann Jónasson
Skaftárdalur III	Þorfinnur Snorrason
Skálar	Eiríkur Benjamínsson
Skálar	Gísli Vigfússon
Skálar	Halldór Jóhannsson
Skálar	Ólafur Einarsson
Skálar	Stefanía Halldórsdóttir
Þverá/Brattland	Davíð Pétursson

III. Skjalaskrá

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:

- 1 Kröfulýsing, dags. 25.4.2001.
- 1(1) Bréf fjármálaráðherra v/ meðfylgjandi kröfulýsingar, dags. 26.4.2001.
- 1(2) Kort sem sýnir kröfulínu fjármálaráðherra í Skaftárhreppi (mælikvarði 1:50.000).
- 1(3) Skjalaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(4) Tilvísanaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(5)) Landamerki Eintúnaháls eftir dómi uppkveðnum 1.10.1834 þegar jörðinni var úthlutað landi sem nýbýli.
- 1(6) Afsal jarðarinnar Eintúnaháls til Kirkjubæjarhrepps, dags. 5.5.1937.
- 1(7) Greinargerð fjármálaráðuneytisins f.h. íslenska ríkisins, dags. 23.5.2003.
- 1(8) Endanleg kröfugerð í máli nr. 8/2003, Síða í sveitarfélaginu Skaftárhreppi.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 2 Yfirlit Þjóðskjalasafns yfir heimildaleit í óprentuðum frumgögnum, dags. 3.11.2004.

Landamerkjalyýsingar:

- 2(1) Landamerkjalyýsing Holts, dags. 9.5.1885.
- 2(2) Landamerkjalyýsing Skaftárdals, dags. 19.6.1886.
- 2(3) Landamerkjalyýsing Skálar, dags. árið 1886.
- 2(4) Landamerkjalyýsing Mörtungu, dags. árið 1886.
- 2(5) Landamerkjalyýsing Brattlands, dags. 18.6.1886.
- 2(6) Landamerkjalyýsing Hörgsdals, dags. 19.6.1888.
- 2(7) Landamerkjalyýsing Áar, dags. 1886.
- 2(8) Landamerkjalyýsing Prestsbakka og Prestsbakkakots, dags. 4.6.1890.
- 2(9) Landamerkjalyýsing Hörgslands, dags. 21.5.1890.
- 2(10) Landamerkjalyýsing Heiðar og Heiðarsels, dags. 24.5.1890.
- 2(11) Landamerkjalyýsing Þverár, dags. 3.6.1890.
- 2(12) Landamerkjalyýsing Hörgslandskots, Hörgslands og Múlakots, dags. 5.5.1922.
- 2(83) Landamerkjalyýsing Geirlands, dags. 24.5.1890.
- 2(84) Landamerkjalyýsing Efri- og Neðri-Markar, dags. 22.5.1889.
- 2(85) Landamerkjalyýsing Dalshöfða, dags. 11.6.1886.
- 2(86) Landamerkjalyýsing Búlandstorfunnar, þingl. 21.6.1886.
- 2(87) Landamerkjalyýsing Keldunúpa, dags. 21.5.1890.
- 2(88) Landamerkjalyýsing jarðarinnar Foss á Síðu, dags. 15.12.1920.
- 2(90) Landamerkjalyýsing Hólms, dags. 26.5.1890.
- 2(91) Landamerkjalyýsing Botna, dags. 6.6.1890.
- 2(102) Ytri-Dalbær, dags. 26.5.1890.
- 2(103) Arnardrang, Eystra- og Ytra Hraun, dags. 14.5.1886.
- 2(104) Þykkvabæjarklaustur, dags. 12.5.1890.

Skjöl úr skjalasafni landfógeta, sem varða Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögugarðir í Vestur-Skaftafellssýslu:

- 2(13) Síða Rauðabergs í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögugarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7).

- 2(14) Síða Þverár í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7).
- 2(15) Síða Mörtungu í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7).
- 2(16) Síða Holts í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7).
- 2(17) Síða Hörgsdals Uppkast að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7).
- 2(18) Lýsing Þorsteins Bjarnasonar á Vestur-Skaftafellssýslu og klaustrajörðunum, gerð á Mýrum í Álftaveri 17.6.1773.
- 2(78) Síða Heiði í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7).
- Afsals- og veðmálabækur Skaftafellssýslu:*
- 2(19) Afsal landssjóðs til Guðlaugs Guðmundssonar á jörðinni Þverá, dags. 7.1.1886. Skaft. DB/3, nr. 80.
- 2(20) Afsal landssjóðs til Vilborgar Jónsdóttur á jörðinni Brattlandi, dags. 3.5.1893. Skaft. DB/4, nr. 61.
- 2(21) Afsal til Odds Oddssonar og Eiríks Bjarnasonar á þjóðjörðinni Mörtungu, dags. 18.2.1897. Skaft. DB/3, nr. 347.
- 2(22) Afsal til Bjarna Bjarnasonar á þjóðjörðinni Hörgsdal, dags. 12.10.1910. Skaft. DB/5, nr. 64.
- 2(23) Afsal landssjóðs til Jóns Bjarnasonar á jörðinni Mörk, dags. 22.8.1893. Skaft. DB/3, nr. 241.
- 2(24) Afsal til Lárusar Helgasonar á þjóðjörðinni Kirkjubæjarklaustri, dags. 20.11.1908. Skaft. DB/4, nr. 311.
- 2(25) Afsal landssjóðs til Ragnhildar Jónsdóttur á jörðinni Heiði, dags. 4.12.1893. Skaft. DB/3, nr. 244.
- 2(26) Afsal landssjóðs til Vigfúsar Árnasonar á Heiðarseli, dags. 30.6.1893. Skaft. DB/3, nr. 243.
- 2(27) Afsal til Jóns Jónssonar á kóngsjörðina (Kirkjubæjarklaustursjörð) Holti, dags. 8.4.1847. Skaft. DB/1, nr. 144.
- 2(28) Afsal til Eyjólfss Guðmundssonar á landssjóðsjörðinni Á, dags. 15.5.1891. Skaft. DB/3, nr. 195.
- 2(29) Afsal til Þorkels Jónssonar á kóngsjörðinni Skaftárdal, dags. 2.9.1837.
- 2(30) Afsal til Lofts Ólafssonar á $\frac{2}{3}$ þjóðjarðarinnar Hörgslands og á $\frac{1}{4}$ þjóðjarðarinnar Hörgslandskots, dags. 19. 11.1919. Skaft. DB/6, nr. 76.
- 2(31) Afsal til Einars Pálssonar á $\frac{1}{3}$ þjóðjarðarinnar Hörgslands, dags. 19.11.1919. Skaft. DB/6, nr. 77.
- 2(32) Afsal til Steingríms Steingrímssonar á $\frac{3}{4}$ þjóðjarðarinnar Hörgslandskots, dags. 19.11.1919. Skaft. DB/6, nr. 75.
- 2(33) Afsal til Þorláks Vigfússonar á þjóðjörðinni Múlakoti, dags. 19.11.1919. Skaft. DB/6, nr. 78.
- 2(79) Afsal til Sveins Pálssonar á jörðinni Holti, dags. 26.4.1862. Skýringar á efni skjalsins er að finna í yfirliti Þjóðskjalasafns.

- 2(92) Veðbókarregistur Brattlands. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(93) Veðbókarregistur Eintúnaháls. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(94) Veðbókarregistur Heiðarsels. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(95) Veðbókarregistur Holts. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(96) Veðbókarregistur Lækja eða Lækjarbakka og Hervararstaða. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(97) Veðbókarregistur Hörgslands, Hörgslandskots og Múlakots. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(98) Veðbókarregistur Hörgsdals. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(99) Veðbókarregistur Mörtungu. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(100) Veðbókarregistur Skaptárdals. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.
 2(101) Veðbókarregistur Skálar. Veðmálaregistur Skaftafellssýslu fram til ársins 1928.

Jarðamatsgögn:

- 2(34) (a-b) Umfjöllun um jarðir í Kleifarhreppi í jarðamati 1804, ásamt skýringum og uppskriftum að hluta.
 2(35) Umfjöllun um hluta jarða í Kleifarhreppi í jarðamati 1849-1850.
 2(36) Umfjöllun um hluta jarða í Hörgslandshreppi og jarðir í Kirkjubæjarhreppi í fasteignamati 1916-1918.
 2(82) a-b Umfjöllun um hluta jarða í Kleifarhreppi í Gerðabók yfirjarðamatsnefndar 1849-50, ásamt uppskrift að hluta.
 2(89) Úr fasteignamati 1918. Landamerkjalyfing Kirkjubæjarklausturs.

Visitasiubækur biskupa:

- 2(37) (a-b) Visitasía að Skál 1677 ásamt uppskrift að hluta.
 2(38) (a-b) Visitasía að Skál 1749 ásamt uppskrift að hluta.
 2(39) (a-b) Visitasía að Skál 1641 ásamt uppskrift að hluta. (Bps. A. II, 8).
 2(40) (a-b) Visitasía að Kirkjubæjarklaustri 1641 ásamt uppskrift að hluta. (Bps. A. II, 8).

Dóma- og þingabækur:

- 2(41) (a-b) Réttarhald/skoðunargerð á Eintúnahálsi 1831, ásamt uppskrift.
 2(42) (a-b) Réttarhald vegna útmælingar á Eintúnahálsi 1832 og ýmis skjöl sem lögð voru fram við það tækifæri, ásamt uppskrift að hluta.
 2(43) (a-b) Áreið á landamerki Holts og Skálar á Síðu 1849, ásamt uppskrift.
 2(44) (a-b) Áreið á landamerki Skálar, Holts og Skaftárdals 1859, ásamt uppskrift.
 2(45) (a-b) Landaprætumál milli Skálar, Skaftárdals og Holts 1860, ásamt uppskrift.

Umboðsskjöl úr Vestur-Skaftafellssýslu:

- 2(46) (a-b) Úttekt Mörtungu 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).
 2(47) (a-b) Úttekt Hörgsdals 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).
 2(48) (a-b) Úttekt Brattlands (áður Ytradals) 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).
 2(49) (a-b) Úttekt Þverár 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).
 2(50) (a-b) Úttekt Breiðabólsstaðar 1857, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).

- 2(51) (a-b) Úttekt Þverár 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 4. Úttektabók 1838-1847).
- 2(52) (a-b) Úttekt Brattlands (áður Ytradals) 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 4. Úttektabók 1838-1847).
- 2(53) (a-b) Bréf umboðsmanns þjóðjarða í Vestur-Skaftafellssýslu til amtmanns í Suðuramti, dags. 10.1.1890, um land Geirlands og Mörtungu og selsátur Breiðabólssstaðar í Geirlandsheiði og lambaupprekstur í Lambatungur í Mörtungulandi m.m., ásamt uppskrift að hluta. (Umboðsskjöl. Kirkjubæjarklaustur, Þykkvabæjarklaustur og Flögujarðir III, 5. Bréfabók 1886-1902).
- 2(54) (a-b) Lýsing umboðsmanns á jörðinni Hörgslandi í bréfi til sýslumanns í Skaftafellssýslu, dags. 19.3.1891, ásamt uppskrift að hluta. (Umboðsskjöl. Kirkjubæjarklaustur, Þykkvabæjarklaustur og Flögujarðir III, 5. Bréfabók 1886-1902).
- 2(55) (a-b) Lýsing umboðsmanns á jörðinni Brattlandi í bréfi til sýslumanns í Skaftafellssýslu, dags. 21.3.1891, ásamt uppskrift að hluta. (Umboðsskjöl. Kirkjubæjarklaustur, Þykkvabæjarklaustur og Flögujarðir III, 5.

Sala þjóðjarða í Kirkjubæjar- og Þykkvabæjarklaustursumboði:

- 2(56) Virðing á Hörgsdal á Síðu 1906. (Stjórnarráð Íslands II, Db. 3, nr. 365).
- 2(57) Virðing og sala á jörðum í Hörgslandsþorpi á Síðu 1918-1919. (Stjórnarráð Íslands II, Db. 7, nr. 65).

Jarðaskjöl:

- 2(58) Landamerkjalyking fyrir Hörgsland frá árinu 1707.
- 2(59) Vitnisburður Steingríms Sveinssonar um landamerki Skálar, gefinn að Geirlandi 26.7.1859.
- 2(60) Vitnisburður E. Einarssonar um landamerki Skálar, gefinn að Þverá 16.7.1859.
- 2(61) Sáttargerð um landamerki Holts og Skálar og Skálar og Skaftárdals 1859.

Bréfa- og gerðabækur sýslumanna og hreppa:

- 2(81) (a-b) Reglur um upprekstur á Síðumannaafreitt og heimild ábúenda landríkustu jarða til að taka upprekstrarfé í heimalönd sín, dags. 8.6.1894, ásamt óstaðfestri uppskrift.

Skjöl úr skjalasafni stiftamtmanns og suðuramts:

- 2(62) a-b Bréf sýslumanns Skaftafellssýslu varðandi umsókn bænda á Geirlandi um að stofna nýbýli undir Helgastaðafjalli, dags. 18.1.1826, ásamt umræddri umsókn bændanna, dags. 29.12.1825, ásamt uppskrift. (Stamt. III, 357, SA-J 10, 884).
- 2(63) a-b Umsókn um leyfi til nýbýlastofnunar á Lauffellsmýrum á Síðuafrétti, dags. 31.3.1828, ásamt svari sýslumanns, dags. 29.5.1829, ásamt uppskrift. (Stamt. III, 367, SA-J XI, 250)
- 2(64) a-b Kvörtun Jóns Sverrissonar í Hólmi í Landbroti til stiftamtmanns, dags. 15.6.1829, yfir því að sýslumaður í Skaftafellssýslu sinnti því ekki að skoða land, sem Jón hefði sótt um til að stofna á nýbýli ásamt bréfi stiftamtmanns til sýslumanns af því tilefni, dags. 6.7. s.á., og svari sýslumanns, dags. 20.7.1829, ásamt uppskrift. (Stamt. III, 371, SA-J XI 250).
- 2(65) a-b Byggingarbréf fyrir Eintúnahálsi, dags. 26.1.1833, ásamt uppskrift. (Stamt. I, 58. Bréfabók stiftamtmanns 1832-1834. Bréf nr. 386).
- 2(80) a-b Bréfaskipti 1893-1894 vegna fyrirhugðar stofnunar nýbýlis í Leiðólfsfelli, dags. 22.2.1893, ásamt uppskrift.

- 2(105) Skjöl sem varða ágreining milli ábúenda á Heiði og Hunkubökkum um beit á Heiðarhálsi, 1888-1894.

Brauðamöt:

- 2(66) (a-b) Mat Prestsbakka, dags. 29.5.1839, ásamt uppskrift að hluta.
 2(67) (a-b) Mat Kirkjubæjarklaustursprestakalls, dags. 1.8.1854, ásamt uppskrift að hluta.
 2(68) Mat Prestbakka, dags. 6.6.1867.

Sáttabækur:

- 2(69) (a-b) Ágreiningur um landamerki Foss og Hörgslands á Síðu, færsla dags. 23.9.1807, ásamt uppskrift. (Sáttabók Síðumanna 1807-1872).
 2(70) (a-b) Land Eintúnaháls, færsla dags. 13.9.1832, ásamt uppskrift. (Sáttabók Síðumanna 1807-1872).
 2(71) (a-b) Landamerki Brattlands, Þverár og Foss, færsla dags. 18.6.1836, ásamt uppskrift. (Sáttabók Síðumanna 1807-1873).
 2(72) (a-b) Landamerki Holts og Skálar og Skálar og Skaftárdals, færsla dags. 25.10.1859, ásamt uppskrift. (Sáttabók Síðumanna 1807-1873).

Skjalasafn landshöfðingja. Skjöl varðandi þjóðjarðasölu:

- 2(73) Matsgerð Þverár, dags. 27.8.1884. (Lh. N-J. 1891, nr. 565).
 2(74) Mat umboðsmanns þjóðjarða í Vestur-Skaftafellssýslu á Hörgsdal, dags. 13.2.1891. (Lh. N-J 1895, nr. 190).
 2(75) Mat umboðsmanns þjóðjarða í Vestur-Skaftafellssýslu á Mörtungu, dags. 13.2.1891. (Lh. N-J 1895, nr. 190).
 2(76) Lýsing umboðsmanns á Hörgslandi, dags. 12.1.1897, og umsögn sýslunefndarfundar, 11.-12. mars s.á. (Lh. N-J 1897, nr. 990).
 2(77) Lýsing umboðsmanns á Hörgsdal, dags. 4.2.1897, og umsögn sýslunefndarfundar, 11.-12. mars s.á. (Lh. N-J 1897, nr. 990).
 3 Bréf Ögmundar Helgasonar, forstöðumanns handritadeildar Landsbókasafns, varðandi heimildaleit í bréfabók Brynjólfs Sveinssonar biskups, dags. 26.4.2001.
 4 Yfirlit yfir heimildaleit óbyggðanefndar í frumgögnum, dags. 2.10.2003.

Máldagar o.fl.:

- 4(1) Máldagi fyrir kristbú á Dalbæ í Landbroti [1150]. Fram kemur að kristbúið átti ítak í Skálarlandi (1.b., bls. 194-199).
 4(2) Máldagi fyrir Kirkjubæjarklaustur [1218]. Fram kemur að klaustrið átti jörðina Mörtungu (1. b., bls. 392-394).
 4(3) Máldagi Kirkjubæjarklausturs [1343]. Fram kemur að klaustrið átti jörðina Mörtungu og ítak í Hörgslandi (2.b., bls. 781-782).
 4(4) Máldagi Nikulásarkirkju í Skál [1343]. Fram kemur að þjónað var í Holti frá Skál (2.b., bls. 783).
 4(5) Máldagi Þykkvabæjarklausturs [1340]. Fram kemur að klaustrið átti ítök í Hörgsdal og Raufarbergi (Rauðabergi) (2.b., bls 737-739).
 4(6) Máldagi Nikulásarkirkju að Lómagnúpi [1343]. Fram kemur að undir kirkjuna lá bænahús að Raufarbergi (2.b., bls.777-778).
 4(7) Máldagi Nikulásarkirkju að Lómagnúpi. [1397]. Fram kemur að undir kirkjuna lá bænahús að Raufarbergi (4.b, bls. 199).
 4(8) Úr Hítardalsbók [1367]. Nefnd er í skránni Mikaeliskirkja að Holti (3.b., bls. 235).

- 4(9) Máldagi Nikulásarkirkju í Skál [1367]. Fram kemur að þjónað var í Holti frá Skál annan hvern helgan dag (3.b., bls. 246).
- 4(10) Máldagi kristbúsins að Þverá á Síðu [1367]. Fram kemur að kristbúið átti hlut í Hördsdælafjöru (3.b., bls. 244).
- 4(11) Máldagi Nikulásarkirkju í Holti, 1397 (4.b., bls. 237).
- 4(12) Máldagi Kirkjubæjarklausturs, 1397. Fram kemur að klaustrið átti m.a. jarðirnar Hörgsdal og Mörtungu og ítak í Hörgslandi (4.b., bls. 238-239).
- 4(13) Máldagi kristbúsins að Keldugnúpi, 1397. Fram kemur að búið átti ítak í Hörgsdalslandi (4.b., bls. 236).
- 4(14) Testamentisbréf Einars bónda Ormssonar, 1470. Fram kemur að hann átti jörðina Holt í Skálarkirkjusókn (5.b., bls. 568-571).
- 4(15) Ragnheiður Eiríksdóttir gefur Kirkjubæjarklaustri jörðina Raufaberg (Rauðberg) í Lómagnúpskirkjusókn í sitt testamentum og eiginmanns síns, 1471 (5. b., bls. 646).
- 4(16) Katrín Óladóttir gefur, með samþykki eiginmanns síns og sona, Kirkjubæjarklaustri við á þrátiú hesta árlega upp í Skálarlandi, og skal sú gjöf standa ævinlega (5. b., bls. 697).
- 4(17) Máldagi Kirkjubæjarklausturs [1343]. Fram kemur m.a. að klaustrið átti ítölur í Hörgslandi og jörðina Mörtungu (8.b., bls. 4-6).
- 4(18) Máldagi kirkjunnar Skál, 1523. Fram kemur að kirkjan átti 10 hundruð í heimalandi (9.b., bls. 188).
- 4(19) Skrá um ítök klaustursins í Kirkjubæ, 1582. Fram kemur m.a. að klaustrið átti ískyldur í Raufarbergi, Hörgsdal og Holti sem voru eignir Þykkvabæjarklausturs (9.b., bls. 470-471).
- 4(20) Fjárskiptabréf milli Hólmfríðar Erlendsdóttur og Eyjólfss Einarssonar, sonar hennar, og systkina hans, 1522. Hólmfríður fékk m.a. hálft Holt á Síðu fyrir 25 hundruð (9.b., bls. 86-87).
- 4(21) Kirknaskrá frá um 1200. Kirkja var þá í Hörgsdal og Skál (12.b., bls. 5).
- 4(22) Máldagi kirkjunnar í Skál frá um 1570 og skrá yfir kirkjur í Minna-Héraði og nærlendis frá sama tíma (15.b., bls. 704-705, 713).
- 4(23) Máldagar kristfjárjarðanna að Keldunúpi og Breiðabólstað frá 1570. Þær áttu m.a. ítök í Hörgsdalslandi (15.b., bls. 707).
- 4(74) Máldagi fyrir kristbúi því er Loðmundr Þórisson og Dálkr bróðir hans settu á Breiðabólstað á Síðu [1150] (1. b., bls. 201-203).

Fasteigna- og jarðamöt:

- 4(24) Jarðatal Johnsens 1847 (Jarðatal á Íslandi). Gefið út af J. Johnsen. Kb. 1847. Bls. 6-19).
- 4(25) Ný jarðabók fyrir Ísland. Kb. 1861 (bls. 6-9).
- 4(26) Fasteignabók 1922. Rv. 1921 (bls. 206-217).
- 4(27) Fasteignabók 1932. Rv. 1932 (bls. 107-110).
- 4(28) Fasteignabók 1938. Rv. 1942-1944 (bls. 61-63).
- 4(42) Fasteignabók 1957. Rv. 1956-57 (bls. 309-311).

Fjallskilareglugerðir:

- 4(29) Fjallskilaákvæði fyrir Vesturskaptafellssýslu, nr. 100/1897. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland. B-deild, bls. 163)
- 4(30) Almenn reglugjörð um fjallskil fyrir Vestur-Skaptafellssýslu, nr. 78/1899. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland. B-deild, bls. 100-107)
- 4(31) Reglugjörð um viðauka við almenna reglugjörð um fjallskil fyrir Vestur Skapta-

fellssýslu frá 6. júlí 1899, nr. 103/1913. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland. B-deild, bls. 181-182).

4(32) Fjallskilasamþykkt fyrir Vestur-Skaftafellssýslu, nr. 245/1965. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1968. B- deild, bls. 518-525).

4(33) Fjallskilasamþykkt fyrir Vestur-Skaftafellssýslu, nr. 174/1992. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1992. B-deild, bls. 380-386).

Jarðabréf:

4(34) Jarðir Kirkjubæjarklausturs í byrjun 18. aldar. (Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. 13. bindi, bls. 442-466)

4(40) Kaupbréf varðandi jörðina Skál, dags. 20.10.1666.

4(41) Eignayfirlýsing varðandi jörðina Skál, dags. 13.7.1703.

Manntal:

4(35) Manntal á Íslandi árið 1703. Kleifahreppur. Bls. 437-444.

Afsals- og veðmálalabækur:

4(48) Spjald úr afsals- og veðmálalabók fyrir Skál, Kirkjubæjarhreppi, dags. 27.5.2003.

4(49) Spjald úr afsals- og veðmálalabók fyrir Eintúnaháls, Kirkjubæjarhreppi, dags. 27.5.2003.

4(50) Spjald úr afsals- og veðmálalabók fyrir Þverá, Hörglandshrepp, dags. 27.5.2003. (2 síður)

4(51) Skál. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(52) Holt. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(53) Mörtunga I og II. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(54) Prestbakki. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(55) Prestbakkakot. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(56) Hörgsdalur. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(57) Hörgslandskot. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(58) Hörgsland I. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(59) Hörgsland II. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(60) Múlakot. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(61) Þverá og Bratland. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

4(62) Eintúnaháls. Yfirlit í afsals- og veðmálalabók Vestur-Skaftafellssýslu.

Matsvottorð Fasteignamats ríkisins fyrir jarðir í Skaftárhreppi (Síða):

4(63) Fasteignamatsvottorð fyrir Skál, dags. 14.8.2003, (2 bls).

4(64) Fasteignamatsvottorð fyrir Þverá, dags. 14.8.2003.

4(65) Fasteignamatsvottorð fyrir Eintúnaháls (einbýli), dags. 14.8.2003.

4(66) Fasteignamatsvottorð fyrir Eintúnaháls (jörð), dags. 14.8.2003.

Landskipta- og landamerkjabók Vestur-Skaftafellssýslu:

4(36) Sáttatillaga sýslumanns í ágreiningsmáli um legu afréttarlinu norðan Skálar og Holts á Síðu, dags. 12.12.1997.

4(37) (a-c) Leiðrétt sáttatillaga sýslumanns í ágreiningsmáli um legu afréttarlinu norðan Skálar og Holts á Síðu í ljósi nýrra upplýsinga um norðurmörk Skaftárdals við Skaftá, dags. 22.1.1998, ásamt uppdráttum.

4(38) Ákvörðun sýslumanns V-Skaftafellssýslu um landamerki Skálar til norðurs, dags. 16.5.1998.

Landamerkjabók klausturjarða:

- 4(67) Morðtunga, skoðunargerð 1847 og 1857.
- 4(68) Hörgsdalur, skoðunargerð 1847 og 1857.
- 4(69) Þverá á Síðu.
- 4(70) Brattland á Síðu.

Menningarminjar:

- 4(46) Menningarminjar á miðhálandi Íslands, Vestur-Skaftafellssýsla. Svæðisskráning Fornleifastofnunar Íslands 1996, (bls. 3, 51-52, 79-85 og 197-204).
- 4(47) Kort af menningarminjum á miðhálandinu (mælikvarði 1:400 000), Vestur-Skaftafellssýsla.

Alþingisbækur Íslands:

- 4(43) Ósátt Páls Ámundasonar yngri í lögréttu vegna jarðarinnar Skálar, dags. 6.7.1688. (8. b., bls. 219).
- 4(44) Upplesið jarðaskiptabréf milli sýslumannsins Ólafs Einarssonar og Jóns Fabianssonar á 10 hundruðum í Skál og 10 hundruðum í Steinum, dags. 7.10.1701. (9.b., bls. 214).
- 4(45) Kaupbréf fyrrum lögréttumannsins Vigfús Ketilssonar fyrir 9 hundruðum 110 al. vesturjörðunni Skál á Síðu, dags. 31.7.1740. (13. b., bls. 72).

Landnáma:

- 4(71) Ljósrit úr Landnámabók, í útgáfu Jakobs Benediktssonar. Reykjavík 1986, bls. 322-323.

Önnur óprentuð frumgögn:

- 4(39) Bréf frá oddvita Skaftárhrepps f.h. hreppsnefndar til sýslumannsins á Vík í Mýrdal um mörk heimalanda og afrétta, dags. 19.6.1998 ásamt ódags. bréfi ábúenda Mörtungu II, Prestbakka og Prestbakkakots um afréttarmörk.
- 4(72) Örnefnaskrá fyrir Síðumannaafrétt (7 síður).
- 4(73) Endurrit af fundargerð sýslunefndar Rangárvallasýslu. Fram kemur að amtsráðið hafði ákveðið að veita 500 kr. styrk til að rannsaka hin ókunnu fjalllendi norðan afrétta Skaftártungu og Síðumanna, dags. 25.6.1884.

Lagt fram af Braga Björnssyni hdl. og Einari Jónssyni lögfr. vegna Eintúnaháls, Síðumannaafréttar og Þverár/Brattlands:

- 5 Kröfulýsing, dags. 22.4.2002.
- 5(1) Viðauki við kröfugerð, dags. 20.6.2002.
- 5(2) Kort sem sýnir kröfulínu vegna Eintúnaháls, Síðumannaafréttar og Þverár/Brattlands.
- 5(3) Greinargerð eigenda og umráðamanna Síðumannaafréttar, Þverár/Brattlands og Eintúnaháls, dags. 27.6.2003.
- 5(4) Bréf Veidifélags Síðumannaafréttar stílað á Veidimálastofnun, dags. 9.8.1999.
- 5(5) Samþykkt og arðskrá fyrir Veidifélag Síðumannaafréttar, dags. 5.6.2001.
- 5(6) Leigusamningur um Lambavatn á Síðumannaafrétti, dags. 28.2.2003.
- 5(7) Bréf veiðimálastjóra stílað á Veidifélag Síðumannaafréttar, dags. 25.7.2002.
- 5(8) Fimm ára fiskræktaráætlun fyrir Eyrarlón og Laufbalavatn, dags. 3.6.2002 ásamt umsögn Veiðimálastofnunar dags. 2.5.2002.
- 55(9) Minnispointar eftir vettvangsferð um Síðuafrétt í Skaftárhreppi, dags. 30.9.1998.
- 5(10) Yfirlýsing um norðurmörk jarðarinnar Skaftárdals, dags. 9.1.1998.

- 5(11) Fundargerð frá fundi oddvita Skaftárhrepps og formanna fjallskilaneftnda um afréttarmörk í nágrenni Hellisár, dags. 9.1.1998.

Lagt fram af Jóhanni Halldórssyni hrl. vegna Skálar:

- 6 Kröfulýsing, ódags., mótt. 15.2.2002.
- 6(1) Kort sem sýnir kröfulínu vegna Skálar (mælikvarði 1:295.632).
- 6(2) Skaftáreldar 1783-1785, Gjóska og framvinda gossins eftir Þorvald Þorvaldsson. Reykjavík, 1991. Bls. 71-73.
- 6(3) Uppdráttur Þorvaldar Þórðarsonar af gervigígum norðan Leiðólfsfells. Staðhættir í V-Skaftafellssýslu, kort 1.
- 6(4) Uppdráttur Sveins Pálssonar 1794 af Skaftáreldahrauninu og „Eldsveitunum“ ásamt Eldritinu, bls. 569.
- 6(5) Greinargerð v/ eigenda jarðarinnar Skálar Skaftárhreppi, dags. 4.7.2003.
- 6(6) Afrit af bréfi Landbúnaðarráðuneytisins til Skaftárhrepps, dags. 10.7.1997, varðandi Veðifélag Hellisár.
- 6(7) Samþykkt fyrir Veðifélag Hellisár, dags. 11.7.1997.
- 6(8) Samþykkt fyrir Veðifélag Hellisár, dags. 9.1.1997.
- 6(9) Mörk Skálar og Holts dregin á stafræna loftmynd frá árinu 1999. Uppdráttur unninn af Elínu Erlingsdóttur landfræðingi, í október 2003, eftir landamerkjabréfum og með aðstoð staðkunnugra.
- 6(10) Mörk Skálar og Holts dregin á staðfræðigrunn Landmælinga Íslands. Uppdráttur unninn af Elínu Erlingsdóttur landfræðingi, í október 2003, eftir landamerkjabréfum og með aðstoð staðkunnugra.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl./Ólafi Björnssyni hrl. vegna Holts I og II:

- 7 Kröfulýsing, dags. 15.2.2002.
- 7(1) Þinglýsingarvottorð fyrir Holt I, dags. 19.2.2002.
- 7(2) Þinglýsingarvottorð fyrir Holt II, dags. 19.2.2002.
- 7(3) Útprintun af færslum fyrir jörðina Holt I af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 7(4) Útprintun af færslum fyrir jörðina Holt II af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 7(5) (a-b) Kort sem sýnir kröfulínu vegna Holts I-II, ásamt hnitpunktaskrá. Unnið af Elínu Erlingsdóttur landfr.
- 7(6) Afsal Björns Runólfssonar til Siggeirs Björnssonar á hálfri jörðinni Holti í Kirkjubæjarkhreppi ofl., dags. 9.7.1956.
- 7(7) Afsal Björns Runólfssonar til Siggeirs Björnssonar á ¼ hluta jarðarinnar Holts í Kirkjubæjarkhreppi, dags. 23.5.1967.
- 7(8) Afsal Ólafs Nikulássonar til Rafns Valgarðssonar á ¼ hluta jarðarinnar Holts í Kirkjubæjarkhreppi, dags. 5.6.1967.
- 7(9) Kaupsamningur milli Halldóru Árnadóttur og Rafns Valgarðssonar annars vegar og Sigurðar Helgasonar og Helgu G. Sigurjónsdóttur hins vegar um ¼ hluta jarðarinnar Holts í Kirkjubæjarkhreppi, dags. 30.5.1986.
- 7(10) (a-b) Samningur milli Siggeirs Björnssonar, eiganda að ¾ hlutum jarðarinnar Holts, og Seðlabanka Íslands um ýmis atriði, dags. 29.9.1990, ásamt fylgiskjöllum og uppdrætti.
- 7(11) Afsal Rafns Valgarðssonar til Sigurðar Helgasonar og Helgu Sigurjónsdóttur á jörðinni Holti II, dags. 29.9.1997.

- 7(12) Kaupsamningur fyrir jörðina Holt II á Síðu. Sigurður Helgason og Helga Guðrún Sigurjónsdóttir selur Finnboga Hannessyni, dags. 16.10.2002.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl./Ólafi Björnssyni hrl. vegna Hörsgdals I og II:

- 8 Kröfúlýsing, dags. 28.2.2002.
- 8(1) Þinglýsingarvottorð fyrir Hörsgdal I, dags. 27.2.2002.
- 8(2) Þinglýsingarvottorð fyrir Hörsgdal II, dags. 27.2.2001.
- 8(3) Útrentun af færslum fyrir jörðina Hörsgdal I af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 18.2.2002.
- 8(4) Útrentun af færslum fyrir jörðina Hörsgdal II af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 28.2.2002.
- 8(5) (a-b) Kort sem sýnir kröfúlinur vegna Hörsgdals, ásamt hornpunktaskrá.
- 8(6) Afsal Bjarna Bjarnasonar, Jóns Bjarnasonar og Elsu Th. Bjarnason fyrir hönd Þorvarðs Bjarnasonar til Vilhjálms Bjarnasonar og Gústafs Pálssonar á jörðinni Hörsgdal í Skaftárhreppi, dags. 30.05.1992.
- 8(7) Afsal Vilhjálms Bjarnasonar til Kristófers E. Bjarnasonar á jörðinni Hörsgdal 1 í Skaftárhreppi, dags. 13.12.1995.
- 8(8) Afsal Kristófers E. Bjarnasonar til Gústafs B. Pálssonar og Guðlaugar Mörtu Ásgeirsdóttur á jörðinni Hörsgdal I í Skaftárhreppi dags. 30.06.1999.
- 8(9) Landskiptagerð á jörðinni Hörsgdal í Skaftárhreppi, dags. 25.09.1992.
- 8(10) Örnefnalýsing fyrir Hörsgdal.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl./Ólafi Björnssyni hrl. vegna Hörsglandshrepps:

- 9 Kröfúlýsing, dags. 15.02.2002.
- 9(1) Þinglýsingarvottorð fyrir Hörsgland I, Hörsglandshreppi, dags. 19.2.2002.
- 9(2) Þinglýsingarvottorð fyrir Hörsgland II, Hörsglandshreppi, dags. 26.2.2002.
- 9(3) Þinglýsingarvottorð fyrir Múlakot, Skaftárhreppi, dags. 26.2.2002.
- 9(4) Þinglýsingarvottorð fyrir Hörsglandskot, Hörsglandshreppi dags. 19.2.2002.
- 9(5) Útrentun af færslum fyrir jörðina Hörsgland I af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 9(6) Útrentun af færslum fyrir jörðina Hörsgland II af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 9(7) Útrentun af færslum fyrir jörðina Múlakot, af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 9(8) Útrentun af færslum fyrir jörðina Hörsglandskot, af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 9(9) Skiptasamningur Bjarna og Helga Þórlákssona á Múlakoti dags. 27.7.1971.
- 9(10) Skiptasamningur Sigurveigar Kristófersdóttur ofl. á Múlakoti dags. 24.8.1980.
- 9(11) Lóðarleigusamningur eiganda jarðarinnar Múlakots og Hörsglandshrepps um byggingarlóð dags 21.4.1985.
- 9(12) Leyfi til setu í óskiptu búi til handa Gunnþóru S. Kristmundsdóttur eftir maka hennar Helga Þórláksson dags. 14.11.2000.
- 9(13) Kaupsamningur og afsal Gunnþóru S. Kristmundsdóttur til Bjarna P. Baldursson fyrir jörðina Múlakot ásamt fylgiskjöllum, dags. 21.9.2001.
- 9(14) Landskipti Múlakots, Hörsglands I-II og Hörsglandskots á óskiptri landræmu að vestan, dags. 5.8.1963.
- 9(15) Húsfriðun í B-flokki fyrir skólahúsið í Múlakoti, dags. 20.12.1982.
- 9(16) Kaupsamningur Jóns Bjarnasonar og Jakobs Bjarnasonar um eignina Hörsgland II, dags. 25.8.1965.

- 9(17) Skiptasamningur Lárusar Ó. Steingrímssonar og Sigurlaugar M. Sigurðardóttur á Hörgslandskoti, dags. 7.11.1978.
- 9(18) Afsal fyrir Hörgslandi I, dags 23.5.1979 ásamt fylgigögnum. Guðríður E., Sigurlaug og Málfríður H. Halldórsdætur afsala til Páls Ragnarssonar.
- 9(19) Kaupsamningur og afsal fyrir Hörgsland. Pála Katrín Einarisdóttir selur og afsalar til Guðríðar, Sigurlaugar og Málfríðar Halldórsdætra, dags. 2.12.1995.
- 9(20) Skiptavottorð vegna dánarbús Sigurðar Lárussonar, um 1/3 hluta eignarinnar Hörgslandskots, eigandi er Lára G. Magnúsdóttir dags. 14.11.1997.
- 9(21) Skiptavottorð vegna dánarbús Jakobs Bjarnasonar m.a. um eignina Hörgsland II, erfingjar eru Ólafía, Sigurveig og Jóna Jakobsdætur, dags. 20.4.1998.
- 9(22) Afsal fyrir hluta Hörgslandskots II. Lára Gunnðís Magnúsdóttir afsalar til Magnúsar Lárussonar, dags. 11.11.2000.
- 9(23) Skiptasamningur Steingríms og Magnúsar Lárussona og Láru Gunnðísar Magnúsdóttur á íbúðarhúsinu Hörgslandskoti II, dags. 11.11.2000.
- 9(24) (a-b) Kaupsamningur um eignina Hörgsland I. Seljendur eru Páll Ragnarsson og María N. Guðmundsdóttir. Kaupandi er Ferðahjónusta og sumarhús ehf., dags. 31.10.2001 ásamt yfirlýstu samþykki sveitarstjórnar, dags. 16.11.2001.
- 9(25) Afsal á Hörgslandi I. Páll Ragnarsson og María N. Guðmundsdóttir afsala til Ferðahjónustu og sumarhúsa ehf, dagsett 14.11.2001, auk yfirlýsingar við gerð kaupsamnings og afsals vegna hálfrar jarðarinnar Múlakots, Skaftárhreppi, dags. 21.09.2001.
- 9(26) (a-b) Kort sem sýnir kröfulinur vegna Hörgslandsþorps, ásamt hnitpunktaskrá.
- 9(27) Uppdráttur af mörkum Hörgslandsþorps og Brattlands. Unnið af Elínu Erlingsdóttur landfræðingi, í október 2003.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl./Ólafi Björnssyni hrl. vegna Mörtungu I og II:

- 10 Kröfúlýsing, dags. 15.2.2002.
- 10(1) Þinglýsingarvottorð fyrir Mörtungu I, dags. 1.6.2001.
- 10(2) Þinglýsingarvottorð fyrir Mörtungu II, dags. 1.6.2001.
- 10(3) Útprentun af færslum fyrir jörðina Mörtungu I af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 10(4) Útprentun af færslum fyrir jörðina Mörtungu II af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 10(5) Erfða-afsal á Mörtungu I. Erfingjar Skúla Jónssonar afsala arfi sínum til Steingríms og Odds Skúlasona, dags. 10.8.1976.
- 10(6) Yfirlýstir afsala sér tilkalli á 1/2 eignarinnar Mörtungu I. Yfirlýstir eru Jón Ólafsson, Eyrún Helga Jónsdóttir, Ragna Ólöf Wolfram og Jón Pétursson, dags. 31.5.1966.
- 10(7) Afsal á Mörtungu II. Steingrímur Skúlason afsalar til Ólafs Oddsonar, dags. 6.10.1982.
- 10(8) Leyfi veitt Ástu Ólafsdóttur til setu í óskiptu búi eftir mann sinn Odd Skúlason, dags. 25.2.1991.
- 10(9) Afsal á Mörtungu II. Ásta Ólafsdóttir afsalar til Ólafs Oddsonar og Guðríðar Steinunnar Jónsdóttur, dags. 1.5.1998.
- 10(10) Afrit af bréfi stílað á Skúla Jónsson bónda í Mörtungu frá Eyj. Eyjólfssyni, dags. 6.2.1944.
- 10(11)(a-b) Kort sem sýnir kröfulinur vegna Mörtungu, ásamt hnitpunktaskrá.
- 10(12) Smalaferð á Síðuafrétt í desember 1941.

Lagt fram af Sigurði Jónssyni hrl./Ólafi Björnssyni hrl. vegna Prestbakka og Prestbakkakots:

- 11 Kröfúlýsing, dags. 15.2.2002.
- 11(1) Þinglýsingarvottorð fyrir Prestsbakka, dags. 20.2.2002.
- 11(2) Þinglýsingarvottorð fyrir Prestbakkakot, dags. 20.2.2002.
- 11(3) Útrentun af færslum fyrir jörðina Prestbakka af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 11(4) Útrentun af færslum fyrir jörðina Prestbakkakot af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 12.2.2002.
- 11(5) Afsalsbréf um sölu á þjóðjörðinni og kirkjujörðinni Prestbökkum. Ríkið afsalar til Jóns Pálssonar, dags. í nóvember 1958.
- 11(6) Yfirlýsing um að jörðin Prestbakki sé gerð að ættaróðali, dags. 14.11.1958.
- 11(7) Umboð Þorbergs Jónssonar til Ragnars Jónssonar til að undirrita samning í kaupum á ríkisjörðinni Prestbakkakoti, dags. 14.9.1966.
- 11(8) Afsal á jörðinni Prestbakkakoti. Landbúnaðarráðherrann fyrir hönd ríkisins afsalar til Þorbergs Jónssonar, dags. 4.10.1966.
- 11(9) Kaupsamningur fyrir jörðina Prestbakka. Seljendur eru Jón Pálsson og Sigríður Jónsdóttir og kaupendur eru Jón Jónsson og Sigrún Böðvarsdóttir, dags. 15.11.1989.
- 11(10) Afsalsbréf fyrir véla- og verkfærageymslur á jörðinni Prestbakkakoti. Þorbergur Jónsson selur og afsalar Jóni Þorbergssyni, dags. 28.12.1990.
- 11(11) Afsal á jörðinni Prestbakka. Jón Pálsson selur og afsalar til Jóns Jónssonar og Sigrúnu Böðvarsdóttur, dags. 6.10.1992.
- 11(12) Kaupsamningur og afsal á jörðinni Prestbakkakoti. Seljandi er Þorbergur Jónsson og kaupandi er Jón Þorbergsson, dags. 30.5.2001.
- 11(13)(a-b) Kort sem sýnir kröfulinur vegna Prestbakka og Prestbakkakots, ásamt hnitpunkta-skrám.
- 11(14) Greinargerð v/eiganda jarðanna Mörtungu I og II, Prestbakka, Prestbakkakots, Hörgsdals I og II, Holts I og II, Múlakots og Hörglandskots, Skaftárhreppi, V-Skaftafells-sýslu, dags. 26.6.2003.
- 11(15) Fjallskilaseðill fyrir Austur-Síðu afrétt 2002.
- 11(16) Fjallskilaseðill Hörgslandshrepps 1986.
- 11(17) Fjallskilaseðill fyrir Austurafrétt 1990.
- 11(18) Fjallskilaseðill Hörgslandshrepps 1980.
- 11(19) Örnefnalýsing fyrir Prestbakka og Prestbakkakot.
- 11(20) Fjallskilaseðill fyrir Mið- og Landbrotsafrétt 2003.

Lagt fram af Ólafi Björnssyni hrl. vegna Skaftárdals I, II og III:

- 15 Kröfúlýsing og greinargerð eigenda jarðarinnar Skaftárdals, dags. 29.9.2003.
- 15(1) Þinglýsingarvottorð Skaftárdals 1, dags. 25.9.2003.
- 15(2) Þinglýsingarvottorð Skaftárdals 2, dags. 25.9.2003.
- 15(3) Þinglýsingarvottorð Skaftárdals 3, dags. 25.9.2003, (2 síður).
- 15(4) Útrentun af færslum fyrir jörðina Skaftárdal 1 af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 24.9.2003, (2 síður).
- 15(5) Útrentun af færslum fyrir jörðina Skaftárdal 2 af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 24.9.2003, (2 síður).
- 15(6) Útrentun af færslum fyrir jörðina Skaftárdal 3 af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 24.9.2003, (3 síður).

- 15(7) Afsal á jörðinni Skaftárdal I. Böðvar Kristjánsson ofl. afsala til Guðlaugs Æ. Magnússonar o.fl., dags. 10.12.1987.
- 15(8) Afsalsbréf um sölu á helmingi jarðarinnar Skaftárdals II. Ágústa Böðvarsdóttir afsalar til Eiríks Þ. Jónssonar, dags. 1.6.1993.
- 15(9) Afsal á jörðinni Skaftárdal III. Skaftárhreppur afsalar til Eiríks Þ Jónssonar o.fl., dags. 19.12.1996.
- 15(10) Afsalsbréf um sölu á jörðinni Skaftárdal II. Böðvar Kristjánsson afsalar til Eiríks Þ. Jónssonar, dags. 27.3.2001.
- 15(11) Afsalsbréf um sölu á jörðinni Skaftárdal II (80%). Eiríkur Þ. Jónsson afsalar til Bergs Helgasonar, Sigurðar Jónassonar og Aðalbjargar Jónsdóttur, dags. 17.5.2001.
- 15(12) Afsalsbréf um sölu á jörðinni Skaftárdal III (40%). Eiríkur Þ. Jónsson afsalar til Bergs Helgasonar, Sigurðar Jónassonar og Aðalbjargar Jónsdóttur, dags. 17.5.2001.
- 15(13) Leyfisbréf handa Lovísu Axelsdóttur til setu í óskiptu búi, dags. 14.6.2002. Eignir búsins eru m.a. Skaftárdalur I og Skaftárdalur II.
- 15(14) Kaupsamningur fyrir hluta jarðarinnar Skaftárdals III. Seljandi er Bergur Helgason og kaupendur Aðalbjörg Jónsdóttir, Eiríkur Þ. Jónsson og Hanna Kristín Gunnarsdóttir, dags. 30.12.2002.
- 15(15) Kaupsamningur fyrir jörðina Skaftárdal III (7,5%). Seljandi er Sigurður Jónasson og kaupandi er Hanna Kristín Gunnarsdóttir, dags. 30.12.2002.
- 15(16) Afsalsbréf um sölu á jörðinni Skaftárdal III (7,5%). Sigurður Jónasson afsalar til Hönnu Kristínar Gunnarsdóttur, dags. 4.6.2003.
- 15(17) Afsalsbréf um sölu á hluta Skaftárdals III. Bergur Helgason afsalar til Aðalbjargar Jónsdóttur o.fl, dags. 4.6.2003.
- 15(18) Afsalsbréf um sölu á hluta Skaftárdals II (15%). Sigurður Jónasson afsalar til Hönnu Kristínar Gunnarsdóttur, dags. 4.6.2003.
- 15(19) Afsalsbréf um sölu á hluta Skaftárdals II (20%). Bergur Helgason afsalar til Aðalbjargar Jónsdóttur o.fl, dags. 4.6.2003.

Lagt fram af Ólafi Björnssyni hrl. vegna Heiðarsels I og II:

- 16 Kröfulýsing og greinargerð eigenda jarðarinnar Heiðarsels I og II, dags. 29.9.2003.
- 16(1) Útprintun af færslum fyrir jörðina Heiðarsel 1 af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 24.9.2003.
- 16(2) Útprintun af færslum fyrir jörðina Heiðarsel 2 af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 24.9.2003, (2 síður).

Lagt fram af Ólafi Björnssyni hrl. vegna Geirlands:

- 18 Kröfulýsing og greinargerð eigenda jarðarinnar Geirlands í Skaftárhreppi, dags. 6.10.2003.
- 18(1) Þinglýsingavottorð fyrir jörðina Geirland, dags. 6.10.2003.
- 18(2) Útprintun af færslum fyrir jörðina Geirland af heimasíðu Fasteignamats ríkisins, dags. 5.10.2003, (2 síður).

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 12 Greinargerð Ingva Þorsteinssonar náttúrufræðings, um staðhætti og gróðurfar í Skaftárhreppi milli Skaftár og Hverfisfljóts, 19.5.2003.
- 13 (a-c) Yfirlitskort-Lýstar kröfur á Síðu. Þrjú kort, tvö í mælikvarða 1:50 000 og eitt í 1:100 000. Sbr. kröfulínukort einstakra málsaðila, þ.e. skjöl nr. 1(2), 5(2), 6(1), 7(5), 8(5), 9(26), 10(11) og 11(13).

- 14(1) Fundargerð 1. fyrirtöku, dags. 25.4.2003.
 14(2) Fundargerð 2. fyrirtöku, dags. 23.5.2003.
 14(3) Fundargerð 3. fyrirtöku, dags. 27.6.2003.
 14(4) Fundargerð 4. fyrirtöku, dags. 30.09.2003.
 14(5) Fundargerð aðalmeðferðar, dags. 8.-10.10.2003.
 14(6) Fundargerð endurupptöku þessa máls hjá óbyggðanefnd, dags. 8.11.2004.
 14(7) Fundargerð loka fyrirtöku, dags. 2.12.2004.
 17 „Jöklar og jökulbreytingar á Síðu og Fljótshverfi“. Greinargerð Odds Sigurssonar, jarðfræðings, dags. 19.11.2004.
 19 Hverfisfljót að fornu og nýju. Athugun Snorra P. Snorrasonar, Almennu verkfræðistofnunar, á legu gljúfra Hverfisfljóts, dags. í mars 2004.
 20(1) Loftmynd sem sýnir hnit tveggja varða á Síðu. Gert af Elínu Erlingsdóttur landfr. Ekki í kvarða.
 20(2) Kort sem sýnir hnit tveggja varða á Síðu. Gert af Elínu Erlingsdóttur landfr. Ekki í kvarða.
 21 Kort sem sýnir endanlegar kröfur. Gert af Sigurgeiri Skúlasyni landfr. (mælikvarði 1:100.000).

Hliðsjónargögn

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra:

- Ónr. Sunnlenskar byggðir VI. Bls. 60-61, 68-75, 78-83, 86-93, 118-120, 124-125, 144-147 og 179-187.
 Ónr. Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873. Bls. 180-183, 188-191.
 Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1983. Vestur-Skaftafellssýsla austan Skaftár og Kúðafljóts. Bls. 12-13, 16-19, 44-55, 58-59, 62-83, 106-109, 112-115 og 132-133.
 Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1935. Vestur-Skaftafellssýsla. Bls. 48-65.
 Ónr. Göngur og réttir. 1. bindi. Bls. 134-135, 138-139.
 Ónr. Landið og Landnáma. II. bindi. Bls. 386-397.
 Ónr. Skaftafellingarit II. bindi. Landnám í Skaftafellssþingi. Bls. 88-103.
 Ónr. Íslendinga sögur. 1. bindi, Landssaga og landnám. Bls. 194-199.
 Ónr. Efnisskipan málflutningsræðu Ólafs Sigurgeirssonar hrl. við aðalmeðferð.

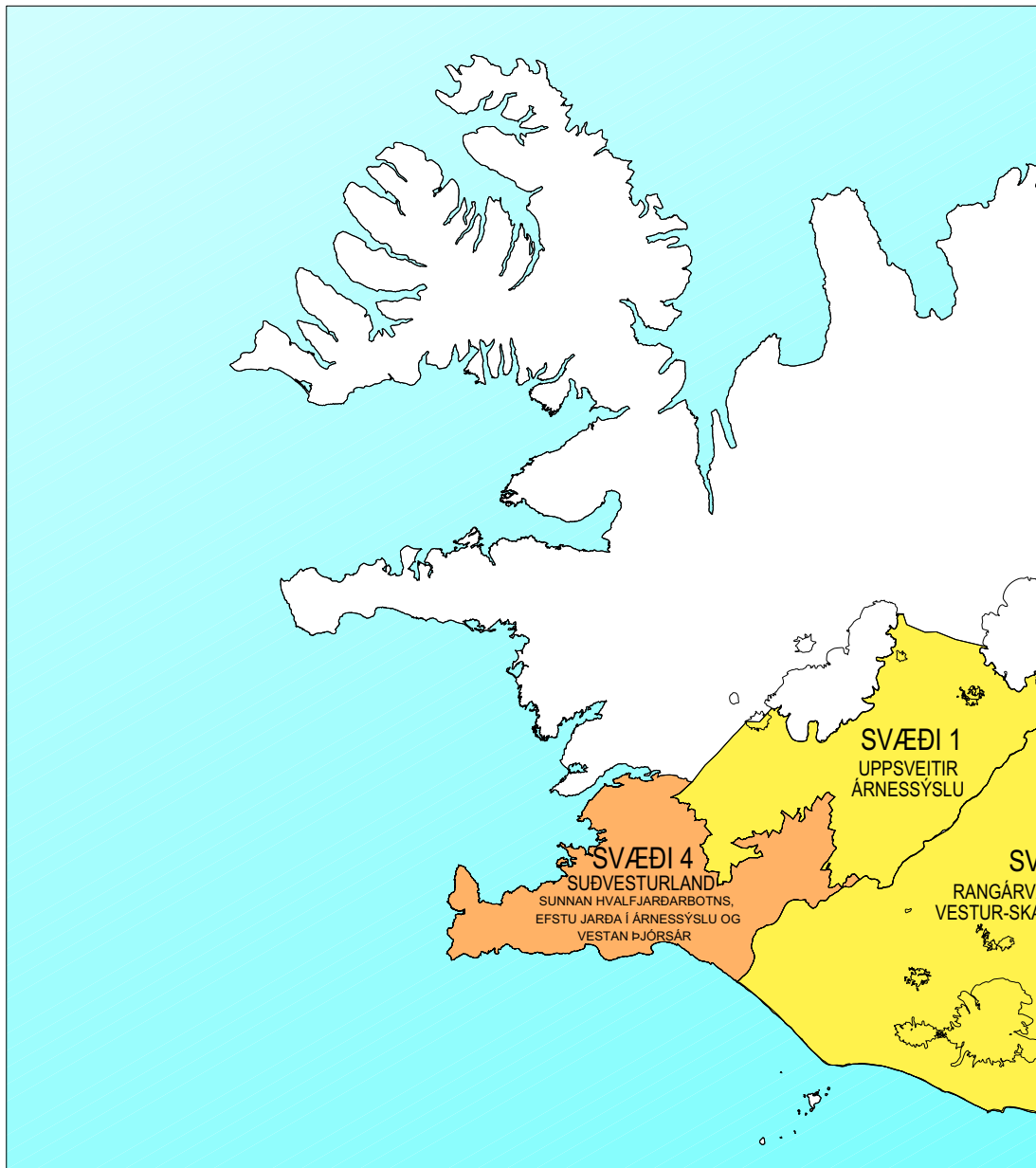
Lagt fram af Braga Björnssyni hdl. til hliðsjónar:

- Ónr. Eiríkur Skúlason: Þrír þættir. Goðasteinn 1977. Bls. 92-100.
 Ónr. Einar Ól. Sveinsson: Landnám í Skaftafellssþingi. Rvk. 1948. Bls. 88-97.
 Ónr. Efnisskipan málflutningsræðu Braga Björnssonar hdl. og Einars Jónssonar lögfr. við aðalmeðferð.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

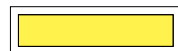
- Ónr. Skýrslur í máli 8/2003 hjá óbyggðanefnd, (75 blaðsíður, skrifaðar upp eftir hljóðupptöku).

YFIRLITSKORT UM STÖÐU ÞJÓ

ÞJÓÐLENDUMÁL

Grunnkort: Birt með leyfi Landmælinga Íslands (L02030013)

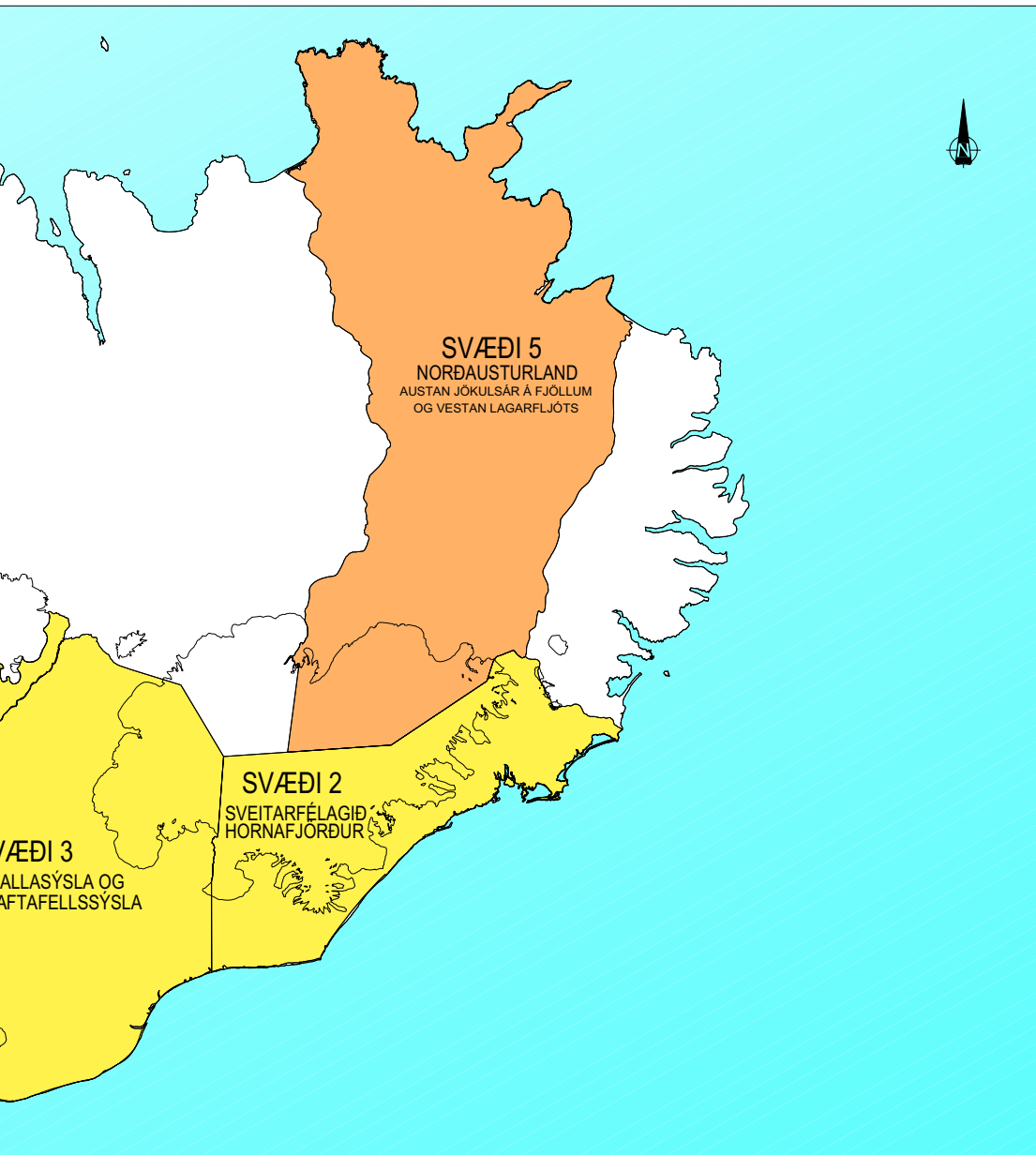

Málsmeðfer

Málsmeðfer

ÞEENDUMÁLA Á LANDINU ÖLLU

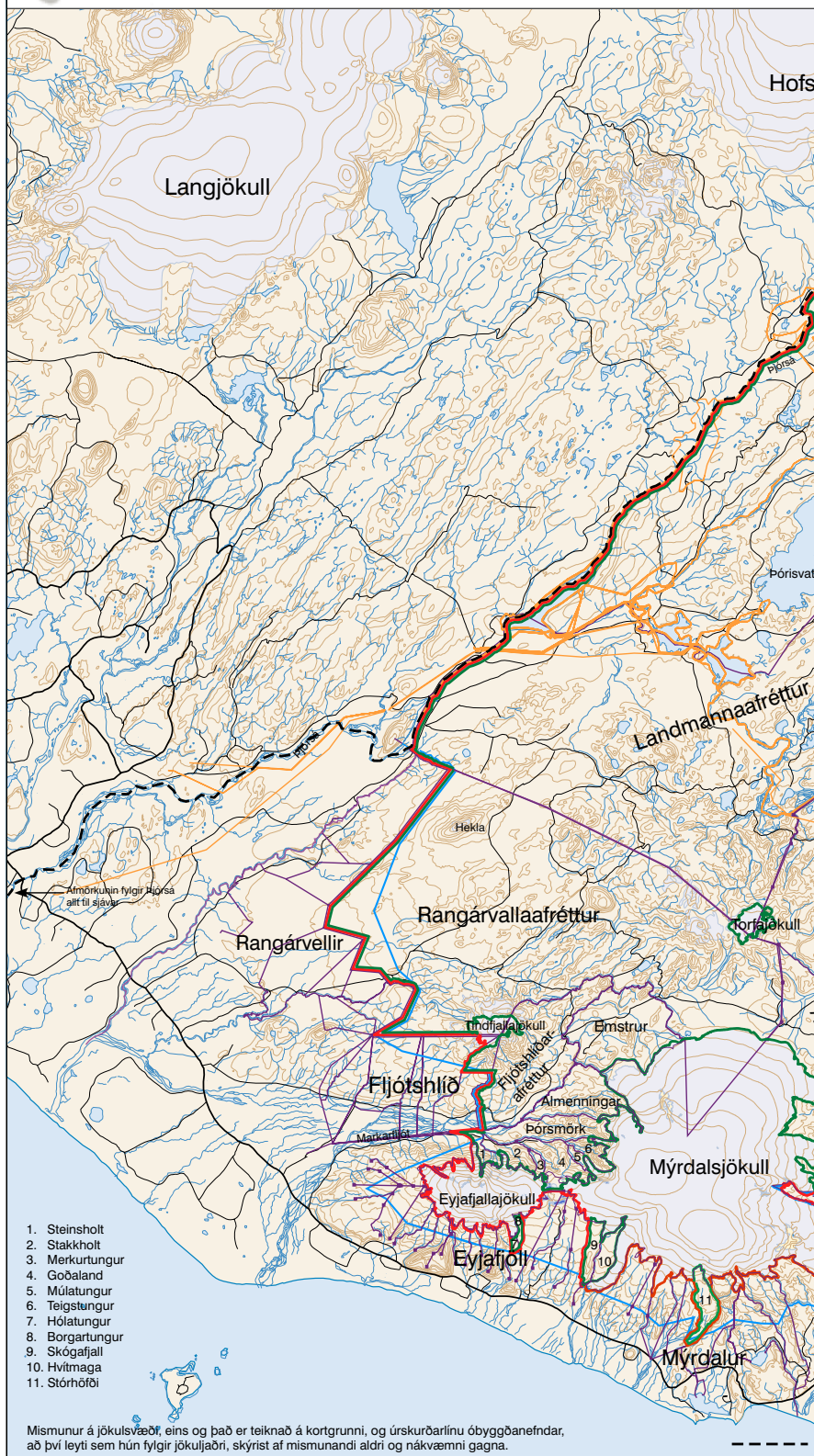

Þó lokið og úrskurðir kveðnir upp

Þó hafin

ÞJÓÐLENDULÍNA - Mál nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 og 9/200

03, í sveitarfélögum í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu

